

ZAŠTO SU ČUTALE

ZAŠTO SU ČUTALE

majka i ćerka o istom ratu

Izdavači: Futura publikacije, Novi Sad
Ženske studije i istraživanja, Novi Sad

Lektor i korektor
Nebojša Simin

Korice i prelom
Relja Dražić

Tiraž 700
ISBN

CIP

Magda Bošan Simin

Zašto su ćutale?

majka i ćerka o istom ratu

Nevena Simin

Mi ljudi, stvorenja obdarena slobodnom voljom, samostalno
i bez upliva viših ili nižih sila biramo u svom životu
Dobro — pravednost, mudrost, ljubav i znanje ili biramo
Zlo — nepravednost, mržnju, patnju i bolest.
U to se ne mešaju ni đavo ni Bog.
Oni samo daju podršku našem izboru.

Nevena Simin

Uvod

Kada je moja majka Magda, u 83-oj godini, napustila svoje borbe i svoje bitke, iza nje su ostali neki neobjavljeni rukopisi, među njima dokument „Bačvanke – političke osuđenice u ratu 1941-45“. I novosadske „Ženske studije“ mi ponude da mi to objavimo. Ali, rekoše, bilo bi veoma zanimljivo da se taj rukopis dopuni komentarima koje bih pisala ja, Magdina ćerka, i, što je jednako važno — druga generacija preživelih iz tog II svetskog rata. Majka i ćerka, prva i druga generacija preživelih – ista tema, dva ugla. Pristanem. Lako smo se dogovorile: poći ću onim stazama po Evropi kojima su nacisti i njihovi saveznici hapsili, tukli, mučili i zlostavljali, pa prevozili kao stvar moju Magdu i stotine njenih ratnih drugarica, političkih osuđenica; žena...

Prateći Magdinu ratnu stazu i povremeno ratnu stazu moga oca Živka, sve sam se više udublivala u svoj unutrašnji lavirint, pa reči koje ovde prostirem pred vas čupam iz svoje ranjene duše druge generacije preživelih u Holokaustu.

Iako sam veći deo svog života mislila da je za čoveka kome se zlo dogodilo najzdravije da sve zaboravi, nisam se pokajala zbog pristanka da ponovo otvorim ta zla vrata u sebi. Kako iskustvo nadolazi i gomila se, pokazuju se i drugačije mogućnosti i drugi razlozi izranjaju na svetlo dana. Sve mi je jasnije koliko je važno svedočiti. Baš zbog zdravlja pojedinačne žrtve i zbog ozdravljenja čovečanstva. Na ličnom iskustvu

sam se uverila da ratni zločini ne zastarevaju, da rane od tih zločina ne zaceljuju ni u deci, ni u unucima, ni u praunucima i truju nova pokolenja u nedogled. To se mora govoriti, neprekidno, bez obzira što novi ratovi zasenjuju stare.

Napomene uz komentare

** Da kažem nešto o mom odnosu prema Magdinom angažovanju da 60 godina kasnije, dakle sa svojih 80 godina života, ponovo napiše jednu knjigu-dokument o ratu:*

Bila je 2002. godina, bližila se nekakva logoraška godišnjica i Magdine ratne drugarice je namole da napiše još jednu knjigu, ovog puta s pravim imenima, o tome gde su sve tamnovale za vreme rata i šta im se tamo događalo. Dogovore se da se tekstu prilože spiskovi imena i još po koji podatak ako ih se ko seća, jer vreme ide, njih je sve manje, osim toga na Balkanu je tek stao najnoviji rat i onaj „njihov” će se zaboraviti i gurnuti njihova stradanja u ropotarnicu istorije. A mnoge od njih su još žive...

Pokušala sam Magdu da odgovorim: „Zar vam nije dosadio taj II svetski rat? Sve ste to prežvakale milion puta! Ako nešto i treba napisati, napiši šta se s tim ženama događalo posle rata, da li su stvarale porodice, rađale, stvarale karijeru, gde su živele, kako im se sloboda odužila za ratna stradanja!” Ubeđivala sam je da je to mnogo zanimljivije, jer, ipak, u ratu su provele 4 godine, sada su sve one između 80-te i 90-te godine života, od njihovog rata je prošlo šest decenija. Pa same cifre govore, valjda, nešto. Valjda i o životu ima nešto da se kaže, dodavala sam „jake” argumente kojih sam mogla da se setim... Magda je smatrala da je moj predlog valjan i prionula je na posao. Rezultat je vidljiv u „Bačvankama...”: 7 bledih stranica o poratnom životu šaćice žena, za ostale je samo u spiskovima navedeno poratno zanimanje i mesto stanovanja, a na znatno upečatljivijih 35 stranica opet četvorogodišnji put od hapšenja do oslobođenja. Tu, dakle, vidimo da je 4 (godine) mnogo puta jače i veće od 60 ili čak 80 (godina).

Tako je to, valjda, kod prve generacije preživelih. Rat im uvek nadjača mir, iskustva iz rata uvek prekriju mirnodopske uspomene. Druga generacija ima drugačije rasporede. Zato i prihvatam da

svedočim o posledicama rata na mene. Jer iako sam rođena pet godina nakon što su ratne trube utihnule, obeležena sam i okovana ratnim ranama koje su moji roditelji zadobili.

** Kad sam svojoj drugarici Floriki rekla da sam prihvatila da dam lični pečat i komentare na Magdine „Bačvanke...“, strašno se zabrinula: „Šta će ti to? Jedva si se oslobodila tog rata, zašto sad sve to oživljavaš?“*

„Pa“, dvoumim se kako to da formulišem, „videću da li još boli“.

Takođe, uvežbavam i argumentaciju u korist teze da ratni zločini ne zastarevaju, da posledice traju, kao zloćudni tumor metastaziraju, dodajući sve nove i nove otrovne cvetove na bolesno stablo života. I uzimaju žrtve dugo nakon što zaraćene strane „potpišu mir“.

Takođe, prihvatam da svedočim i zato što sada znam kako je natčovečanski teško osloboditi se nasleđenih ratnih rana; koliko decenija, koliko mukotrpnog rada na sebi, koliko ti volje i znanja treba da se rasteretiš, da sagledaš to otrovno unutrašnje razbojište i da „očistiš i zatvoriš izvorište bola“. Da bar ti prestaneš da prenosiš ratno nasleđe na svoj porod.

Takođe, prihvatam da svedočim zbog još jedne teške rane: dok sam se hrvala sa ratnom bolešću i oslobađala se od nje, bezbrojne životne prilike i šanse samo su prošle kraj mene... Nema govora da ću to IKAD oprostiti RATU!

** Moju majku najčešće zovem samo imenom. To što je bila majka i rodila dvoje dece samo je maleni deo onoga što je njena osobnost pokrivala i preivala. Ona je bila takva ličnost da mi je nemoguće da mislim o njoj kao o osobi koju određuje samo jedan okvir. Daleko je nadmašila pojam majke, pojam žene, pojam novinarkе i urednice, pojam spisateljice, pojam svedokinje, pojam drugarice, pojam prijateljice... Bila je prevelika za bilo koji od njih pojedinačno. Kad sam postala svesna te njene neukrotive veličine, počela sam da je zovem samo imenom. MAGDA. Samo ta reč može da obuhvati to što je ona živela, radila, davala, oličavala. S ljubavlju i velikim poštovanjem je gledam u galeriji velikana kojima ne treba ništa osim imena i čija dela, znana ili neznana ljudima, pred Bogom govore sama. (Slika 1, str. 20)*

** U ovom rukopisu idemo slojevito: piše Magda, onda piše Nevena. Opet Magda, onda Nevenini komentari.*

Svoje „Bačvanke – političke osuđenice...” Magda započinje pričom o hapšenjima 1941. i potom o ratnim zatvorima:

Na smrt osuđene

Posle prvih masovnih akcija sabotaže i diverzija, koje je 1941. godine u Bačkoj organizovala ilegalna KPJ¹-e i SKOJ²-a, posle paljenja letine, pisanja parola po javnim zgradama, rasturanja letaka i proglasa koji su pozivali na ustanak, posle stvaranja prvih udarnih desetina i partizanskih grupa, okupator³ je ubacio velike i uvežbane snage, islednički aparat, žandarmeriju, policiju i vojsku u borbu protiv NOB⁴-e. Jačina i veličina ovih formacija danas je već poznata, ja to ovde neću iznositi. Dakle, u tom silovitom napadu neprijatelja, u toj ofanzivi, pali su dragoceni ljudi, mahom stari, oprobani borci iz doratnih godina, dugogodišnji radnici u sindikalnom, đačkom i studentskom pokretu, kako muškarci, tako i žene.

To je potpuno razumljivo, pošto se policijski aparat bivše kraljevine Jugoslavije gotovo u potpunosti stavio u službu neprijatelja i odao stare borce koji su između dva svetska rata bili hapšeni, makar preventivno. Predali su i spiskove učesnika velikih štrajkova 1936-1940. godine.

Stvoreni su veliki istražni centri. U Subotici Žuta kuća, u Novom Sadu Armija. Zatim i manji. U Bečeju je isledni centar nazvan Hotel Milo, a postojali su takvi centri i u Somboru, Senti, Bačkoj Topoli. U njima su radili agenti kontrašpijunaže, islednici školovani u školama Gestapoa. Radili su veoma sistematski, tako da su već prvih meseci, tj. septembra, oktobra i novembra 1941. skicirali na svojim listama organizaciju KPJ-e i SKOJ-a u Bačkoj. Ušli su u trag i njihovim pomagačima, članovima naprednog pokreta, rodoljubima.

Spomenuti istražni centri postali su ogromna brutalna mučilišta iz kojih se dan i noć čuo jauk i koje je narod u velikom luku zaobilazio.

¹ KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

² SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije

³ Okupator – vojska neke od saveznica sila osovine iz Nemačke, Mađarske, Italije, ili drugih zemalja; takođe se donekle odnosi i na one vojne formacije ili paraformacije unutar Jugoslavije koje su se priklonile silama osovine ili prosto pljački i ličnim osvetama

⁴ NOB – narodno-oslobodilačka vojska – misli se na partizane, njihove jatake i ilegalne organizacije koje su radile protiv okupatora

Prema utvrđenom spisku Istorijskog arhiva iz Subotice, u Žutu kuću su u to vreme privedene 102 žene. Tu su mučene i ispitivane, a od njih je 24 žena i devojaka otpremljeno u subotički sudski zatvor, kasnije im je sudio vojni sud u Subotici, te su osuđene na kazne od 6 meseci do 15 godina robije. Ja sam dobila 13 godina teške robije.

Od svih mučenih, izdvojena je najuglednija žena Subotice — Lola Vol, kojoj je kao i velikoj grupi muškaraca sudio preki sud. Osuđeni su na smrt vešanjem. Lola Vol, do rata činovnica, bila je i član ilegalne KPJ od 1938. godine, dugogodišnja saradnica Otmara Majera na izdavanju znamenitog časopisa „Hid” („Most”). Birana je i za člana okružnog komiteta KPJ za Suboticu, bila je bliska saradnica Sonje Marinković na stvaranju mreže žena za prikupljanje crvene i narodne pomoći i na rasturanju ilegalnog materijala. Onog kišnog novembarskog dana, kad je pažljivo obilazeći lokve, koračala prema vešalima, sa smeškom na licu, upitala je svog sprovodnika, policijskog oficira: „Zašto vi drhtite, kad se ja ne bojim?” Izdahnula je na vešalima, sa svojih sedamnaest drugova.

Kroz novosadsku Armiju prošlo je u tom periodu više stotina žena. One su u više grupa osuđivane pred Vojnim sudom u Novom Sadu i slate na izdržavanje kazne u razne zatvore u Mađarskoj, kao što je segedinski „Čilag”, zatvor „Konti” u Budimpešti, te Šatoraljaijhej. Među njima su izdvojene četiri istaknute žene i preki sud ih je osudio na smrt vešanjem.

Prva od njih je Grozda Gajšin, službenica, koja je bacila bombu na nemačku knjižaru u centru Novog Sada i koja se do tada već istakla u većem broju diverzija. Poslata je u segedinski „Čilag” gde ju je tamošnji Preki sud osudio na smrt vešanjem. Njena saradnica u pomenutoj akciji, Novosađanka Nata Stankov, uhapšena je zajedno sa Grozdom i osuđena na 15 godina robije. Poslata je u ženski zatvor Marijanostru na severu Mađarske, da tamo čami među kriminalkama sve do oslobođenja. Grozda je obešena oktobra meseca u zatvorskom dvorištu u Segedinu, zajedno sa našim drugom iz Sombora Erneom Kišom. Ona se držala zaista herojski pred dželatima. Doviknula im je: „Živeo komunizam! Mene vešajte, a na stotine njih nastaviće moje delo!” Pod istom lozinkom ginulo se tih godina širom Evrope i sveta.

Istaknuta pripadnica naprednog pokreta, članica Okružnog komiteta ilegalne KPJ-e za Novi Sad, Lilika Bem, takođe je osuđena na

smrt. Ona je bila dugogodišnja saradnica Sonje Marinković, održavala je vezu pokreta sa Beogradom, za vreme okupacije radila je na podizanju ustanka. Obešena je oktobra 1941. godine, zajedno sa 15 omladinaca iz Novog Sada.

Sa Lilikom su na smrt osuđene još i Vera Pavlović i Gordana Ivačković, studentkinje, takođe istaknuti borci u naprednom pokretu Vojvodine, ali su pomilovane i dobile jedna 15 godina strogog zatvora, a druga doživotnu robiju. Vera Pavlović je rođena u Bijeljini 1921. godine, ali je odrasla u Novom Sadu uz oca, višeg inspektora finansijske inspekcije, i matere, domaćice, rođene u Vršcu. Gordana Ivačković, Novosađanka, član najvišeg rukovodstva ilegalne KPJ u Vojvodini, posle hapšenja je pristala na saradnju sa neprijateljskim agentima i odavala saborce, što je imalo tragične posledice po pokret u Vojvodini, jer je poznavala mnoge ljude. To je jedini slučaj izrazite izdaje među ženama Bačke. Kasnije su pred Prekim sudom u Vacu osuđene na smrt još dve Novosađanke, sestre, tekstilne radnice Sofija i Radoslava Skandarski, ali su i one pomilovane.

Pala je i legendarna Sonja Marinković, samo nije uhapšena na teritoriji Bačke, već u pančevačkom pristaništvu. Htela je da pređe u Beograd. U svom tajnom poslu i kretanju nije imala šanse da se prikrije, jer su je agenti širom Vojvodine i iz Beograda poznavali. Više puta je hapšena i mučena pre rata. Osim toga je, na nesreću, malo vukla jednu nogu. Bila je uočljiva.

Sonja Marinković je diplomirala agronomiju, bila je poznata po svojoj učenosti i humanizmu, još više po tome što je bila veoma prijatna i pristupačna osoba, spadala je u red intelektualne elite u Vojvodini. Kao član pokrajinskog rukovodstva KPJ-e, ona je zajedno sa Žarkom Zrenjaninom neumorno radila u raznim oblastima ilegale i naprednog pokreta, naročito na sakupljanju narodne pomoći, svojevremeno na pomoći španskim borcima i njihovim porodicama, u vreme okupacije angažovala se na stvaranju diverzantskih grupa i dizanju ustanka u našim krajevima. Cela njena porodica, otac sudija i brat Milenko koji je kasnije takođe hapšen, podržavali su je u radu, obezbeđujući da se njeni drugovi sastaju u relativno bezbednoj građanskoj kući, blizu Dunava, u današnjoj lepoj novosadskoj ulici koja nosi njeno ime. Posle hapšenja, Sonja je nemilosrdno mučena. 31. jula 1941. godine nemački okupator u Banatu sproveo ju je iz Pančeva za Zrenjanin, tadašnji Petrovgrad i

tamo, zajedno sa 90 drugova, streljao kraj šumice „Bagljaš”. Nije dala da joj se vežu oči. Okrenula se streljačkom stroju i viknula: „Pucajte, ovo su komunističke grudi!”

Koliko humanizma i idealizma u to ratno vreme!

Ovde još treba spomenuti Irenu Provči, krojačicu, koja je uhapšena oktobra 1941. u Bečeju. I ona je stradala među prvima. Još u istrazi je podlegla groznoj torturi agenata – batinaša. Ništa nije odala, čak ni svoje ime nije rekla.

U to vreme, u okupiranoj Bačkoj, obešeno je ukupno 97 drugova i drugarica i više njih je usmrćeno batinama. Mučenjima je podlegao i Matko Vuković, više puta hapšeni sindikalni radnik iz Subotice. Više njih ubijeno je i u novosadskoj Armiji.

Sudski zatvor u Subotici

Tokom jeseni 1941. godine iz Žute kuće su u sudski zatvor sprovedene 24 drugarice. Bilo je to raznorodno, no ipak složno društvo. Svaka od njih vođena je mišlju da je ovde suočena sa neprijateljskom vlašću, da se protiv toga mora organizovano boriti, pa kao i u drugim zatvorima i ovde je relativno lako stvoren kolektiv po uzoru na kolektive naših drugova u zatvorima predratne Jugoslavije.

Najpre smo smeštene u samice, po dve u jednu ćeliju, a posle nekoliko nedelja u dve veće ćelije. U jednoj se našlo 17, u drugoj 7 naših žena i devojaka. Bilo nas je najviše iz Subotice, pa i iz Sente i Bačke Topole. Našlo se među nama nekoliko fabričkih radnica, kao što je bila Kristina Sič i Viktorija Balašević iz Subotice, kao i Eržebet Rekecki iz Sente. Zatim lekarka Ruža Blau Francetić, rodnom iz Bačke Topole.

Ruža je bila učesnica naprednog studentskog pokreta u Zagrebu, potom i u Bačkoj. Imala je posebnu istoriju. Ona je uhapšena u apilu 1941., dakle pre svih nas, u Novom Sadu sa punim koferom ilegalne štampe. Bila je tada u devetom mesecu trudnoće, te je vešto simulirala porođajne bolove, tako da je nisu mučili, već odmah odveli u novosadsku bolnicu. Tu je pod stalnom stražom žandarma ležala još mesec dana i rodila sina Sašu. Zbog deteta je puštena kući u Bačku Topolu, kod roditelja. Međutim, kao što ćemo videti, Ruža je razvila punu aktivnost, naročito oko pomoći topolskim logorašima, te je ponovo hapšena i mučena u Žutoj kući i dovedena u subotički sudski zatvor. Na suđenju

je dobila malu vremensku kaznu, te je posle puštanja iz zatvora ostala u ilegali u Budimpešti, uspela je da pređe sa grupom u partizane i tamo na teritoriji Hrvatske postala partizanski lekar. Međutim, u proleće 1944. godine, pre deportacije svih Jevreja iz Bačke, malog Sašu je od Ružinih roditelja preuzeo Namac prezimenom Gleser, doveo Sašu svojoj kući u Novi Sad, skrivao ga i spasao do oslobođenja i do povratka roditelja iz rata. Gleser je bio otac Ružinog druga i saradnika u studentskom pokretu u Zagrebu.

U subotičkom kolektivu su se našle i mlade učenice Edita Špicer i Lilika Bek, zatim Jolanka Hajman, hemičarka koja je već pre rata na nemačkim univerzitetima stekla dve diplome — iz hemije i biohemije. Jolanka je do okupacije radila u fabrici šećera u Vrbasu. U Subotici, zahvaćena opštim antifašističkim pokretom, predavala je na kursu prve pomoći. Kurs je posećivala te je i uhapšena Boriška Malušev, krojačica koja je u Subotici imala samostalni krojački salon, ali je bila žena dugogodišnjeg sindikalnog radnika Cvetka Maluševa.

Spomenuta Viktorija Balašević imala je za sobom dugogodišnji politički rad. Za vreme okupacije ona je kao partijski kurir mesecima putovala i prenosila ilegalnu štampu iz partijskog centra u Novom Sadu do Subotice, a zatim je u nedostatku dovoljno poverljivih i veštih ljudi isti materijal prenosila do Bačke Topole, Sente, Ade, Bajmoka, gde su je takođe dočekivale žene. Zajedno sa svojim životnim drugom Rokušom Šimokovićem još je i umnožavala taj propagandni materijal, što je mnogome ugrožavalo njihovu bezbednost. No, Viktorija nikad nije „pala“ s ilegalnom štampom. Kad joj je već gorelo tlo pod nogama, kad su masovna hapšenja bila u toku, ona je pokušala da zajedno sa mužem dođe do Novog Sada i da pomoću starih veza pređe u Srem u partizane. Međutim, retko je ko i od Novosađana prešao. Naime, u rukovodstvu NOB-a tada se smatralo da i u ovim ravničarskim predelima može da se vodi uspešna borba protiv okupatora. Svi su borci upućeni da ostanu u zavičaju koji najbolje poznaju. Viktorija i njen muž su se neko vreme skrivali u Novom Sadu, zatim su uhapšeni i sprovedeni u subotičku Žutu kuću uz ciničnu primedbu: „Od nas možete pobeći samo pod zemlju!”

Posle suđenja Prekog suda Rokuš Šimoković je obešen – zajedno sa Lolom Vol – a Viktorija je posle zverskog mučenja osuđena na dugogodišnju robiju i prešla zajedno sa mnom put do nemačkih koncentracionih logora i nazad.

Omladinka Edita Špicer je učestvovala u paljenju žita u subotičkom ataru, kao i Lilika Bek i druge naše omladinke.

U početku je u ovom zatvoru bio veoma strog kućni red. Stolica u našim samicama nije bilo, na gvozdene krevete se preko dana nije smelo sestiti, te smo sedele zgrčene po podu uz zid i drhtale od zime. No, među stražarima je bilo i popustljivih, naročito među onima koji su i u predratnoj Jugoslaviji ovde služili, te se od kućnog reda malo-pomalo odstupalo. Jedan od starih stražara, čika Buljovčić je kasnije bio voljan da prenese i po koju poruku rodbini. Upravnik zatvora, došljak iz Mađarske, režimlja, pohlepan na novac, dao se korumpirati. Dozvolio je da nam rodbina svake nedelje donese čist veš i hranu. Mada se dobijala veoma loša zatvorska hrana, ovde, blizu svojih kuća, nismo mogle ni pretpostaviti šta znači uistinu gladovati.

Uskoro posle dolaska, zatražili smo na raportu da nam dozvole držanje knjiga, svezaka i olovaka. Dobile smo ih i to nam je izvrsno poslužilo u našem radu⁵.

Zima 1941/42 bila je najteža. Veliki početni poraz sovjetske armije uneo je izvesnu sumnju u kolektiv. Stigle su i prve vesti o velikim racijama u Bačkoj, u Čurugu, Žablju, Novom Sadu... Vest o masovnom ubistvu nevinih ljudi delovala je poražavajuće. Među žrtvama je bilo i naše rodbine, očeva, braće. Ubijen je u Čurugu i moj otac Aleksandar Bošan, advokat, i bačen pod led Tise. Bilo je to prvih dana januara 1942. godine, tačno na pravoslavni Božić. Trebalo je prebroditi tu tešku atmosferu između četiri zatvorska zida. Uspelo se nekako.

O podeli hrane u kolektivu dogovorili smo se već prvih dana. Sve se delilo na ravne delove. Primljeni paketi su bili veoma različite težine i sadržine, jer je materijalno stanje naše rodbine bilo veoma različito. Sa nama su bile i dve drugarice koje su odrasle u sirotištu i koje, na njihovu veliku žalost, nisu ni od koga dobijale pomoć. One su u početku veoma teško prihvatile hranu od nas. One koje su dobijale velike pakete, nisu se protivile podeli. Tu je osobito prednjačila teško bolesna Dušika Senoš. Odranije je болоvala od žuči, te je držala strogu dijetu. Njena rodbina, veoma bogata jevrejska porodica iz Subotice,

⁵ Rad – prioritet u aktivnostima predratnih komunista, pa tako i utamničanih političkih osuđenika bio je obrazovanje širokih narodnih masa (kulturni rad) i političko opismenjavanje muškaraca i žena (politički rad), oba rada su se odvijala u kontekstu ideologije komunizma.

slala joj je obilno najbolju i najraznovrsniju hranu. Dušika je bila tako blagorodne naravi da nikada ništa nije zadržala za sebe. I Editi Špicer su stizali veliki paketi. Sve se, dakle, proračunavalo i delilo na ravne delove da bi svi imali iste šanse da prežive. Naročito je prva ratna zima bila ljuta, a u ćelijama se nije ložilo.

Razvile smo i politički i kulturni rad. Držale smo predavanja, uglavnom iz oblasti razvitka društva i dijalektičkog materijalizma. Neka su se predavanja pisala na toalet-hartiji i slala u drugu ćeliju. Kulturni život je bio naročito razvijen. Ogromnu ulogu odigrale su knjige koje nam je rodbina predavala u vreme poseta. Dobili smo tek prevedena dela Romena Rolana, Rože Martin di Gara, zatim dela Erenburga, Cvajga, Kronina, Sinklera i drugih. Donosili su nam i naučno-popularna dela iz medicine, filozofije, istorije i drugih nauka. Moram priznati da su antologije pesama bile najomiljenije štivo. Imale smo antologiju evropskih revolucionarnih pesnika, prevode Vijona, zatim Atilu Jožefa, Adija i druge. Bilo je knjiga i na srpskom i na mađarskom jeziku. Skoro svako veče pevalo se u horu, uz buran protest stražara.

Svake nedelje smo priređivale priredbe na kojima je glavna tačka bila „Vrabac”, po koji skeč, recitacija. Jedna grupa je počela da uči matematiku, druga hemiju, učili su se i jezici, istorija, filozofija i drugo.

Na taj način dani su bili ispunjeni korisnim radom, pa su se i manje školovane žene dodatno obrazovale. Trajalo je to sve do septembra 1942. kada su nas deset, koje smo osuđene na duže vremenske kazne, prebacili u zatvor Marijanostra u Mađarskoj. Tamo je nešto kasnije stigla i Dušika Seneš.

Zatvor u ulici Konti u Budimpešti

Pre nego što pređem na opisivanje stanja u Marijanostru, da vidimo šta se zbilo u peštanskom zatvoru Konti, kuda je sproveden veliki broj drugarica iz novosadskog zatvora, odnosno iz Armije.

Prva grupa od oko 40 drugarica iz Novog Sada dovedena je u Konti odmah s jeseni 1941., a druga grupa od oko 15 duša, nešto kasnije uhapšenih žena, stigla je u Konti tek 1942.

Među prvima je bila i Milica-Beba Bursać, tekstilna radnica. Ona je učestvovala u štrajkovima tekstilnih radnika u Novom Sadu kako

1936., tako i 1940. godine. Bila je članica prve partijske ćelije tekstilaca u Novom Sadu. Za vreme okupacije bila je član okružnog komiteta KPJ za Novi Sad. Veoma razgovorna, prijatna, omiljena među svima. Bila je i odlična organizatorka.

Ovamo je dovedena i Vera Pavlović, prvo osuđena na smrt, potom pomilovana, inače studentkinja fizike i hemije, takođe članica okružnog komiteta KPJ za Novi Sad. I ona je bila omiljena i popularna među svim drugaricama. Svojevremeno u novosadskom sudskom zatvoru, u podrumu, tri dana je ležala na betonu čekajući izvršenje smrtne kazne. Da je pomilovana saopštili su joj trećeg dana. Već tada joj je poremećeno zdravlje, pa su je svi pazili, ali je u logoru Ravensbrik podlegla bolesti i umrla pred oslobođenje.

Tu je bila i Marta Husar, studentkinja medicine, član gradskog rukovodstva SKOJ-a u Novom Sadu, učestvovala je u mnogim omladinskim i studentskim akcijama. Našle su se zajedno i mnoge učenice raznih novosadskih srednjih škola, učesnice logorovanja na Testeri 1940. godine, pa radnice i seljanke iz okolnih mesta. Bila je tu i Mila Brkić, dugogodišnja radnica u sindikatu službenika i u ženskom pokretu, čiji je brat oktobra 1941. obešen u Novom Sadu, pa i Julija Cimr, agronom, dugogodišnja partijska radnica čiji je, opet, muž, Venda Cimr u isto vreme obešen.

U Kontiju je smeštena i veća grupa žena i devojaka iz Budimpešte. To su bile stare članice mađarske KP, zatim učesnice Partije mira, štrajkova i demonstracija, sindikalne radnice, žene koje su radile na štampanju političkih materijala... Smeštene su zajedno sa političkim osuđenicama iz Jugoslavije.

U Kontiju je vladao strog vojnički režim. Ćelije hladne, hrana veoma loša i nedovoljna. Nešto hrane se moglo kupovati preko zatvorske administracije, a paketi su dobijani tek od leta 1943. godine. Posete tromesečno. Držanje svezaka i olovaka bilo je zabranjeno, a knjige su se mogle dobijati samo iz zatvorske biblioteke. Uprava zatvora je težila tome da psihički i fizički slomi ljude. Kažnjavali su za najmanji izgred. Tako su jednom kaznili mračnom ćelijom jednu od sobnih starešina, Ibolju Mandel, radnicu iz Novog Sada, zato što je stražar gledajući kroz „špijunku” primetio da Dragica Ranisavljević u ćošku ćelije nešto piše. A pisalo se na toalet-papiru i to srcem od olovke koja se u paketu mogla lakše prošvercovati i skloniti. U Kontiju je do kraja

ostao tako strog režim da se nije mogao osnovati zajednički kolektiv, već su se zajednice osnivale samo po ćelijama. Međusobni kontakt i raspodela bila je veoma otežana. Postojale su dve veće ćelije, sa po šest i više duša i više manjih ćelija u kojima su bile smeštene po tri žene. U kolektivima se na već opisani način delila hrana, te je organizovan i intenzivan politički i kulturni rad. Pored mlađih, u svakoj ćeliji se našlo i starijih i obrazovanih žena. Učili su se i jezici. Od Peštanki su naše učile mađarski i obratno. Učio se i ruski jezik od Bebe Koljadzinske, čiji je otac bio Rus.

Vrlo lep drugarski odnos se razvio, na primer, i u ćeliji u koju je Vera Pavlović bila smeštena sa devojkama iz Bačke. Među devojkama je bila Mara Lucić iz Čuruga, koja se seća kako je odmah zavolela Veru, ozbiljnu, ali veoma pristupačnu osobu, koja nikad nije isticala svoje više obrazovanje, već je, naprotiv, uvek težila da bude jednaka sa drugima. Uvek je delila s ostalima teže fizičke poslove, čišćenje i ribanje patosa u ćeliji, iznošenje kible, donošenje vode. Sve je to radila, mada se vidno zamarala zbog poremećenog zdravlja od pretrpljenog mučenja u istražnom zatvoru. Vera nije dozvoljavala da je iko zameni. Mara je mnogo očekivala od Vere, pre svega bila je željna znanja. Vera je uviđala da zbog strogog zatvorskog režima ne može biti govora o zajedničkom učenju u Kontiju, pa je počela da predaje opšteobrazovne predmete u svojoj ćeliji. Predavala je i razvoj društva po Engelsovom delu. Vera je mnogo pažnje posvećivala ličnoj higijeni, pa je isto zahtevala i od drugih u ćeliji, ne dozvoljavajući nikome da se zapusti i zanemari. Zapustiti se, objašnjavala im je, znači posustati u životnoj borbi i predati se na milost i nemilost neprijatelju. Volela je da joj kosa uvek bude čista i uredna, a Mara se seća kako joj je s ljubavlju češljala crne kovrdže.

Želim ovde da kažem još nekoliko reči o Veri. Njen stariji brat, Mika je studirao medicinu u Pragu kao stipendist novosadske Matice srpske. Iz Praga se vratio kući 1939. godine. Mada je i sama bila odlikašica, i kao takva u novosadskoj Zmaj Jovinoj gimnaziji oslobođena mature, Vera je govorila da je najviše u životu dobila od brata, od njega je dobila i znanje i pogled na svet, govorila je. Naučila je od njega i neka osnovna medicinska znanja. Kad je prilikom demonstracija u Beogradu policija prvi put pucala u demonstrante, ranivši između ostalih i Bosu Milićević iz Žednika (kraj Subotice), Vera se primila da je neguje u bolnici, sve

do žalosne Bosine smrti februara 1940. godine. Kad je 1941. godine veća grupa omladinaca iz Novog Sada pošla dobrovoljno da se prijavi u vojsku, da brani zemlju od fašističke najezde, Vera je postala sekretar Mesnog komiteta ilegalne skojevske organizacije u gradu, pored toga još i sekretar organizacije u Rotkvariji. Tamo je imala i jednu grupu omladinki koje je osposobljavala za pružanje prve pomoći. Neke od tih devojaka, kao Incika Lustig i Gerta Kadelburg, kasnije su dospele u isti zatvor kao i ona – u Konti. I pored strogosti zatvorskog režima, Vera se proćula kao izuzetna osoba kojoj je svaka reć na mestu.

U bolnici zatvora Konti porodile su se dve naše žene. Jedna je bila Latinka Ranisavljević, ĉiji je muž takođe uhapšen u Novom Sadu, sproveden u zatvor Ćilag, zatim na prisilni rad na istoćnom frontu odakle se jedva vratio (postao je pilot posle rata). Latinka je rodila zdravu bebu, na radost svih drugarica u Kontiju; dale su joj ime Slobodanka. U opštoj raspravi koja se vodila po ćelijama, tog imena se setila baš Vera Pavlović i sve su se žene složile s njom, pa i mlada mati. Izvesno vreme po porođaju porodilji je dozvoljeno da bebu preda svojim roditeljima. (Latinka je posle rata rodila još dvoje dece, a danas ima šestoro unućadi i jednog praunuka. Srećom, imaće ih još!)

Druga žena koja se u Kontiju porodila bila je Ljubica Đomparić. Njeno, takođe zdravo, muško ćedo je dobilo ime Slobodan. I Ljubica je dala bebu svojim roditeljima, a Slobodan danas živi u Novom Sadu.

Segedinski zatvor Ćilag

Kroz segedinski Ćilag („zvezda“) prošlo je najviše boraca iz cele Baćke, ukupno njih 754. Od tog broja, žena i devojaka je bilo 45.

Kao što je već rećeno, prva žena koja je sprovedena u Ćilag bila je Grozda Gajšin, koju su tu i obesili. Tokom te jeseni dovedene su i ostale iz islednog centra u Novom Sadu, no one su bile iz raznih sela i gradova Baćke. Bile su to većim delom radnice, zanatliijke, zatim seljanke, nešto službenica i ućenica. Tu je dovedena Katica Džigurski, rodom iz bogate seoske porodice iz Bećeja, ĉije su dve starije sestre Milica i Natalija bile dugogodišnji borci naprednog pokreta, pa je i ona, treća, na žalost roditelja, uključena u borbu. Tu je u zatvoru saznala da joj je otac ubijen u raciji i da je mati umrla, te joj više niko nije dolazio u posetu. Tu je bila i Jovanka Pejović iz Bećeja koja je veoma teško podnosila

bratovljevu smrt, (streljan je).

U Čilagu je bila i Milica Grujić-Cica, učenica učiteljske škole u Somboru, pa krojačica Jelica Mirilov iz Bačkog Gradišta i grupa seljanki iz Bačkog Petrovog Sela, kao što je bila Fransiška Pece. Etelka Rečo, najstarija među njima, nije nikada govorila o gubitku svog životnog druga, revolucionara koji je poginuo za svoje ideale. Etelka je ostavila u kući nezbrinutu desetogodišnju ćerkicu, koju je zbog opisanih prilika, odbacilo celo selo, komšije su je šikanirale, a učitelj je zabranio deci da govore s njom. Na kraju je mati Milice Cice Grujić, Mileva, odvela devojčicu svojoj kući u Srbobran.

Žene su bile smeštene u sivoj dvospratnici koja se nalazila do upravne zgrade. Bile su potpuno odvojene od bačkih drugova u Čilagu i za šetnju su imale posebno vreme. Svima je juna 1942. sudio vojni sud u Segedinu i to kaznama od 6 meseci do 8 godina robije.

Higijenski uslovi u ovim ćelijama bili su više nego loši, čak i u odnosu na ćelije u drugim zatvorima. Uskraćivane su najosnovnije potrebe za ličnu higijenu. Jedna osoba dobijala je dnevno jedan litar vode za piće i umivanje. Slamarice na podu bile su od starih i prljavih džakova, pocepane, a slama u njima izlomljena i puna prašine. Ćelije su bile prljave, neokrečene, pune stenica. Rešetkasti prozori su i daskama zakovani, tako da vazduh, pogotovo sunčevi zraci, nisu mogli da prodru u ćelije koje se nikada nisu vetrile. Najoštrije zime 1941/42 ćelije nisu zagrevane, tako da se u njima voda smrzavala. Jelo, količinski veoma malo, spravljano je od loše, istrulele i smrdljive hrane. Paketi su se mogli dobijati svega pet puta godišnje i to u težini od po dva i po kilograma.

Stražarke su bile grube i nemilosrdne. Za vreme posete moglo se govoriti isključivo mađarski, što je onemogućilo svaki bliži kontakt, jer naše žene još nisu govorile tim jezikom. Čim bi se progovorila makar jedna srpska reč, stražarke bi prekinule posetu. Inače, posetioce je od zatvorenica delio visoki zid guste žice. Jednom prilikom je Anici Zurković iz Srbobrana mati dovela dvoje dece da ih vidi pre nego što će biti transportovana dalje za Marijanostru. Stražarke nisu dozvolile da progovori ni reči sa svojom decom, čak ni da se oprost, već su je na najgrublji sadistički način, uz viku i psovku oterale u ćeliju.

Dnevna šetnja se sastojala od pola sata u krugu između tri visoke zgrade, te je i tu bilo zagušljivo. Bilo je nekoliko teško obolelih žena od

tuberkuloze, a lekarska pomoć je bila formalna i po načinu pregleda i po dobijenim lekovima. Na ogorčeni protest drugarica i na njihovo energično traženje da se obolelima daju nužni lekovi, odgovor je bio da su lekovi potrebni mađarskim vojnicima, a ne komunistima.

U bolnici tog zatvora se mučila i porađala već oronula i slaba Desa Jakšić iz Novog Sada, koja je pre hapšenja stupila u brak. Njen muž Mile Jakšić, stari revolucionar, u međuvremenu je poginuo. Drugarice vične šivenju i ručnom radu, kao krojačice Jelica Mirilov, pa Ljubica Prišić i Stanika Ergelašev, sa najvećom ljubavlju su šile benkice i ostalu opremu za bebu, ali Desa već slaba i uz nedovoljnu bolničku negu nije mogla da donese na svet živu bebu. I sama je jedva ostala u životu.

Stražarke su i zavidele drugaricama na njihovom dostojanstvenom držanju. Jednom su im priznale da one nisu kao ostale zatvorenice, tj. kao kriminalke. Kakva vajda od takvog priznanja?!

U ćelijama je, prema datim mogućnostima, organizovan politički i kulturni rad. U svakoj se ćeliji našlo i školovanih žena koje su mogle da vode razgovor o pojedinim temama ili knjigama pročitanim pre hapšenja i dobijenim ovde u zatvoru. Pošto je zbog grubosti stražarki kontakt među ćelijama bio skoro onemogućen, stvoreni su kolektivi posebno u svakoj zajedničkoj ćeliji.

Oktobra i novembra 1942. godine, kada je stotine drugova iz Čilaga upućeno na prisilni rad na istočni front u okuku Dona da tamo čisti minska polja i radi sve fizičke poslove umesto mađarskih vojnika, 15 drugarica kojima još nije istekla kazna, prebačene su iz Segedina u zatvor Marijanostu.

Možda nekom administrativnom zabunom u Segedinu je ostala samo Milica Grujić-Cica – do deportacije u nemačke logore smrti.

Slika 1

Magda je inspirisala mnoge
vojvođanske umetnike.
Možda njene oči. Možda
izraz lica. Takva ličnost

N. Simin, 19. 6. 85.

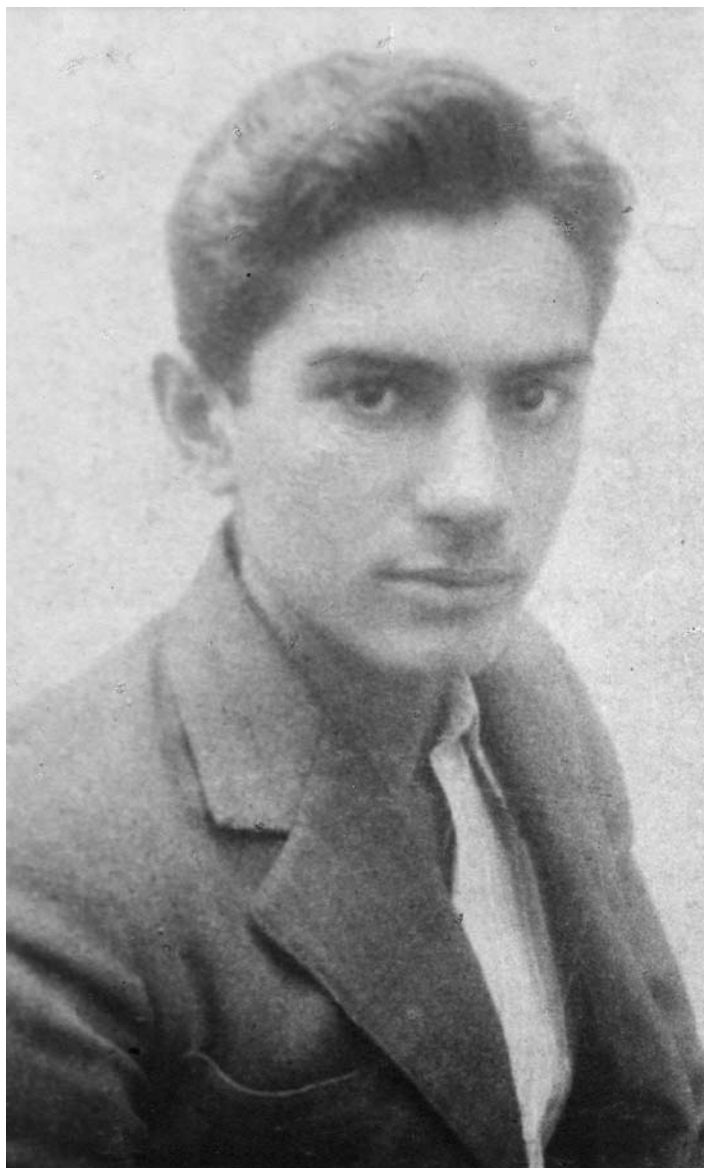
JAKOČIĆ

Slika 2
Pred izbijanje II svetskog rata, izletišta na Testeri (Fruška Gora)
"Kamuflaža" za obuku napredne omladine

Slika 3

Godina hapšenja – Magda neposredno nakon polaganja maturalnog ispita. Završne razrede gimnazije je pohađala u Kikindi, ali je zbog političkog aktivizma izbačena iz škole, te je maturalni polagala u Subotici, pred komisijom

Slika 4

Beograd, godina hapšenja – Živko je uhapšen kad je “pala” njegova trojka s kojom je obavljao partijske zadatke po Beogradu. Mučen je i isleđivan na Sajmištu, a odatle deportovan u Mauthausen.

Još se nisu poznavali, ali isti pogled na svet, iste ratne rane spojile su 1946. Živka i Magdu. Ona je govorila na mitingu u Srbobranu, a on je, kao začaran, doneo odluku: Oženiću je! I krenuo je za njom u Novi Sad

Slika 5

Fotografija Magdinog oca Aleksandra Bošana prošla je s Magdom put od hapšenja 1941. do oslobođenja 1945, savijena s donje strane (po liniji koja se vidi), fotografija je bila bezbedno skrivena u džepu bluze na Magdinim grudima

Slika 6

Kraj pedesetih godina 20. veka, Novi Sad
Moja baba Milevka nije skidala maramu
preko dana, bar ja to nisam nikada videla.
Tek uveče, skinula bi maramu i rasplela sedu,
veoma istanjenu kosu, očešljala bi se polako.
Onda se, gologlava, molila Bogu. Isti ritual,
kao u ogledalu, odvijao se ujutru: molitva,
češljanje i pravljenje tanke punđe, vezivanje
marame. Sve ostalo je bilo kućni posao i
služenje porodici

Slika 7

Novi Sad, Dunavski park, sredina šezdesetih
Slikali su me zagrljenu sa jednom od mojih
usvojenih majki, Martom Husar Doder. I danas
ponekad za njom pustim suzu

Slika 8

Početak šezdesetih godina, Živko i Magda u
našem stanu u Železničkoj ulici 44 (Novi Sad),
potpuno posvećeni jedno drugom.

Žuta kuća-Subotica, Čilag-Segedin, Konti-Budimpešta...

Oče, daj mi snage da razumem...

Avgusta 2005. godine obišla sam zgrade u kojima su bili zatvori iz naslova. Išla sam tragom kojim su vođene, vučene, mučene i osuđivane na višegodišnju tešku robiju moja majka Magda i njene istomišljenice i istomišljenici. Magdu i njene drugarice i drugove neprijateljski agenti su zverski tukli, mnoge i poubijali. Pita se čovek zašto? I nekako ispada da su mučenja upriličena zbog uverenja jednih da čovečanstvo može mnogo bolje da iskoristi svoj celokupan ljudski resurs i uverenja drugih da svet ne sme biti prijatno mesto za život svim svojim stanovnicima. Ta druga strana, tlačitelji, svoj stav demonstriraju brutalno, na hiljadama ili milionima. Oduvek je tako, pa i danas, te slušamo kako klikću novi ratovi, pale se neka nova naselja, opet pucaju granice, ginu nečija deca...

Dosta teorije. Na posao.

Nije hronološki tako išlo, ali po snazi doživljaja ovo je bio redosled: prvo Budimpešta, prelepi glavni grad Mađarske na Dunavu.

U Bumpešti, u ulici Konti parkiram auto nasuprot zgrade koja je bila zatvor. I u Segedinu sam, kad je ta lokacija bila na redu za obilazak, parkirala ispred zgrade Čilaga. Čilag znači zvezda. Ironično, zar ne? I time se iscrpla moja reakcija na ta dva mesta. Pred Kontijem i Čilagom stajala sam sasvim ravnodušna. Stajala sam gledajući te zgradurine i čekala da se u meni nešto desi, a ćutljive fasade ničim nisu uzvratile. Nije za mene tamo bilo ni ogledala, ni durbina, ni teleskopa, ni mikroskopa. Ni vremeplova. Ničeg. Mutave zgrade.

Pa, brbljaće one nekom drugom.

Zato me je Žuta kuća nokautirala.

Stojim pred Žutom kućom u Subotici 64 godine kasnije. Ne želim da uđem i da, razgledanjem zidova i hodnika koje ovim očima nikad nisam videla, razvodnim osećaj koji u meni budi ta zgrada.

Ona, za mene, nije izašla iz 1941.

Ona je još uvek batinašnica.

Ona je batinašnica u kojoj su tukli i mučili moju majku, zajedno

sa desetinama drugih koje sam kasnije upoznala kao divne, tople, jednostavne i mudre žene. Dobre žene koje je bilo tako lako zavoleti.

Žuta kuća je batinašnica u kojoj su tukli moju majku, a te batine još decenijama kasnije pljušte i po meni, po mojoj glavi, po mome mozgu i mome srcu...

Koliko je živih rana ostavila Žuta kuća na meni i u meni?

Najranija sećanja koja imam više su zvučna. Pamtim nervozno utišavanje: Pssst! Mamu boli glava! Nemoj da trčiš! Mamu boli glava, psst! Tiho, ne viči, mamu boli glava! Psssst! Jesam li ti rekla da se smiriš i ućutiš, mamu boli glava! Moja baba Milevka, tatina majka, baš tako sikće na mene gotovo svako po podne kad bi se mama vratila s posla i bolno sklupčala u neki mračan ćošak.

Magda je nesnosnu glavobolju zaradila u Žutoj kući. Da bi izrekla neka imena, koja bi potom žandarmi iskoristili kao argument da dovuku u Žutu kuću još sirovog ljudskog mesa za upražnjavanje neshvatljive surovosti, mojoj majci, tada dvadesetogodišnjoj devojci, stavljali su, između ostalog, kese sa struganim renom na glavu. Kesa bi otpala sama kad bi se od suza, slina i pljuvačke raskvasio papir⁶. Za žandarne Magda nije bila slatka devojka, buduća majka, ljudsko biće s perspektivom življenja od 82 godine. Za njih je ona bila vreća na kojoj su trenirali stare i nove metode mučenja. Moram reći, Magda im je vraćala istom merom – nije ih smatrala ljudima i taj stav joj je omogućio da izdrži, štaviše pomogao joj je da u sebi očuva neokrnjeno poštovanje za prave ljude. Sam Bog zna kako je uspevala tako hirurški precizno da razluči ljude od neljudi. To neverovatno postignuće bi moglo da bude neiscrpna tema za doktorske disertacije i volela bih da ih vidim, jer je moja majka imala preuveličano poštovanje za intelektualce i naučnike. Makar zbog tog njenog poštovanja mogli bi nešto da urade za nju.

Vidim, ugazila sam u močvarište sa živim blatom gde buja moj jed na intelektualce i naučnike koji — uprkos istoriji i svojim zakletvama — beskrupulozno uzgajaju argumente za nove ratove i stvaraju sve razornije naprave po narudžbini surovih tipova koji žude da osvoje apsolutnu vlast na planeti Zemlji i šire. Te pametne i školovane glave ne mare za Ajnštajnovе reči koje jasno kažu: intelektualci samo rešavaju probleme, ali genij probleme sprečava... Zašto to kažem? Pa danas je,

⁶ Ovakvo mučenje i mnoga druga koje je Magda u ovom rukopisu tek dotakla ili čak izostavila, živo je predstajeno u njenoj knizi „Dok višnje procvetaju“.

u prvoj deceniji trećeg milenijuma, prema zvaničnim statistikama, čak dve trećine naučnika (iz uslovno rečeno prirodnih struka) angažovano na projektima raznih vojnih (čitaj: ratnih) industrija u svetu; eto, rešavaju „naručene“ probleme. Kad će se, najzad, probuditi i postati odgovorni prema daru koji su dobili da ga koriste na dobrobit svih ljudi, a ne samo onih koji PLAĆAJU?

Vratimo se mojoj Magdi, za svetske pohlepnike naivnoj, mojoj hrabroj Magdi i „sitnim“ temama koje su tvorile njen i moj život. Jeste, Magda je ljude od neljudi u svom okruženju razlikovala do kraja života. Takođe, do kraja njenog života ren u našu kuću nije ušao. Niti ga je, koliko ja znam, ikad više okusila. Izbegavala je, dok su glavobolje trajale, čak i senf, jer je provocirao sećanje na onaj užasan bol. I sada, kad je Magda već napustila ovaj svet, meni nikad ne padne na pamet da kupim ren i donesem ga kući. Probala sam ga, naravno, lepo je, svidelo se mome npecu, ne odbijam kad mi ga ponude, ali 70 godina nije dovoljno da ta rana zaraste...

Kad sam već počela sećanjima na glavobolje i ren, trebalo bi da kažem da se babinih „siktanja“ sećam s pomešanim osećanjima. Baba Milevka je za mene bila, takođe, junakinja posebnog kova. Što vreme dalje odmiče, sve sam sigurnija da je to bila žena izuzetne snage karaktera i privrženosti sistemu vrednosti koji je smatrala ispravnim, a koji se, po njenom sudu, oslanjao na deset božjih zapovesti i nešto normi koje je dobila u porodici. Sigurna sam da bi bilo pravično napisati posebnu knjigu o takvoj ličnosti, ne majci i baki, već Elementarnoj Ženi Hrabrost, predanoj svojim dužnostima, svom sinu i unucima na način koji razmažene generacije današnjih devojaka ne bi mogle da gledaju ni na filmu. Ne mislim pri tom da je baba Milevka bila usamljen slučaj u vasioni. U nenoj generaciji bilo je mnogo takvih žena... Uverena da je dve ruke dobila od Boga da njima radi i da njima daruje, pomalo divlja i slobodna duha, nevelikog formalnog obrazovanja, nenačeta idejom da može birati između božjeg i čovečijeg – uvek je nalazila svoju stazu, ma koliko to nju lično koštalo. O baba Milevku čovek je mogao da se razmrskao kao talas o dijamantnu planinu. Ali, ta ljubav i toplina... Sećam se načina na koji je davala sebe ne tražeći motive, razloge, protivusluge. I koliko sam snage od nje dobila. Čujem je, niz sve ove godine, kako raznežena, milujući me po kosi, tepa: „Džigerice, babina“. I sad se takvom iskazivanju ljubavi osmehujem, ali me uvek duboko gane.

Takođe, istina je da baba Milevka, „dobra k'o lebac i čvrsta kao stena”, nije mogla da prihvati Magdu kao snaju. Burno se protivila tome da se njen lepi sin Živko, Srbin pri tom, oženi Jevrejkom, Mađaricom kako je to baba shvatala, „endemski” zaražena šovinizmom koji je u beskraj gajen u Srbobranu između srpske i mađarske zajednice. Valjda Jevreja u Srbobranu nije bilo dovoljno da se formiraju osećanja prema njima, a kako je Magdi mađarski bio maternji jezik, baba Milevki je to bilo dovoljno da je definitivno „prevede” u Mađare i usprotivi se sinovljevom braku s njom. Ipak, saosećala je bez ostatka s Magdinim bolom kad glavobolja napadne. Duboko je poštovala disciplinu s kojom se Magda odnosila prema svemu, i mada nije odobravalala strogost prema maloju deci, baba me je energično utišavala kad bi bol prevršio svaku meru. Baba Milevka je imala toplo srce i za Magdin status siročeta kome su otac i majka i šira porodica stradali u ratu, što pod ledom Tise, što u Aušvicu i na druge načine. I trudila se da je poštedi. I ona je uspevala da spoji nespojivo: netrpeljivost i saosećajnost – prema istoj osobi. Pa sam ja „dobijala” svoje kad god bih prešla granicu „mira i tišine” koju je baba odredila za takve slučajeve. Sećam se i toga da sam ja češće izvlačila deblji kraj od mog brata, jer je on bio manje živahno dete od mene.

Mislim da je ta baba Milevkina potreba da zaštiti glavobolnu mladu ženu vremenom u njoj izazvala razumljivi preokret. Kad mi je za Magdu jednom rekla: „I ona je naša!”, znala sam da je vatra njenog srca otopila sav led u njenom mozgu.

Ali, to beskrajno utišavanje i smirivanje smatram jednom od svojih najboljih, nezaraslih rana koje mi je zadala subotička Žuta kuća. Jer i danas – kad sam već prešla zenit svoga života i stojim pred ozbiljnim zadatkom svođenja računa o tome šta sam uradila, šta sam propustila i šta još od nedovršenog mogu da uradim – može da me zaustavi čak i mlaka reč. Recimo: „Ne moraš baš sad prati prozore... Nije vreme za šetnju... Možda da odgodimo taj posao...” Bez obzira da li sam se odlučila i pripremila za mali ili veliki, važan ili nevažan posao, odustajem ako neko iz moje okoline pokaže makar sumnju da to treba uraditi. Kad se izgovori neka od tih zaustavljajućih reči, ja osetim kao da je iz mene „nešto” iscurilo. Sad već znam da su to oni trenuci kad „u mestu zaustavim mašinu” onako kako sam naučila to da uradim dok sam bila dete. Onda shvatim da se „to” ponovo desilo i krećem u reinstalaciju: obnavljam motivaciju da ipak obavim što sam naumila. Tu moju osobinu da se potpuno zaustavim na određene reči, primetila je moja baba-ujna

Rozika, Teta kako smo je svi zvali, Mađarica iz Stare Moravice i, srećom po mene, počela da „baca kontračini“. Čim bi videla da odustajem od naumljene akcije, doviknula bi mi: „Ne hagyd magad!“ U prevodu: „Ne daj se!“ Pošto je njen srpski bio zaista smešan, u meni zvoni samo ta mađarska formula i ona ima snagu da me iznova motiviše i pokrene. I Magdu su, ako sam joj bila u vidokrugu, uzrujavala moja „zaustavljanja u mestu“, i ona je imala formule za mene: „Što si počela, završi!“ ili „Prihvatila si zadatak, nema nazad“. I to je, takođe, delovalo.

U borbi s ovom žutokućnom ranom nisam izašla kao pobednik. Što sam starija, taj ponavljani napor samomotivacije postaje mi sve teži. Kreni-stani, kreni-stani, stani, stani... Bojim se da ne postanem sasvim nepokretna... Ali, još se nisam predala. Teti i Magdi za ljubav — ne dam se.

Stojim pred Žutom kućom i mislim kako Subotičani ovoj zgradurini nisu promenili „nadimak“. Još je ona za sve njih poznata kao Žuta kuća. Odmah znaju o kojoj se zgradi radi i spremni su da vam ispričaju gde je, šta se u njoj nalazi i, uopšte, izlice na vas bujicu podataka. Za mene krajnje nevažnih. I ne slušam ih, jer imam oči samo za to da je nisu čak ni prefarbali. Još je žuta i ničim zamaskirana da se makar bojom načini otklon od vremena muka i batina. I premišljam se da li prema toj činjenici da budem pozitivna ili negativna. Da li su je ostavili kakva je bila iz zloradosti ili naprosto nije dostajalo snage. Kako ni kao društvo, ni kao država, nismo stali na zdrave noge još od 1389⁷, presuđujem da je u pitanju manjak snage i volje Subotičana...

Ne znam, ali Žuta kuća koju živim očima gledam 2005. godine deluje mi kao bleđa karikatura onog neviđenog monstruma koji mi je jadom zatamnio detinjstvo i mladost. Tek sam u zrelim godinama uspevala da izvučem neke korisne pouke iz surovih žutokućnih lekcija,

⁷ 1389. godina – Boj na Kosovu, izgubljeni rat sa turskom vojnom silom uveo je u srpsku kulturu slavljenje, čak kult poraza. Kao nuzpojava, uveden je običaj da se izdajnik slavi kao heroj, a istinski junak biva proglašen izdajnikom koga proklinju „do sedmog kolena“. Uzmimo za primer savremenike iz tog vremena: Kraljevića Marka i Vuka Brankovića. Turski vazal Marko, opevan je u narodu kao junak, a Branković koji je sa svojim ratnicima jedini dobio bitku na Kosovu, mada je rat u celini izgubljen, proglašen je kasnije izdajnikom. Prošlo je više od 600 godina, a Srbima je Marko i dalje junak, Branković i dalje prokleti izdajnik. I taj se obrazac ponavlja u mnogim varijantama. Istoričari imaju objašnjenje, ali koja vajda od njega kad istina i laž, kako se rode – zamene mesta...

ali u vezi s tim mučilištem nikad nisam izrekla narodnu utehu: „ko zna zašto je to dobro”. Esencijalno zlo, koje ljude pretvara u neljude, spada u onu vrstu iskustava koja nikom ne treba da se dogode. Ni mučitelju, ni mučenom.

Žuta kuća!

Tokom svih mojih godina, kadgod bi mi pala na pamet Žuta kuća, stalni saputnik u vozu mog života, procenjivala sam i vagala da li bih ja izdržala te batine. Pa se mučim i patim i satima se samokažnjavam tim besmislenim pitanjem. Odjednom, kao da me struja protrese, setim se da od mene niko ne očekuje odgovor i odluku. Moj život se drugačije vozi. Drugačije su mu šine postavljene. Izdržljivost i istrajnost koji se od mene zahtevaju nisu povezani s fizičkim batinama i pripadajućom psihološkom torturom. Metode mučenja kojima sam ja izložena sasvim su drugačije prirode. A evo mog slučaja:

Mučim se: 1) zamerajući žrtvi što me je rodila i obeležila svojim ratnim ranama i ožiljcima; 2) kajuci se što sam skot koji ima takve misli; 3) diveći se Magdinom stamenom karakteru; 4) mrzeći je zbog strogosti kojom me je zasipala i u prilici i u neprilici; 5) obožavajući njene priče, njena kazivanja, taj glas koji hipnotiše i uvlači duboko, duboko u priču... I tako u krug, divljenje, zavist, ponos, ljubav, strahopoštovanje i, od svega najstrašnije: pitanje „gde sam tu ja”? Šta sam to ja uradila u mome životu s čime ću da izađem pred decu, unuke i ostalo čovečanstvo i kažem: To sam izdržala i nisam pokleknula u borbi za mirnu i prosperitetnu budućnost! Kako biti junak u žabokrečinstoj svakodnevi? To mene muči, pa me onda spopadne smeh: „Kakva si ti budala, hoćeš mučenje da bi ispala ljudsko biće!”

Bolest!

Bolest nastala u Žutoj kući 1941. godine. Vreme joj je otupilo zube, i, srećom po moje mentalno zdravlje, upoznala sam ideju koja zagovara mir i razvoj metodama nenasilja. Takođe sam upoznala heroje mira. Divove duha koji nikad ruku nisu podigli da udare, već da pozdrave, daruju ili blagoslove. Česta kontempliranja na nenasilne metode, gle čuda, pomogla su da se uveliko izduva moj kompleks neostvarenog heroizma u batinašnicama. Lečim se, čini se uspešno, Gandijevim primerom. Ali, koliko sam godina protračila...

I još o toj bolesti koja je unakazila drugu generaciju preživelih iz Holokausta, nas decu preživelih logoraša. Kao što sam već napisala,

dugo me je u srce ubadao nekakav neodređeni herojski čin koji će biti priznat, prihvaćen i nedvosmislen, jer: samo se imena heroja pišu u večne knjige zlatnim slovima! Taj koncept me je do te mere zarazio da mi nikad nije bilo dovoljno da budem samo živa i zdrava, da imam posao, porodicu, da idem na pijacu, na godišnji odmor... Rečju, da vodim jedan normalan život. Taman posla da se opustim i zabavljam, savest odmah propišti: „Šta radiš to, budalo neodgovorna, nema se vremena?!“

Ta Žuta kuća u meni, ta iscerena nakaza, stalno je tražila još, još napora, istakni se, napregni se, preskoči te zidine normalnog, učini NEŠTO već jednom! Konačno, to me je sasvim smorilo i postoje dugi periodi u mom životu kad odbijam bilo kakav napor. Samo sedim, čitam, igram igrice na kompjuteru... Mogu tako danima. Nečinjenje je moj odgovor bolesnom zovu na besmisleno junačenje!

Sirota moja Magda, pojma nije imala koliko je Žute kuće prenela na mene, a baš je bila ubeđena kako je, fino i mudro, pošteđela svoju decu tih svojih užasnih zatvorskih i logoraških iskustava. Nije mogla znati da na ratnu bolest nema imunih i da prvoj generaciji žrtava Holokausta, što rekli stručnjaci, treba pomoć da povežu svoj život iz tri dela u jedan (predratni, ratni i poratni), dakle da premoste te rezove koje je zlo zaseklo u njihov život. Ali druga generacija, njihova deca, valja ozbiljno da se leče. Ta, što ne reći istinito i otvoreno (kako su i meni rekli u Jerusalmu u AMHA-i – organizaciji s velikim iskustvom u pomaganju prvoj i drugoj generaciji preživelih), većina druge generacije je zrela za terapije, tretmane i ustanove zatvorenog tipa...

Ovo nije neka salonska temica.

Izložiću vam primer koji me je sledio, i zadugo ostavio bez reči.

Jedna od Magdinih drugarica s kojima je prošla ratnu golgotu, Marta Husar Doder, jedno nebesko stvorenje u čijoj blizini se jasno osećalo kako "ta furunica greje" i koju sam i ja silno zavolela — teško se razboli pre više godina. Gotovo već nepokretnu, kćer je preseli kod sebe u London. Martina kćer je završila medicinu, izabrala je tu profesiju idući majčiniim stopama i, za boljim prilikama u poslu — otišla u London. Ali, kud god ideš sebe vodiš, pa kako je sindrom druge generacije na Martinoj kćeri načinio ozbiljne pukotine — ona je „pukla“ na jeziv način. Da kažem: nije se udavala, nije rodila, život je vezala za majku i veoma teško je podnosila da se ljudi „greju“ na Martinu toplu energiju. Možda je zato odvela i fizički odvojila nemoćnu majku od ratnih drugarica

koje je Marta smatrala članovima porodice. Kad je Marta 2005. umrla u Londonu od starosti i bolesti, njena kćer Cica je, samo dan kasnije, skočila kroz prozor. Nije preživela. Žuta kuća i logori smrti uzeli su još jednu žrtvu 64 godina kasnije.

Na takav brutalan način Žuta kuća još ume da zada svež udarac. Bojim se, zaboraviće se to.

Žuta kuća!

Stojim pred Žutom kućom i mislim na mrtve heroje i one preživjele. Svakog 18. novembra oni koji su bili u toj batinašnici, a preživjeli su rat, odlaze u Suboticu da se, na godišnjicu, poklone senima heroja koji su tu streljani 1941. godine. Bili su to njihovi drugovi, delioci jedne iste nade, jedne iste snage, istog usmerenja s ciljem previše dalekim. Vreme ide i svakog 18. novembra sve je manje živih koji bi se lično sećali tog višestrukog ubistva. Ni moja Magda više ne ide na to jezivo hodočašće. I, bojim se, zaboravićemo.

Ovo je jedna strana herojske medalje. Ima i druga.

Žuta kuća je, za mene, takođe, jedna uvrnuta priča o ljudima koji su prisiljavani na herojstvo da bi, možda, preživjeli, dakle priča o ljudima koji su u tim zverskim okolnostima života bili spremni i sposobni za nadljudska i natprirodna dela. Oni su gledali jedni drugima u rane junačke i – veličali te druge, a umanjivali sebe. Ta slepa ili prinudna skromnost (nisam se opredelila da li je slepa ili prinudna, neka ostanu oba epiteta), taj nedostatak uvida u vlastitu stvarnost, nekako me je, čak, vređao. Sonja je junak! Raka je junak! Lola je junak! Dočim ja, Magda, koja izbliza svedočim – nisam junak! I Sonja i Raka i Lola, streljani su. Magda nije. Za Magdu, valjda, svi koji su uspeli da prežive batinašnice i posle logore, nisu ušli u kategoriju junaka. Možda zato što su ih preživjeli partizani — budući da su se ranije dokopali kuća, obnovili zdravlje i zaseli na mirnodopske pozicije — neprekidno sumnjičili: „A kako to da si ti preživeo? Toliki su poumirali, kako si ti uspela da se izvučeš?“ Kao da te strahote nisu preživjeli samo najjači, najzdraviji i najспособniji. „Sloboda“ je te malobrojne došavše mučenike odmah gurnula u drugi red pobjednika. Žene, preživjele logorašice, odgurnute su još mnogo dublje u pozadinu.

Još jedna bolest.

I mi, deca tih „kako-si-ti-uspeo/la-da-se-izvučeš“ očeva i majki formacijski smo gurnuti iza leđa „dece palih boraca“ i drugih najpoželjnih

kategorija ljudi izašlih iz istog onog rata o kome sve vreme govorimo. Dobro, to mene nije bolelo, ali moj otac Živko i još više moja majka Magda „jeli su se k'o beli lebac” zbog tih bolesnih insinuuacija, pa sam indirektno i ja od toga propatila. Naime, taj Magdin složeni kompleks nedovoljnog i nedostatnog junaštva, izmešanog s osećanjem krivice što je preživela dok drugi iz porodice nisu — proganjao je mene i mog brata, a kasnije se preneo na izvestan način i na unuke. Zato što je iz tog kompleksa u obilatom mlazu izvimala Magdina strogost prema sebi i prema ostalim bližnjima. Strogošću je poplavila i zapušila one izvore iz kojih je trebalo da dolaze saveti kako biti dete, kako biti devojčurak, kako biti devojka. Tu vrstu saveta dobijala sam zakasnelo, kao batine, od baba, tetaka, komšinica, surovih vršnjaka. I nikad nisam naučila. Kao što nisam naučila kako da pravim sitne, neophodne kompromise u mirnodopskom životu. Niti sam umela tome da naučim svoje dete. Ta rana još krvari. Nikad nije srasla makar u ožiljak.

Još konkretnije? Kako se ja toga sećam gledajući unazad niz moj i njen život, Magda je sve u životu doživljala kao obavezu, kao dužnost koja se mora ispuniti. Svoj doratni život, detinjstvo i mladost, mnogobrojnu rodbinu, ludorije, porodične storije i istorije gurnula je u sećanje i bacila ključ, u smislu da nas nije puštala unutra⁸. O ratnom periodu je pisala knjige, jer se ispostavilo da ima dara za to. A naš zajednički život, njen treći, poratni deo, odvijao se na moje oči, u stilu: nema sekunda za dangubljenje i kilavljenje! Kilavci idu u bolnicu i tačka! S druge strane, moj otac je život doživljavao kao poklon i svetkovinu. Od časa kada je preživeo beogradske batinašnice i torturu robovskog rada u konc-logoru Mauthauzenu, potom oslobođenje logora koje je pokosilo na hiljade života⁹ – svaki mu je dan, do poslednjeg, bio za slavlje. Istina, satirao se u poslu elektrifikujuću Vojvodinu, podižući fabrike i razne firme po Novom Sadu, a mlade zaposlenike terajući da

⁸ Tek kad je napisala knjigu „San mladosti“ saznala sam ko su i kakvi su bili naši rođaci i preci s kojima je delila svoj doratni život. Do tada, svojim najbližim precima s njene strane, nisam znala ni imena, retkima od njih znala sam tek nadimke.

⁹ I Živkov je život visio o tanušnom koncu kad je logor Mauthausen oslobođen. Da ne bi jednog druga, koji je očuvao snagu, moj otac bi tamo, na visokoj obali Dunava, ostavio kosti. Kad je isključena struja iz logorske ograde, taj čovek je Živka, obamrlog, na svojim rukama odneo do prvog sela, do kuće jednog lekara. Nedeljama su ga vraćali u život. Posledice je vukao do prerane smrti (1970.).

završe škole i fakultete, jer „školovani kadrovi trebaju otadžbini“¹⁰... S istim ili većim žarom Živko se uništavao i u provodu i veselju, i uvek mu je bilo malo druženja i smeha. Za njega je 24 sata u danu, za takav život, bilo nedovoljno¹¹.

Međutim, takva dva u potpunosti suprotstavljena roditeljska koncepta u istoj kući ostavili su neizbrisive tragove u mom doživljaju sveta. Ni tu nema izlečenja, Žuta kuća, nesrećo nijedna!

Red je da pridodam ovom spisku još jednu svoju ranu. Ona nije previše teška, ali je definitivno žutokućna. Na TV ili u bioskopu ne mogu do kraja da odgledam scene nasilja, psihičkog, fizičkog, kakogod. Čim krene da se zaleće neko filmsko nasilje, ja ustajem i odlazim u drugu sobu. Ako ne mogu da odem, pokrijem oči. Ne podnosim tuđu patnju i bol, makar da su glumljeni. Vratim se gledanju kad po muzičkim tonovima procenim da se „stvar“ završila. Znam da ovo nije ništa naročito, ali neka se i ova slabost uzme u računicu.

Žutu kuću okrivljujem za jednu ranu koja mi je, možda, najviše zagorčala detinjstvo i mladost. Evo je: odraslima je bilo jasno šta se događa s mojim roditeljima, ali ja sam bila dete i nisam shvatala duge periode njihovog ćutanja i zatvaranja. Dok su isceljivali svoje ratne rane, moji roditelji nisu mogli da se bave decom kako se to odvija u zdravim porodicama. I ja sam se osećala odbačenom i nevoljenom. Valjda mi je trebalo više pažnje nego mom bratu Nebojši, jer on takva osećanja

¹⁰ Školovanje mladih naraštaja je bio imperativ u vreme „obnove i izgradnje“ države razorene u II svetskom ratu.

¹¹ Istine radi, mog oca Živka nisam ni upoznala kako treba. Stalno je bio odsutan iz kuće. Kad je bio s nama, samo se nešto šegaćio, škakljao nas, bacao u vazduh, vukao u grupne šetnje ili na izlete, ili nas je držao podalje („Stani tamo kod ormana i ni makac bliže!“) dok se pripremao za lov, na neki daleki put, peglao svoje pantalone da izvuče šav „da se posečeš na njega“ i sl. Jedino čega se u vezi s njim jasno sećam, to je miris, neki aftershave izmešan s mirisom duvana i njegove kože... Sva mu je odeća tako mirisala, moćno. Ili se to meni činilo zato što sam ga obožavala. Stalno sam htela da mu budem blizu. Bio je magnetičan i za odrasle, njegovi drugovi su mi pričali da je Živko bio jedan od retkih koga su voleli i muškarci i žene. Na žalost, izašao je iz mog života isuviše rano, 13 godina sam imala i već se izgubio. Znam da ga je i Magda volela do kraja svoga života, ali tražila je razvod dok smo mi bili deca, jer više nije mogla da trpi njegov buran način života. I mada ga nisam dobro upoznala, za one gradivne elemente koje je usadio u mene: strast prema radovanju, smejanju, neobuzdanom druženju — ovim svedočenjem, namirujem na ime duga prema njemu.

nije imao, a kako niko nije uspeo da približi mom razumevanju šta se zbiva, to osećanje je postepeno preraslo i nadraslo povod, pa sam ja to prevela u osećanje: „Mene niko ne voli”. I ubedila sam samu sebe da je to istina. Bilo je to glupo i netačno, ali me je držalo sve moje najlepše godine detinjstva i mladosti. Proteklo je veoma mnogo vode Dunavom dok nisam razumela šta se zaista dešavalo s mojim roditeljima. I zašto. Ali, kasno beše. Te njihove ratne rane su nas brutalno razdvajale, trenuci njihove ili moje snage nas opet spajali. I ta silovita spajanja i razdvajanja behu naš život. Zašto je to toliko meni važno? Zbog te klackalice „skloni se — priđi“ trpelo je moje samopouzdanje i nisam stekla veštinu snalaženja u društvu i uklapanja s vršnjacima. Doživljavala sam zbog toga bezbrojne, nepotrebne lične poraze u kontaktima s njima i, naravno, s ostalim svetom...

Ali, ne, to još nisam spremna dalje da izvlačim na videlo, Žuta kuću, tamnice moja!

Pa, dobro, ne moram ovog časa da nabrojim sve žutokućne rane. I drugi zatvori i još više logori šarali su moj život ranama. Neke od njih mogu da izvučem na svetlo dana i pokušam da ih savladam. Ali one najgore, najteže i najbolnije sačekaju da skupim novu snagu.

Magda dalje prati svoju ratnu stazu:

Zatvor u Marijanostri

Marijanostri je srednjevekovni manastir pretvoren u ženski zatvor. Za vreme okupacije tu je bilo na stotine žena osuđenih za teža kriminalna dela, pa i za ubistvo. Zatvor su držale i nadgledale opatice. Tokom jeseni 1942. godine tu je stigla iz subotičkog sudskog zatvora prva grupa od deset političkih osuđenica među kojima sam se i ja nalazila. Nedugo zatim stigla je i velika grupa iz Kontija. Na prvoj zajedničkoj šetnji prepoznala me je Vera Pavlović, studentkinja o kojoj je bilo reči. Kad je pomilovana od smrtne kazne, ona je smeštena zajedno sa drugaricama u novosadskom zatvoru i u Kontiju. Sećala me se iz studentskog pokreta u Beogradu s jeseni 1940. godine, po radu u Vojvođanskoj studentskoj menzi i studentskim demonstracijama iz tog vremena. Pošto smo se, uz buran protest opatice koja je stražarila

na šetnji držeći svoje brojanice, nekako ipak sporazumele, dva naša kolektiva su se odmah sa punim poverenjem spojila. Priključile su se i drugarice iz sledećih grupa dovedenih iz Kontija i iz Segedina. U tom kolektivu u Marijanostri bilo je najviše do 150 Jugoslovenki i oko 50 Peštanki, kao i žena hapšenih iz tada okupiranog Erdelja. Zajedničkih ćelija ovde nije bilo. Sve smo smeštene po samicama – po dve ili tri u ćeliji. Ipak je uspostavljena snažna i dobra organizacija. Za dve i po, do tri godine boravka u Marijanostri ova tajna organizacija nikad nije otkrivena, mada su opatice sumnjale da postoji.

Već prva grupa iz Subotice otpočela je borbu sa zatvorskom upravom za poboljšanje higijenskih uslova koji su bili na najnižem stepenu. Borbu za dovoljno vode, za lavore, za mogućnost umivanja po ćelijama, jer su se opatice — licemerne kakve su bile — užasavale i od pomisli da se kupamo i peremo jedna pred drugom. Tražile smo dozvolu da se otvore kapci rešetkastih prozora pod tavanicom jer je u Marijanostri, uprkos već hladnijem jesenjem vremenu, vladao užasan smrad od zagađenih i zagušenih sanitarnih čvorova. Tražena je i dozvola da se od kuće prime paketi, sveske olovke i knjige, da se zatvorenice izvode na zajedničku šetnju ili, što je bilo veoma važno, na zajednički rad u radionicama, u polju, u bašti. Ova borba se vodila sve vreme boravka u Marijanostri. Kad bi opatice samo posumnjale da se među nama dešava nešto tajno i nedozvoljeno, nastalo bi oštro kažnjavanje, ukidanje svih stečenih prava, zabrana zajedničke šetnje, zajedničkog rada, priredbi, a one koje su opatice smatrale opasnim komunistkinjama, razmeštane su po samicama drugog sprata.

U Marijanostri se ćelije, takođe, nisu ložile. Uveče, tj. već u četiri po podne svetla su se gasila radi štednje, te su vršene bezbrojne mere pritiska usmenom religioznom i političkom propagandom, naročito na mlađe drugarice o kojima su opatice mislile da su još pobožne i da se na toj osnovi mogu preobratiti.

I pored svega toga, u objedinjenom kolektivu postojalo je zajedničko ilegalno rukovodstvo od predstavnica svih grupa, moglo bi se reći: koordinaciono telo. Tu su bile Vera Pavlović, Julija Cimr, Mila Brkić, Marta Husar, Beba Bursać, sve iz Novog Sada, zatim autorka ovih redova. Od Peštanki — Ilonka Vamoš, stari borac KP Mađarske, više puta hapšena između dva svetska rata, koja je kasnije umrla u koncentracionom logoru Bergen-Belzen. Ilonka je, kao i

Sonja Marinković u Vojvodini, najviše radila na stvaranju organizacije narodne pomoći i takođe bila malo hroma, tako da se od agenata nije mogla prikriti. Svaka od spomenutih drugarica zadužena je bila da vodi jednu oblast ilegalnog rada. Tako su Juliji Cimr i Mili Brkić sve drugarice na ceduljicama javljale koliko i kakve su hrane dobile u paketima. Na osnovu toga one su proračunavale raspodelu jednaku za sve.

O bolesnima se vodilo posebno računa. U raspodeli, odnosno u raznošenju hrane po ćelijama, pomagale su nam Jehovine svedokinje, koje su zatvorene zbog antiratne propagande u Mađarskoj i koje smo pridobile za saveznice. Vera Pavlović i ja bile smo zadužene da pišemo marksistička predavanja, prigodne letke i proglase povodom praznika, kao i da umnožavamo vesti, koje su nam ipak stizale, o partizanskim borbama u Jugoslaviji. Marta Husar, koja je dobijala veći deo tih vesti od svoje porodice, zadužena je bila da te letke i predavanja rastura i raspodeljuje po ćelijama, te da ih na kraju prikupi i uništi. Sve je to pisano krišom, sedeći u ćošku ćelije na kibli. Pisano je na toalet-papiru štampanim slovima da ih svi mogu lako pročitati. Kada je bilo mogućnosti za zajednički rad, onda se predavalo i usmeno i pričalo o raznim knjigama i filmovima.

Posle poraza nemačkih trupa kod Staljingrada, sa opaticama smo vodile stalne pregovore na bazi „savezništva”. Opatice su, naime, bile anglofilski raspoložene. Zamenica upravnice koju smo zvali po mađarskom Hejeteška, jednasredovečna lepa žena, koja se svojevremeno zakaluđerila posle nenadane smrti svog verenika, imala je u porodici izvesne napredne tradicije. Njen deda, general Percel Mor iz Bonjhada služio je u vojsci Lajoša Košuta za vreme mađarske revolucije 1848. godine. Najveći uspeh u pregovorima imala je Vera Pavlović. Ona je bila smeštena u samicu, navodno zbog bolesti. U stvari je bolovala od srca, što nikako nije zarazno, niti bi štetno delovalo na njene cimerke. Nju je Hejeteška dosta često posećivala, donosila joj čaj i neke lekove, te je jednom primetila: „Vi pišete pisma svojoj majci s takvom ljubavlju, da sam se iznenadila, a ona vam isto tako odgovara!” Naravno, pisma je sama cenzurisala. – „A govore da su se komunistkinje odrekle svojih porodica!”

O komunistima se u Mađarskoj stvarno svašta govorilo. U Marijanostri ili nisu uzimale u obzir ili nisu znale da se mi iz ilegalnog i

antifašističkog pokreta u Jugoslaviji razlikujemo od ruskih komunista. Kao što su se razlikovali članovi drugih ilegalnih pokreta u Evropi. Tih razlika, u to vreme, ni same nismo bile dovoljno svesne, a raznim glasinama, dabome, nismo verovala. Da bi ilustrovala pomenutu primedbu vrhovne opatice u Marijanostri, navešću nekoliko rečenica iz pisma Vere Pavlović svojoj majci i sestri. Pismo je objavljeno u knjizi Živana Milisavca „Poruke iza rešetaka”:

„Draga i mila moja Mama i Olga, evo stiglo je vreme koje tako željno očekujete vi i ja kada mogu da vam pišem opširno pismo... Da nagnuta nad pismom zaboravim razdaljinu koja nas razdvaja, da zamislim da sam pored vas i da vam pričam... Mama draga, koliko puta sam šetajući se po ovoj sobici, ili ležeći na krevetu izgovarala reč „mama” ili samo pomišljala na nju. Tada mi se jasnije od svake slike pojavljivao tvoj lik pred očima, tvoj život, rad i briga oko nas, a s druge strane koliko smo mi malo učinili da bismo pokazivali ljubav i zahvalnost... Mila moja Mama, što se tiče sadržine paketa, potpuno se oslanjam na tebe, biću i suviše zadovoljna s onim što mi pošalješ, jer mogu da zamislim koliko se teško može nešto nabaviti... Olga draga, ti si sigurno već velika devojka. Moram da priznam da mi je jako žao bilo kada sam pročitala da imaš tri opomene. Olga moja, znaj da ti je znanje jedino dobro koje ti niko ne može oduzeti i koje će te služiti kroz ceo život. Stoga, draga sestro, uči i čitaj. Ali uči tako da znaš...”

Pismo nije datirano, ali je pisano s proleća 1943. godine. U to vreme Verin stariji brat Mika Pavlović je već bio lekar u partizanima.

Tako je, razgovarajući s Verom, stroga i gospodstvena Zamenica poprilično omekšala prema poverenim joj političkim osuđenicama. Takođe su Mila Brkić i Julija Cimr pokazale dosta političkog takta u razgovoru s njom, a takođe i dve žene iz Subotice, Boriška Malušev i Jolanka Hajman koje je, kao građanke i starije osobe, Zamenica veoma poštovala. Režim je u zatvoru donekle ublažen, dato je više mogućnosti za susretanje na zajedničkom radu, na priredbama. No, to nije dugo potrajalo. Marta 1944. godine, posle direktne okupacije Mađarske od strane Hitlerovih trupa, po višem naređenju iz Budimpešte, u zatvoru je stvoren geto za osuđenice jevrejskog porekla. Geto u getu. Jevrejke, njih 15 iz Jugoslavije i oko 50 iz Mađarske, smeštene su na drugom spratu zatvorskog krila samica. Za njih je određeno posebno vreme za podelu hrane i za šetnju. Međutim, ilegalni rad u zajednici je nastavljen

pošto je i dotada bio tajan. Sve do deportovanja Jevrejki u „Đijteforghaz” (Gyűjtőfogház) u predgrađu Budimpešte Kebanja (Kőbánya). One su trebale odmah biti predate SS-trupama radi transportovanja u Nemačku. To se znalo. Prilikom njihovog odvođenja iz Marijanostre, dok su bile postrojene na dvorištu, a ja sam bila među njima, čula se pesma „Budi se istok i zapad” iz cele zatvorske zgrade... Tako su se naše drugarice koje su ostajale – doduše samo privremeno – opraštale od nas koje smo odlazile. Opatice, kao i kriminalke su plakale, pa je i Zamenica brisala suze. Međutim, sve do jeseni iste godine Hortijeva vlada je oklevala da nas preda Nemcima, tako da smo deportovane u isto vreme kada i svi politički osuđenici iz Mađarske, muškarci i žene.

U Đijteforghaz su stizale pojedinačno i nove hapšenice iz Bačke, kao na primer Agnesa Sas, koja je još i 1943. godine uspevala da radi na umnožavanju i rasturanju ilegalne štampe u Bačkoj.

Veza sa NOB-om nije nikada prekidana, jer su članovi naših porodica, takođe, bili uključjeni u borbu. Na poseti i na skrivenim ceduljicama u paketima, u pastama za zube, u šifrovanim knjigama, dobijale smo dragocena obaveštenja o stanju na frontovima i o stanju borbi u Jugoslaviji. Tako smo dobijale podršku da očuvamo ljudsko dostojanstvo i veru u ispravnost naše borbe. Naše drugarice su se bezmerno radovale vestima iz spoljnog sveta, a naročitu buru oduševljenja, još u Marijanostri, izazvala je vest o stvaranju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, dakle, o stvaranju naše Vlade.

Umanjeni kolektiv je nastavio da živi u zatvoru u Budimpešti kao što će u ovakvom i u onakvom obliku živeti do oslobođenja.

Nevena ide Magdinim tragom:

Marijanostr

Ko je spor na gnevu, bolji je od junaka
Talmud

Probijam se autom kroz zakrčenu Budimpeštu i strašno se kolebam: da li da produžim do Marijanostre ili da naprosto okrenem nazad dok se još nisam sasvim zaglavila u saobraćajnom krkljancu? Šta meni Marijanostr s početka trećeg milenijuma može ponuditi što će nadjačati utiske koji žive u meni? Može li bilo koja građevina zaseniti sećanja na događaje u kojima nisam učestvovala, a koji su me obeležili i natovarili mi teški krst na leđa?

Da idem dalje ili da se vratim? Zar zaista moram da gledam nekakvo staro zdanje? Što rekao jedan mudrac: cigla uspravno, cigla vodoravno, razlika je samo u boji gline. U tim rečima tražim izgovore da odustanem.

Ma, shvatam da će vijuganje uz Dunav, u vrelo avgustovsko po podne, uzvodno, uzvodno, izvlačiti na površinu ratne rane, pa i anegdote vezane za taj manastir na severu Mađarske. Ali, ne događa se ništa. Stanem da popijem kafu i da se nadišem dunavskog vazduha. Gledajući u reku, koja je ovde mnogo uža nego u mom Novom Sadu, pokušavam da ispumpam sećanja na površinu. I opet ništa. „Sve što započneš, završi!”, čujem iznenada Magdin glas iz velike daljine kako mi pomaže da ne odustanem od daljeg puta pravdajući se pred sobom kako, eto, to nema nikakvog smisla. I čujem je kako govori još: „Prihvatila si zadatak! Nema nazad!” Ova formula deluje. Idem dalje.

A onda, nekoliko minuta nakon što sam prošla mestašce Szob, tačno iznad železničke stanice do koje je 1942. godine jedan voz stočnim vagonima transportovao stotine žena iz bačkih i mađarskih zatvora — gotovo se sudaram s tablom-putokazom:

Márianosztra!

Gospode Bože, pa to postoji!

Recimo da je baš tako u meni odjeknulo saznanje da i Marijanostr

izranja iz ružne legende paralelenog sveta i postaje činjenica svakodnevnog života.

Krivudam dalje. Samo zelenilo, gde po koja kuća.

Oči mi postaju nepažljive, pa se sve više okrećem unutra. U mom sećanju Marijanostra je najsnažnije povezana s jednom scenom iz Magdine knjige „Dok višnje procvetaju”. Opisuje zvuk večernjih molitvi upućenih Devici Mariji. Opatice, koje su održavale manastir i ženski zatvor u okviru manastira, molile su se, naravno, jutrom i s večeri, a te su molitve odzvanjale kroz celo zdanje. Gotovo da sam, sve ove bezbrojne godine, mogla da ih čujem kako pevaju Očenaš: „Mi atyánk aki vagy a mennyekben” („Oče naš, koji si na nebesima“) i onu drugu posvećenu Szüz Mária, Devici Mariji milosti punoj... Kad bi Magda pomenula te molitve, promenila bi glas u pojanje Devici Mariji i te tonove mogu da prizovem u sećanje sasvim jasno. Uvek sam zamišljala tu scenu: političke osuđenice čuče po svojim ćelijama, a do tih ćelija dopire molitva opatica, inače neumoljivih zatvorskih stražarki. I sad, kad zažmurim, čujem to, te glasove koji iz crkve, pojačani dok se odbijaju o debele zidove, izlaze u dvorište, uvlače se u ćelije i samice na spratovima, bruje, bruje, bruje... A devojke i žene, koje većinom ne znaju mađarski, slušaju i misle na svog boga i zašto ih je bacio u ovu zaključanu, hladnu i smrdljivu rupu. Ili se s njim posvađaju? Možda se mole krišom i od samih sebe, jer je Partija¹² obznanila članstvu kako stvari stoje s religijom, a članstvo je posle taj novi stav prenosilo na simpatizere, katkad s tolerancijom, katkad bez nje...

Previdela sam putokaz i raspitujem se kako da stignem do manastira. Ljudi potpuno ravnodušni. A šta sam očekivala ni sama ne znam...

Ulazim u dvorište crkve-zatvora i prvo vidim zastave Evropske unije i Republike Mađarske kako vijore jedna uz drugu. Super! Tu sam zakratko ostala bez teksta i nemojte me vući za jezik da ipak formulišem svoja osećanja, nikom to neće prijati!.. Birokratska pravila...

Zapravo, kad bolje promislim, tek kad sam fizički, svojom nogom, ušla u dvorište Marijanostre, ošamario me je svom silinom taj podatak:

¹² Komunistička partija predratne Jugoslavije prihvatila je tezu da je religija opijum za narod i, kao ostale sestrinske komunističke partije u svetu, „ukinula“ je Boga. Međutim, crkve koje su odgovorne za različita tumačenja duhovne ravni postojanja — sve su preživele.

božja kuća i ljudski zatvor koegzistiraju pod istim krovom! Tako je bilo u vreme Magdinog tamnovanja, a i pre toga. Eto ih i sada, crkva i zatvor, postojani „kano klisurine”, još uvek tu, povezani kao sijamski blizanci. Nakon rata, 1948. zatvor je preimenovan u muški i tu su se onda disciplinovali ili izolovali politički zatvorenici muškarci. Počelo je sve u XIX veku, kad je neko prodao državi manastirske zgrade, gotovo sve osim crkve. Zdanje je zadužbinski podigao kralj Ladislav u 14. veku, a u XIX, valjda, zafalilo novaca... Država je jedva dočekala ovaj „poklon” da reši probleme sa smeštajnim kapacitetom za žene sklone kriminalnim radnjama. I tako, više od sto godina, nekad tu zatvaraju žene, nekad muškarce. Ali zatvor je zatvor. A crkva bi trebalo da bude crkva. Lično mi je odvratno što su povezani istim dvorištem, istim zemljištem. I to je neko osveštao, škropio svetom vodicom i obraćao se Gospodu... Ljudi, ljudi, ništa im nije sveto... gundam bezveze sebi u bradu...

U zatvorski deo zdanja me, naravno, ne puštaju, ali u crkvu mogu slobodno, izvolite. I uđem. Nalazim kratak istorijat crkve i, negde u sredini štiva naletim na apsurdnu rečenicu: „Ko želi da sretne svece, neka dođe u Marijanostru!” Mada, je li, možda i nije apsurdno, većinom su sveci, veliki mučenici, stradali zbog delikta mišljenja, a tako je bilo i s Magdom i njenim ratnim drugaricama! Pa i kasnije, za vreme sovjetske dominacije... Drugačije mišljenje?! Ko sme da misli?

Stojim u dvorištu crkve Marijanostre i mislim koliko je onda, 1942. godine, zatočenim Bačvankama značilo to što njihovi visoki prozori vide Dunav! Rešim da obiđem zdanje i bacim pogled. Van normalne svesti tražim neki put, koračam i tražim mesto sa kojeg se vidi reka, a onda ispred mene izrone kule stražare i bodljikava žica. Osvestim se i okrenem nazad. Strašno mi je neprijatno i brzam odakle sam došla. Mimoilazim se s nekim kombijem s rešetkama. I tek tada u potpunosti shvatam da sam ušla u spoljno zatvorsko dvorište. Gledam zabezegnuto kako se, nakon prolaska kombija, meni „pred nosom” spušta gvozdена kapija. Neću stići!!!

Ponovo mi se to dogodilo. Ne bih znala tačno reći šta je „to”, ali imala sam sličan osećaj kad sam u decembru 1994. prošla kroz kapiju spomen-logora Aušvic. Osećala sam, kao, nisam tu prvi put, ali sada mi ništa ne mogu! „Ja ću izaći!”, ponovila sam glasno gvozdenoj kapiji u Marijanostri istu rečenicu kojom sam pre deset godina pripretila onoj „čipkastoj” gvozdenoj s iskovanim natpisom „Arbeit macht frei” u Aušvicu.

Osluškujem svoje srce. Dobro je, nisam u panici, otkucaji srca normalni, grlo protočno, želudac miran. Neće mi ova epizoda u Marijanostri skratiti život ni za sekund... Udahnem, odahnem, pa još jednom i vratim se sebi, u 2005. Pogled mi pada na slobodne stepenice koje vode u glavno dvorište crkve, iskoristim ih, pa kroz špalir mirisnog šimšira izađem na trg, onda bez osvrtnja požurim na parking i u auto. Tačno, nema mesta panici, ali poseta je definitivno završena. Šta će to meni?

Uostalom, u meni živi jedna druga Marijanostru, a ne ovi sijamski blizanci. I vratim se, lepo, u svoja sećanja.

Marijanostru!

Vraćam se u sredinu devedesetih godina, u Novi Sad, u moju kuhinju u kojoj sedimo Magda, Miroslav Mandić i ja. Miroslav, manje-više moj vršnjak, jedan je od onih prekrasnih novosadskih „ludaka” zbog kojih toliko volim moj rodni grad. Pesnik i pisac, Miroslav je deset godina hodao u slavu književnosti i raznih pisaca Evrope. Hodao je s brojačem koraka na patikama, hodao svakog dana, sem nedelje. Uvek bi prepešačio dvadesetak kilometara, iscrtavajući koracima nevidljivu plavu ružu lutanja. Jednog od tih dana i ja sam prešla s njim predviđenu rutu. Iza tog pešačkog podviga ostalo je deset knjiga. Svojim koracima planirao je da preplavi celu Evropu, da prepešači sve države od jednog spomenika do drugog, da svim evropskim velikanima pisane reči oda priznanje. Ali, u nevreme beše, na Balkanu se iz kužnog pepela ponovo rodio rat i Miroslav, odlučan da istraje u svom naumu i da ne odustane od desetogodišnjeg hodočašćenja pisanoj reči – beše prinuđen da sužava maršrutu, dok se iscrtavanje nevidljive plave ruže koracima nije svelo na obilazak srbijanskih i vojvođanskih staza i bogaza. U moju priču ulazi zbog Magdinog iskustva s Marijanostrom. To iskustvo nikad nije poverila ni meni ni svom peru, a izbilo je velikom silinom baš zahvaljujući Miroslavu.

Dakle, kuhinja. U drugom satu prijatnog ćaskanja, ispostavlja se da je i Miroslav zbog delikta mišljenja bio kraće vreme utamničen (naravno, posle rata, u državi Jugoslaviji). I njih dvoje, Magda i on, kad su otkrili tu zajedničku crtu, zaboravljaju na sve ostalo i, ozareni, ispituju jedno drugo: „Koliko je koraka imala tvoja ćelija?” Magda, kao da je s njenih pleća spalo 50 godina, poletno ustaje i po kuhinji premerava koracima

širinu i dužinu one samice u kojoj je čamila 1942. i 1943. u Marijanostri. Tu je bila kibla. Ovako je stajao krevet. Ovako prozor... Onda je red na gosta, pa i on ustaje i premerava svojim koracima po mojoj kuhinju svoju ćeliju... Uviđam da prisustvujem nečem neopisivom. Čemu se oni raduju? Što su se izvukli ili što mogu da podele iskustvo koje „drugi obični smrtnici“ nemaju? Nekad davno zatočeni na pravdi Boga, taj stari doživljaj koriste da se razumeju i zbliže?! Sve zvuči nekako slično melodijama bezbrojnih priča iz vojske, kojih sam se svojevremeno naslušala od svojih vršnjaka, zaverenika povezanih istom tajnom.

Marijanostra je za mene, na gore opisani način, majdan neverovatnih saznanja. Jedno posle podne, sredinom sedamdesetih, još smo stanovali na Dunavskom keju naspram Petrovaradinske tvrđave, u našoj dnevnoj sobi sedi desetak Magdinih ratnih drugarica. Sabrale su se kod nas iz raznih gradova. Spremaju se na neku boračku¹³ proslavu, neke će kod nas i spavati, ali 'ajd prvo kafa, da se vide i „za junačko propitaju zdravlje“. Dok im kuvam kafu u kuhinji, slušam ih i po količini buke tačno znam šta se događa unutra. Prvo se čuju pojedinačni glasovi. Dakle, propituju se koja je stigla u Novi Sad i kod koga je odsela, koja nije stigla i zašto, šta je s decom, s muževima, s poslom. Potom počinju da govore dve-tri u glas, i odmah prelaze na srpsko-nemačko-mađarsku kombinaciju jezika kao i uvek što urade kad pređu s „ozbiljnih tema“ svakodnevice na sećanja. Sad će da se nadvikuju, prorokujem zakuvavajući kafu i zaista, njihovi glasovi jačaju, nadvikuju se, tu i tamo odzvoni smeh. Priča se vratila ratu, prevedem. Kad priča stigne do Marijanostre, glasovi su svetli, nekako pobednički, kao u pubertetlija koji su nadmudrili stroge roditelje i školske domare. Držeći poslužavnik s kafama, zakoračim u sobu i u tom času raspevani, tepajući glas moje omiljene tetka Edite izgovara sledeću rečenicu:

„Deco, ala je tamo nama bilo lepo!”

Nisam ništa prosula, ali sam se ukipila.

Magda primećuje moju zabezекnutost i brže-bolje, kao da je još uvek ona ta koja munjevito mora da rešava svaki problem „u kolektivu“, pa i tako sitan psihološki – počinje da mi objašnjava: „Bile smo mlade,

¹³ U predratnoj Jugoslaviji postojala je institucija pod nazivom SUBNOR ili Savez boraca narodnooslobodilačkog rata. Zbog naziva ove ustanove uobličen je i taj kolokvijalni termin „boračka proslava“ kojim su označavani datumi vezani za ratne događaje u lokalnu (na teritoriji Jugoslavije). Termin se odnosio i na obeležavanje događaja u logorima širom Evrope, a u kojima su tamnovali „naši“ ljudi.

bile smo jake, brinule smo jedna o drugoj, volele smo se, izgradile smo dobar kolektiv! To nam je bilo lepo, samo to”!

Dobro de, navikla sam već da čujem od njih svakakve neverovatnosti, teško me je više iznenaditi. Ali ja, sto posto ne bih upotrebila takvu frazu da opišem šta sad osećam prema nekadašnjim zajedničkim dešavanjima po hladnim i memljivim zatvorima. Ali, ko mene išta pita, to su njihova iskustva. Samo je zbunjenost moja.

Marijanostra!

U mojoj glavi, bez obzira na zdanje koje sam upravo posetila i koje mi je unekoliko poremetilo i ispremeštalo slike koje sam nosila u sebi 55 godina, Marijanostra ostaje sinonim za ženski kolektiv. Ženski Kolektiv, sa velikim Ž i velikim K.

Koliko su te žene bile i koliko su i dan-danas povezane — za mene je to naprosto naučna fantastika. Prisustvovala sam više puta situacijama u kojima bi se za tren oka Ženski Kolektiv stavio u puni pogon. Samo da zineš i čudom se čudiš.

Dovoljan bi bio jedan telefonski poziv. Na primer, jedna drugarica se potuži drugoj da je snašla nekakva nevolja, izgubila je posao, ili joj nije stigao dečji dodatak, pijani muž je pretukao i isterao s decom na ulicu – što se, takođe, događalo... Ženski Kolektiv bi smesta stupio u dejstvo. Odmah se, što lično, što telefonom alarmiraju sve drugarice koje bi mogle pomoći, posle posla se nađu da razrade taktiku i strategiju, rasporede poslove i zadatke. Najčešće se događalo da je problem u potpunosti rešen već u dva-tri sata, najkasnije sutradan pre podne. Koliko sam samo puta gledala Magdu kako se preobražava iz svoje tihe, snene usporenosti u borbenu lavicu, kako munjevito donosi odluke i, promenjenim zapovednim glasom izdaje naređenja tamo nekom lenjom birokrati koji je zatajio i uzrokovao patnju njenoj ratnoj drugarici. O, da, u takvim trenucima ne bi bilo mudro stajati joj na putu! Gledala sam je kako iz ruku očajne majke, svoje drugarice, grabi bolesno dete, nosi ga u taksu, pa u bolnicu i „napada“ lekara sve dok detetu ne pronađe bolnički krevet i saopšti kad počinje tretman. Onda dođe kući i skljojka se u svoj krevet potpuno iznemogla. Iako su godine prolazile i trebalo bi da se navikla na mirnodopske uslove, nikad nije naučila da smanji „gas”. Uvek bi samu sebe dovela do prenaprezanja. Rešavala je najraznovrsnije probleme brzo, efikasno i, naravno, totalno nesebično. Kao što je njen

otac bio „sirotinjski“ advokat i zbog siromašnih i potlačenih „gurao prst u oko“ moćnima na svoju i štetu sopstvene porodice, tako je i Magda trošila vlastitu supstancu da pomogne onima koje nisu znale kako da upotrebe državu i državne ustanove u svoju korist.

Taj njen Ženski Kolektiv mešao se na najraznoražnije načine i u moj život. Izneću jedno lično iskustvo: kada sam rodila Marka, zbog posledorođajnih komplikacija izgubila sam mleko. Donela sam bebu kući i Magda je, naravno, došla kod mene da mi se nađe pri ruci i pomogne. To joj je, bez trunke sumnje, bila namera.

Ali, zabrinutost što dete ne sisa potpuno joj je pomutila „čulo za realnost“, sasvim se izgubila u vremenu i prostoru. Onda se uhvatila za ono što je poznavala: njene ratne drugarice! Uzela je telefon i stala da ih poziva redom: Novi Sad, Subotica, Zagreb, Pariz, Beograd, Bečej, Sombor, Izrael, Skoplje, pa ponovo u krug Beograd, Bečej... Svima je postavljala isto pitanje: kako prehraniti bebu bez majčinog mleka? A onda strpljivo i dugo slušala njihove odgovore. Zvala je ona, onda su zvali nju, telefon je neprekidno bio u upotrebi. A ja, isprva ne razumevajući šta se s njom događa, zaprepašćeno sam slušala nezaustavljivu bujicu reči i duge pauze slušanja. Osluškivala sam vibracije njene uplašene duše kako sve više „mirišu“ na ratne zatvore i konc-logore.

Osluškujući taj njen strah, sama sam pripremala bebi obrok: jedan, pa drugi, pa deseti, prala pelene, peglala i sve ostalo što sleduje, jer nije bilo sile da je odvoji od telefona, niti joj je vredelo objašnjavati da opasnosti nema... Potrajalo je, dva ili tri dana da se Magda dozove i vrati u 1980. godinu. Moram reći, nije to bilo mojom zaslugom. Na sve što bih joj ja rekla – ostajala je potpuno gluva. No, posle tri dana i nekoliko desetina poziva uspela je da dobije Martu kojoj su porodilje i bebe bile profesija. I stvar je bila sređena... Bolje da ne pričam kako sam se ja osećala dok je to neverovatno telefoniranje trajalo.

Još jedna epizoda sa Magdinim Ženskim Kolektivom: bila je 1999. Imali smo neki vanredni radostan događaj u porodici (gle čuda, u vreme NATO-ovog bombardovanja Srbije¹⁴), a Magda je po običaju koji nije

¹⁴ Ne mogu da odolim: bombardovanje Srbije 1999. trajalo je oko tri meseca, a NATO je kao uzrok ovoj vojnoj operaciji naveo ugnjetavanje albanskog stanovništva na Kosovu od strane srpskih vlasti. U tri meseca bombardovanja, bombe su srušile sva tri novosadska mosta, svakodnevno bombardovale Novi Sad i Frušku Goru (Vojvodina) i zapravo nikad nismo saznali zašto su se toliko okomili na sever Srbije zbog njenog juga. Ne verujem da će se roditi genije koji bi to mogao da mi objasni.

napuštala od povratka iz nemačkih logora, stala da poziva svoje ratne drugarice da s njima podeli sreću.

Prilikom ovog telefoniranja isplivala je na svetlo dana jedna prekrasna priča vezana za Dušiku Seneš Rudič. Dušika je jedinstvena osoba u galeriji likova koje sam upoznala kao Magdine ratne drugarice. Ona s veoma teškom bolešću živi od ranog detinjstva¹⁵, s tom se bolešću nosila i kroz logoraške godine, a prenela je i u mirnodopski život. Bez obzira na silne patnje, Dušika se nije dala, očuvala je svoju anđeosku dušu, neugasivu vedrinu i neiscrpnu riznicu ljubavi za druge. Za našu priču važno je reći da zbog bolesti godinama ne izlazi van kuće. I pomenute 1999. godine, svesna da su njena koračanja svedena na prostor stana i sve više okolinu kreveta, Dušika je zbog teške oskudice u kojoj smo tada svi živeli, razaslala svojim pokretnim drugaricama garderobu i obuću koji joj više ne trebaju.

Jedne Dušikine zimske čizme stigle su i do moje zimogrožljive Magde. Onaj telefonski poziv koji sam pomenula, Magda je iskoristila da se zahvali i istovremeno požali darodavki: „Dušika draga, čizme su mi veoma dobre, ali osećam se kao siromašna rođaka“.

Magda je volela da daje i daruje, nije baš dobro podnosila kada su nju darivali, ponekad bi je to baš razljutilo: “Nije trebalo! Šta se trošiš?”, izgovarala bi takvim tonom da je darodavac sigurno dvaput razmislio pre no što bi ponovo odlučio bilo šta da joj pokloni. Pošto je mene često prekorevala kad bih joj s mojih putovanja donela kakav poklončić, peckala sam je: “Gajiš mentalitet boga, htela bi samo ti da daješ, a niko tebi ništa da ne poklanja. Neće moći”. Zato je ta “siromašna rođaka” izrečena Dušiki bila i prekora i tuga i jadanje na sudbinu koja joj je, na pragu starosti, dodelila nepotrebnih deset godina prinudnog siromaštva i neopisive duševne patnje nakalemljene na sve ono što je

E sad, Magda nije htela da ide u sklonište nakon što bi se sirene oglasile. Svaki put bi samo sočno opsovala mater bogatašku i silničku onim tamo prevrtljivim saveznicima i otišla da legne u svoj krevet. Nije legala da umre u svom krevetu ako bomba pogodi našu zgradu, već – kako je to navikla po logorima – da sačuva snagu da preživi i ovu nepotrebnu nesreću. I ja sam mislila da nema tog skloništa koje bi me zaštitilo od direktnog pogotka, pa nisam napuštala stan posle sirena. Zbog toga je, držim, naša kuća i danju i noću bila utočište za mnoge prijatelje i poznanike obuzete paničnim strahom.

¹⁵ Ni Dušika nije više među živima, otišla je tamo gde nema nikakvih bolesti, 2007.

već preturila preko glave: Srbija je u tom trenutku već devet godina bila u nenormalnom stanju. Siromaštvo je, s hiperinflacijom 1992/1993, navalilo i na našu porodicu. U dve-tri godine smo iz kategorije srednje klase skliznuli ispod ivice. Uz to, Magda je veoma teško podnela raspad Jugoslavije — države zbog koje je istrpela mučenja, logore, glad, gubitak porodice. Najviše je patila zbog propasti komunističkih ideja koje su za nju bile plemenite ideje socijalne pravde i koje će, verovala je, trajati bar hiljadu godina, do sledećeg „evolutivnog“ skoka društva. Ali, sve u šta je verovala raspadalo se na njene oči. I, što joj je, takođe, veoma teško padalo, uvidela je da su, zbog tih velikih ideja – koje nisu preživele čak ni njihov životni vek — ona i Živko propustili da zbrinu porodicu. Mogli su, kao mnogi drugi što su iskoristili pozicije i blizinu vlasti, ali njih dvoje su bili posvećeni „razvoju društva“ u tolikoj meri da su gledali samo opšti interes, smatrajući da je dovoljno decu iškolovati, a mi ćemo se već sami pobrinuti za svoje potrebe¹⁶.

Zahvaljujući onom pomenutom telefonskom razgovoru s Dušikom čula sam nešto što sada želim da podelim sa vama:

“Ti znaš da nisam zatekla nikog od mojih kad smo se vratile iz logora”, počela je Dušika ovako da teši rastuženu Magdu i nastavila: “Stan je bio potpuno opljačkan, zaostalo je samo nešto odeće. Zaostao je i jedan kaput moje majke. Nosila sam ga posle godinama i uvek kad bih ga obukla imala sam osećaj da me moja majka grli. Pa, Magdice, i ti kada obuješ moje čizme, oseti da ti ja grejem noge”.

Pomenuti događaj s čizmama ima višeslojnu pozadinu. Iako ih je ratna sudbina vezala u nerazmrsiv emotivni čvor, štaviše u neku vrstu tesne rođачke veze, sve te žene ušle su u ratnu golgotu s različitim prtljagom. Recimo, Dušika Senoš potiče iz jedne dosta bogate jevrejske subotičke porodice, njeno detinjstvo, ma koliko opterećeno bolešću, nije joj nametalo hrvanje i s problemima siromaštva i oskudice. Ona je bez ikakvih psiholoških neprijatnosti i stresova umela i da daje i da prima. Međutim — zbog shvatanja njenog oca da sirotinju treba braniti makar i džabe, i koji se zbog toga s porodicom često selio iz mesta u mesto – moja Magda je po cele semestre stanovala u kućama rođaka po Vojvodini. Bilo je to praktično rešenje da ne bi često menjala školu. Ali je cena

¹⁶ Nažalost, na Balkanu to nikad nije bilo dovoljno – Balkan prezire školu i pamet, ceni samo bespogovornu (plemensku) odanost. Možda se i zbog toga na Balkanu ratno kolo nesreće brže vrti nego u nekim drugim krajevima sveta...

bila visoka: za Magdu je sintagma "siromašna rođaka" imala prebogat sadržaj. Zato je bila preosetljiva i "bodljikava" čim bi iko pokušao nešto njoj da pokloni.

Dok sam bila dete, veoma su me pogađala ta njena odbijanja poklona. Događalo se da gosti donesu mom bratu i meni čokoladu, neko voće ili igračku, ali Magda bi s takvom silinom nastojala poklone da vrati, da sam vremenom počela da verujem da je problem u meni: „Ne treba to njoj, nosi to svojoj deci!“, govorila je uzimajući iz mojih ruku poklon i nastojala da ga vrati darodavcu. Ljudi bi se zbunili i uzvrpoljili. Krenulo bi nervozno ubeđivanje: „Samo uzmi i nosi kući!“, „Ne, ne, to je za vas!“, „Nije trebalo!“, „Ajde, Magda, nije to ništa...“ i tako u beskraj, sve dok se Živko ne bi umešao i prekinuo neprijatnu scenu.

Tokom decenija ovaj grč je malo popustio stisak oko Magdine duše, ali nikad nije sasvim nestao.

Mnogo godina je prošlo dok nisam shvatila da čovek mora da nauči i da daje i da prima i da je to neodvojivi deo socijalne inteligencije i socijalnog zdravlja. Plus i minus. Matematika. Ali kasno beše, već sam razvila naviku da se i sama branim od darova koje su mi nudili. Ko zna koliko sam ljudi uvredila tim odbijanjem? I šta sam zbog toga sve propustila...

Još mnogo kasnije, naišla sam na lek ovoj rani. U jednom životopisu veliki mudrac, imenom Dip, ovako je savetovao ucveljene: „Ništa nije tvoje, prihvati tu istinu i misli na Boga!“ – i dodatno objašnjavao: „Sve što imaš pozajmljeno ti je da ga koristiš. Kad ti odeš, sve što misliš da poseduješ ostaće ovde, ništa neće ići s tobom“. Jer, čovek se rodi nag, sa stisnutim psenicama, ljudi mu guraju u ruke ovo i ono dok ne prihvati, ali svejedno sa ovog sveta ode otvorenih i praznih dlanova; mora da napusti čak i telo koje mu je bilo pozajmljeno... Čudno ili ne, posmatranje fenomena iz ove dimenzije, pomoglo mi je da u svakodnevnom životu počnem da prihvatom pruženu ruku pomoći ili materijalne darove. Međutim, kako sam to naučila od Magde, još uvek sam neumerenija u davanju i darivanju nego u primanju. Još uvek šepa ta moja razmena s ljudima.

Ilustracije radi, ispričaću kako me je rođaka Dvora uhvatila u krivomisli. Moj Marko je sa desetinama druge jevrejske školske dece sa Balkana proveo školsku 1993/94 u Izraelu. Kod nas je divljao građanski rat i Izraelci su u jednoj munjevitoj akciji „izvukli“ našu

decu na sigurno. Dok je Marko boravio u Izraelu (u vreme nastave u internatu, a vikendom po rođaćkim porodicama, najviše kod Dvora), ja sam primila jednu porodicu koja je morala da izbegne iz Sarajeva. Bilo ih je petoro odraslih. Jednom prilikom sam otputovala u Izrael, da vidim Marka i posetim rodbinu i stala da se izvinjavam Dvori što ima dodatnu obavezu da brine i o mom sinu. „Umeš li ti da brojiš?“ – upitala me je pomalo iziritirano Dvora. „Ti si primila petoro nepoznatih odraslih pod svoj krov, a mi vikendom preuzimamo Marka. Našeg rođaka! Jedno dete!“ Pomislila sam na Magdu, to je upravo ono što bi ona uradila, ne vrednujući svoje postupke, stidela bi se što zbog nje neko ima neprijatnosti. Dvora mi je, zaista, održala žestoku lekciju o primanju i davanju!

Ženski Kolektiv!

Vratimo se temi. Posle više doživljaja sličnog tipa kao navedeni primeri sa Dušikinim čizmama ili mlekom za bebu, postajala sam sve sigurnija da u svojim knjigama Magda ni izbliza nije uspela da opiše snagu zatvorskih i logoraških kolektiva kao neprobojnih zajednica u kojima su sve članice bile jednako tretirane, zaštićene, prihvaćene, zbrinute. Kasnije smo često razgovarale baš o tome i, sećam se, vatrena kakva sam bila, čak sam je napadala: „Ako ste u zatvorima i logorima mogli da izgradite takvu solidarnost, zašto ste omanuli u miru? Šta je OVO OVDE I SADA?“ Ponekad, razočarana političarima koje sam upoznavała radeći svoj novinarski posao, zgađena njihovim bednim ličnostima, njihovim osvetoljubivim ispadima, sitničavim i mušičavim zahtevima – dolazila bih kući i zvala Magdi: „Vi i vaši kolektivi! Vi i vaše organizacije! Sve je to gola pohlepa, glad i otimačina za privilegije!“ Ona mi je strpljivo objašnjavala da je čovek u ratu jedno, a u miru nešto drugo, menja ponašanje, ciljeve i prioritete. I još, njihov ženski kolektiv po zatvorima i logorima nesrećne Evrope bio je savršena mašina za preživljavanje. Bilo je, kažu, takvih ženskih kolektiva više. Dok je u muškima borba za vlast tinjala i u zatvorskim ćelijama. Umirali su, ali su se otimali koji će biti prvi, koji drugi. Muška priroda, valjda, hemizam muškog tela, hormoni... „Ma, kakva priroda, kakvi bakrački, vreme je za matrijarhat!“; nervirala sam se ja. Magdi je to bilo smešno: „Vladavina žena donela bi čovečanstvu drugačije nakaznosti. Samo ravnopravnost različitosti može dati ravnotežu i sklad“.

Da, na takav način joj je glava bila hladna i smesta spremna da uoči „minu” u razgovoru. Magda se nije pecala na moje glupave provokacije. Veliki majstori su je dobro utrenirali po zatvorima i logorima Drugog svetskog rata. Koliko puta me je samo posramila takvim munjevitim uvidima. Sad, kad sam ja u prilici da razgovaram s vatrenim mladim ljudima, vidim jasnije kako joj je to polazilo za rukom. Lako je biti mudar kad su ti očekivanja od sveta i života sve manja. Sad, kad meni gotovo ništa ne treba, shvatam da je Magda zaista dočekala Slobodu! I od Žute kuće i od Marijanostre i od konc-logora i od rata i od sveta. S tom vrstom slobode dolazi prava mudrost. Hvala joj što mi je to osvetlila.

Dok sam ispisivala prethodne redove, u grudima je kretala navala osećanja. Izmešani su zahvalnost i velika tuga, ljubav prema Magdi i patnja što smo sve to morale proći, što nam je zajednička životna staza bila tako tamna, klizava i puna prepreka. Obuzima me “ono stanje”. Dok kopam po svojim ratnim ranama, izviru sve starija sećanja, mešaju se i frontalno dižu na površinu. Osećam teški kamen u stomaku, tupi bol se uzdiže kroz pluća, guši u grlu, a onda stiska mozak i imam utisak da se gusta, lepljiva magla obmotala oko moga bića, i ne samo iznutra, već i spolja me steže i davi. To stanje odskora nazivam “bolest Drugog svetskog rata”. Takvo mu je ime kad me uhvati dok sam manje-više uravnotežena. Kad sam u emocionalnom disbalansu i “kazaljka” se opasno približiva “crvenom”, nazivam ga “čirom Drugog svetskog rata” i pitam se hoće li pući on ili ja. A kad me uhvati depresija, ne tražim imena, samo se sklupčam, kunjam, izbegavam sve kontakte. Dan ili dva ne radim ništa, onda uzmem bajke i lečim se. Kad posegnem za knjigama o životima svetaca znam da sam veoma blizu da prebrodim još jednu krizu.

Zdravo, Marijanostro! Nadam se da te nikad više, nikad pod kapom nebeskom neću videti.

U „Bačvankama...” Magda nastavlja da piše o zatvorima kojima ja neću posvetiti nijedan red. Ne omalovažavam ih, već nemam u vezi s njima nikakva osećanja, ni asocijacije, ništa.

Zatvori u Kaloči i Kištarči

Položaj naših, tada još maloletnih, drugarica u manjim zatvorima bio je i lakši i teži od našeg. One su tamo bile malobrojne ili potpuno same. Tako je Edita Špicer iz Subotice bila sama u masi kriminalki i prostitutki u zatvoru za maloletne u Kaloči. Lilika Bek iz Subotice bila je u maloj grupi naših drugova u zatvoru u Kištarči. One su, međutim, prilikom nadiranja sovjetskih trupa u Mađarsku uspele da pobegnu baš zbog toleratnijeg odnosa režima prema njima.

U Kaloči je 15. oktobra 1944. godine sam upravnik zatvora dr Bela Varnju potpisao otpusne liste zatočenim drugovima i drugaricama. To je bio jedinstven slučaj u tadašnjoj Mađarskoj.

Šatoraljauhely

Naziv mesta Sátorolja Újhely znači: Novo mesto pod šatorom, jer su taj gradić na severnoj granici Mađarske prema Slovačkoj okružuju kupaste planine slične šatorima. Tu su upućivani drugovi i drugarice iz Bačke počev od 1943. do 1944. godine, jer su drugi zatvori već bili prepuni. Prva grupa naših ljudi stigla je ovamo iz zatvora u Vacu, u februaru 1943. godine, zatim su stizale i druge grupe, da bi u martu 1944. tamo bilo utamničeno 400 političkih zatvorenika s teritorije Jugoslavije i tadašnje Mađarske. Ti naši ljudi stupili su u narodonooslobodilački pokret u Bačkoj, obnovljen posle prvih poraza i gubitaka u prvim ratnim godinama. Znači, uključili su se kasnije u borbu protiv okupatora ili su to bili stari borci koji su uspevali da se duže skrivaju.

Žena i devojaka bilo je najviše do 25-26 duša i to iz Čuruga, Bačkog Gradišta, Đurđeva, Deronja, Gospođinaca, Despotova, Kaća i drugih mesta. Većinom su bile seljanke koje su u svojim kućama držale baze za ilegalce i partizane, hranile ih, prale i branile... Tako je u ovaj zatvor dospeo domaćin iz Čuruga Miloš Jovin i njegova kći Danilka. Oni su na svom salašu držali tri kopane baze za partizane, koje je Danilka sa

najvećom ljubavlju čuvala. Tako je, na primer, na ulazu u jednu bazu stavila veliku korpu sa jajima na koje je posadila kokošku. U zatvor je kasnije dospela i njena sestra Jecka Jovin, a u kući je ostalo još petoro dece. Majku već nisu imale, rano je umrla.

Žene su bile smeštene u dvema velikim ćelijama na prizemlju dvospratne zatvorske zgrade. One su se sve lepo slogale i živele dosta mirno, jer je režim bio nešto blaži nego u drugim zatvorima Mađarske. Uz simpatiju stražara, osuđenici su mogli i da posećuju jedni druge u zarkama (ćelijama), da menjaju mesta i da se dogovaraju. Tako je bilo sve do marta 1944. godine kada je Hitlerova soldateska okupirala i savezničku Mađarsku. Kada Nemci uđu i zauzmu zatvor, bojali su se naši drugovi, verovatno će ih sve streljati kao komuniste. Tako se desilo da su predvodnici kolektiva požurili da sprovedu ideju u delo, u pravo bekstvo. Ideja je odranije postojala, ali je trebalo da bude sprovedena kasnije, u maju kad olistaju šume. Ta ideja je tinjala u svim zatvorima okupirane Evrope, ali je ovde izgledala izvodljiva, jer su odmah tu, do granice, počinjali obronci Karpata, te se pretpostavljalo – a to su neki posetioci i potvrdili – da tu deluju slovački partizanski odredi. Plan o bekstvu je skovao sa svojim najbližim saradnicima Milan Džanić, predratni član ilegalnog pokreta iz Novog Sada, koji je izgleda bio prilično brzoplet i nepromišljen. Tako je počela jedna od velikih tragedija na tlu tadašnje Mađarske. Nemci su okupirali Mađarsku 17. marta, a znak za pobunu i bekstvo dat je već 22. istog meseca. Nemačka vojska je već ušla u gradić, ali zatvor još nije bila preuzela.

Prvi minuti akcije su išli uspešno i po planu. Neki dežurni stražari su razoružani, oteti su ključevi od ćelija, međutim, tim našim mladim momcima iz Bačke koji su prišli pokretu upravo radi svog poštenja i plemenitosti, nije palo na pamet da ih likvidiraju, već su ih samo zaključali u jednu ćeliju. Zarke su redom otključavane da bi ih naši borci napustili, ali posle kratkog vremena jedan od slobodnjaka zatvora, koji je upravo naišao, oslobodio je zaključane stražare i oni su digli uzbunu. Telefonska linija nije bila prekinuta, kao što je po planu trebalo biti, tako je odmah alarmirana i mađarska i nemačka vojska u gradiću, a u samom zatvoru je počela pucnjava. Samo manji deo zatvorenika – njih oko 90 – uspelo je da istrči kroz glavnu kapiju na ulicu i da potrči uz strmu uličicu prema planini Šator. Ostali su već bili opkoljeni i tad je počeo pravi haos i pokolj.

Dve ženske ćelije u prizemlju su imale posebnu nesreću. Žene su znale za plan, ali nisu na vreme obavestene o terminu bekstva. Kad su čule pucnjavu na hodnicima mislile su da u zatvor ulaze nemački vojnici, te su nastojale da se zabarikadiraju u svojim ćelijama. Kad su napokon i njihova vrata otključana, one nisu znale kuda i kamo, tako da je samo mali broj žena uspeo da prođe kroz zatvorsku kapiju na slobodu. Ostale su se morale vratiti u ćelije gde se zbila tragedija.

Kao što je rečeno, oni koji su napustili zatvor počeli su da beže uzbrdo u manjim grupama, do šumskog pojasa i do partizana. Ali bekstvo nije bilo uspešno. Mnogi su pohvatani istog dana, a najkasnije za šest dana svi su vraćeni u zatvor gde im se posle sudilo. Usput su mnogi pobijeni. U samom zatvoru, u pucnjavi, pobijeno je mnogo ljudi, između ostalih i domaćin iz Čuruga, Danilkin otac, Miloš Jovin.

Taj događaj je Živko Milisavac uverljivo opisao u svojoj knjizi „Šuma nije oilistala”. Knjigu je pisao na osnovu iskaza preživelih svedoka. Ja ću ovde navesti još samo deo pisma koje je iz zatvora posle ovih događaja poslala kući Desanka Pavlović iz Novog Sada. Ona tu govori o probijanju svoje male grupe do željene šume. Pismo je objavljeno u knjizi Živana Milisavca „Poruke iza rešetaka”:

„...odmah je počela potera za nama... Bežala sam uz breg upotreбивši i poslednju snagu. Meci su nam se zarivali pred nosom u zemlju, ali nismo se dali i dalje smo odmicali, svaki čas ležući na zemlju, dok nismo uspeli da se prebacimo preko brega, a neki su zaostali. Kada smo se skupili bilo nas je osam ženskih i šest muškaraca... Naš odred je krenuo u noć. Celu tu noć smo pešačili, ne znajući teren i ne znajući kuda treba da se uputimo. U zoru smo se našli pred šumarevom kućom. Nas 14 sa praznom puškom i bajonetom upali smo u kuću. U kući nas je dočekao samo jedan stari deda Slovak. Tu smo se malo raskomtili i tek što smo se ugrejali, on je odjednom nestao. Pobegao je u selo da nas prijavi. Spremili smo se tada na bekstvo... Hteli smo se prebaciti preko jednog sela u pravcu Karpata, međutim, tu celu noć smo se stalno kretali u jednom krugu. Sneg je vejavao, smrzavali smo se, a za nama je ostajao trag. Osećali smo se kao progonjene zveri. Ujutru je ispred nas iskrslalo jedno selo. Stanovnici su nas primetili i javili vlastima. Gonjenje je otpočelo, uzalud smo bežali, jer je breg bio opkoljen. Jurili su za nama seljaci sa motikama, lopatama i sekirama, naoružani žandari pucajući. Bežali smo kao ljudi i nismo se hteli predati. Najzad su nas pohvatali.

Dve ženske su lako ranjene, dok je jednoj razmrskana i noga i ruka. Akcija je na bregu odmah ubijena. Od drugova dvojicu su uhvatili žive, a četiri su ubijena, među kojima i Kolesar Janko. Skupili su nas sve i odveli u obližnje selo. U školskom dvorištu su nas postavili uza zid i hteli streljati odmah. Međutim, dođoše agenti, predomislili su se i natovarili nas zajedno s mrtvim drugovima na kamion i doneše nas natrag u zatvor. Kada je kamion ušao u zatvorsko dvorište, ugledali smo strašan prizor: dole na zemlji ležala su gola i mrtva tela naših ubijenih drugova. Jedno uz drugo, u dva reda, bilo ih je oko 40. Bilo je to strašno pogledati. Dvorište je izgledalo kao klanica. Poređali su nas uz zid...”

6. aprila 1944. godine 11 naših drugova povešano je u Šatoraljauhelju s objašnjenjem da su oni organizatori pobune. Za vreme same pobune poginulo je oko 60 drugova, od ovih četiri žene iz Jugoslavije: Ružica Batos iz Čuruga, Ivanka Erdeljan iz Bačkog Gradišta, Ankica Radišić iz Đurđeva i Zora Savin iz Đurđeva. Sa njima i Marija Balog iz Košica (Slovačka).

Logor u Bačkoj Topoli

Ovaj je logor formiran početkom okupacije Bačke. Kroz njega je prošlo na hiljade neosuđenih logoraša – interniraca. Osim članova NOP¹⁷-a ovde su bili još i internirani Jevreji, Cigani, prostitutke, razni sitni lopovi i drugi. Osim što su mogli preko dana da se kreću na prostoru između zgrada i šupa logora, te je i režim ponekad bio blaži, nije bilo velike razlike u statusu logoraša i osuđenika koji su sedeli po civilnim i vojnim zatvorima Mađarske. Hrana je bila veoma loša, neizvesnost velika.

U početku, dok su članovi KPJ i SKOJ u Bačkoj Topoli mogli da deluju, dakle do velikih hapšenja s jeseni 1941. godine, ilegalna organizacija u ovom mestu zadužila je lekarku Ružu Blau Francetić da se stara o pomoći logorašima. Ona je organizovala grupu žena koje su svakodnevno u velikim kazanima kuvale za logoraše, pa su skupljale i suhu hranu i sve to odnosile u logor gde su uz popustljivost stražara hranu mogli da prebace preko logorske žice. U grupi koja je odnosila

¹⁷ NOP – narodno-oslobodilački pokret

hranu bio je i Đorđe Bošan¹⁸, potonji akademski slikar, rodom iz Subotice. Kasnije je ta pomoć onemogućena.

Kad su 17. marta 1944. godine Nemci okupirali savezničku Mađarsku, tražili su smenu stare uprave i stražara koji su bili donekle tolerantni prema logorašima, te je logor dopao u ruke SS komande.

U svojoj knjizi „Kuća užasa” Mladen Vrtunski piše:

„Od 17. aprila do 15. maja 1944. godine kroz logor koji je tada dobio karakter sabirnog, prelaznog logora, prošlo je preko 3.000 ljudi, žena i dece. Svakog dana pristizali su novi zatočenci da bi opet svakodnevno bili sprovedeni na železničku stanicu i deportovani u nemačke koncentracione logore. Stanje logora bilo je očajno... Sa deportacijom se žurilo jer je logor trebalo isprazniti za partizane, kako su to u logorskoj upravi voleli da naglase. U novosadsku Armiju je sprovedeno sve više rodoljuba koje je trebalo negde smestiti.”

Mađarska komanda je, međutim, iz topolskog logora već i ranije deportovala grupu Jevreja do Zemuna, te ih je predala Gestapou, koji ih je dalje proveo do beogradskog Sajmišta i likvidirao. Bilo je to u vreme kada iz Mađarske još nisu masovno deportovali Jevreje, tako da se i mađarska komanda logora dobro pokazala.

Ko su bili ti očekivani partizani? Bili su to stari i novi borci iz NOB-e iz Bačke. Dovedeni su iz zloglasnih, već navedenih batinašnica, još neosuđeni. Među njima je tada bilo i novih boraca, učesnika konvoja koji su se spremali da pređu u Srem u partizanske odrede, ali su bili primećeni još na obali Dunava ili na samoj vodi. Naime, rukovodstvo NOB-e u Bačkoj i u Vojvodini iz korena je promenilo svoj stav prema prelasku u Srem, gde su uslovi za oružanu borbu bili daleko bolji. Organizovane su brojne grupe ljudi za prelazak. Neke grupe su u tome uspele, neke nisu. Otkrivene su i neke baze u kućama Bačke Palanke i okoline koje su služile za sabirna mesta ovim borcima, pa su „pali” i domaćini ovih kuća. Tako je, na primer, u topolski logor dovedena

¹⁸ Đorđe Bošan, slikar – Magdin brat od strica, istog imena i prezimena kao njen rođeni brat koji je posle rata završio fiziku, potom se nastanio u Nišu, oženio Buckom i izrodio dve kćeri, Helenu i Irenu. U razgovorima smo ih razlikovali po profesiji ili mestu stanovanja: Đorđe slikar ili beogradski Đorđe i Đorđe fizičar ili niški Đorđe. Kad se Đorđe slikar vratio iz rata zatekao je u životu samo rođenog brata Vladu, svu ostalu porodicu ubio je rat. Vlada je živeo u Zagrebu, oženio se, izrodio dve kćeri. Đorđe slikar se nastanio u Beogradu i oženio Nadom, dece nisu imali. U ovom trenutku od njih četvoro živ je samo Đorđe fizičar.

Vera Kosovac, aktivna omladinka iz Bačkog Gradišta koja je „pala” u proleće 1944. godine u isto vreme kad i Albertova baza u Kisaču. Bilo je tu žena i devojaka, radnica i učenica iz Novog Sada, pa i sasvim mladih devojaka koje su u trenutku hapšenja imale 15 ili 16 godina. Među najmlađima je bila i Seja Malešev, učenica gimnazije iz Novog Sada, koja je zbog mladosti i nežnog zdravlja veoma teško podnela iskušenja koja su je čekala u logoru u Bačkoj Topoli i kasnije u Nemačkoj. Rat je preživela ali je ostala teški invalid.

Tu su se našle još i dve učiteljice iz Gospodinaca. Jedna, Vera Eremić je na isleđenju posebno svirepo mučena. Vešana je za vezane ruke na leđima, tako da mesecima posle toga nije mogla ništa da radi. Druga je bila Vera Erdeljan, zvana Mala Vera. U logoru nalazimo i sestre Koledin, gimnazijalke iz Novog Sada, kao i sestre Milicu i Bubu Prodanović. Tu se našla i Melanija Krkljuš, radnica iz Novog Sada, kao i Nada Kuzmanović, učenica učiteljske škole iz Novog Sada. Bila je tu i Vida Stojkov, radnica iz Bečeja, omladinski i skojevski rukovodilac, koja je uspevala sve do 1943. godine da širi i razvija organizaciju na terenu, ali je u jednoj poteri uhapšena u ataru Starog Bečeja. Ona je prilikom hapšenja dobila jak udarac kundakom u grudi, od čega se, u stvari, nikada nije oporavila.

Žene, članice NOB-e i ostale kategorije žena o kojima je bilo reći, počele su stizati u logor u leto 1943. godine, tako da je krajem te godine ovaj logor pretvoren u logor za žene. Već ova skupina žena stvorila je kolektiv i organizovala politički život u logoru. Pošto se narodnooslobodilački pokret sve više širio, počele su stizati manje i veće grupe pretučenih, izmrcvarenih muškaraca i žena iz novosadske Armije. Bila je polovina maja 1944. godine.

U mnogim naseljima stvoreni su već i narodnooslobodilački odbori, a organizovani su i brojni konvoji za Srem, od kojih je, kao što smo rekli, jedan deo otkriven.

Prvih dana juna 1944. godine u logoru se našlo oko 400 interniraca. Koliko je od toga broja bilo žena tačno ne znamo. Zna se, međutim, da je za četiri godine okupacije kroz topolski logor prošlo oko 230 žena članica i saradnica NOP-a. 15 žena među njima bile su članice Antifašističkog pokreta iz Mađarske. One su ovamo internirane iz tamošnjih istražnih centara, a pored njih je bilo još i deset Ukrajinki i Ruskinja. Njih su Nemci terali na rad u Nemačku, ali su one pokušale da pobegnu i uhvaćene su na teritoriji tadašnje Mađarske.

I u ovom periodu je organizovan kolektiv u okviru koga se razvijao i politički rad. U kolektiv su primljene i spomenute žene iz Mađarske i Ukrajine. Za politički i obrazovni rad zadužene su bile nastavnica Jelena Pataki iz Novog Sada i učiteljica Vera Erdeljan iz Gospođinaca, kao i dve učenice iz Novog Sada Nada Vojnović i Marta Štark. U isto vreme za glavnog ekonomu ženskog odeljenja odabrana je Nada Kuzmanović, učenica učiteljske škole iz Novog Sada, a pomagala joj je Vera Eremić.

Kulturno-zabavni život je veoma uspešno razvijala Vera Kosovac. Što je zanimljivo, formiran je i ženski hor, a glavna snaga tog hora bile su žene iz Rusije i Ukrajine koje su divno pevale. Izdavane su i rukom pisane novine „Žena se bori”. Skečeve i druge priloge za taj list pisale su Jelica Jojkić iz Vrbasa, Vida Stojkov i druge. Izdavane su u logoru još i usmene novine s bogatim sadržajem.

Zbog pobeda Crvene armije na frontovima i njihovog približavanja granicama Jugoslavije, komanda je odlučila da evakuiše logor, te su muškarci i žene u dve velike grupe 26. septembra i 8. oktobra deportovani u vojnu tvrđavu Komarom na granici prema Austriji. Tu će biti predati SS trupama i deportovani dalje za Nemačku.

A sad Nevena:

Ipak:

Kada se vrata zatvore, otvori se neki prozor.
narodna

Još sam brzopleta! Rekla sam da nemam asocijativnu i emotivnu sponu s potonja tri zatvora koje Magda pominje u „Bačvankama — političkim osuđenicama” najviše zato da bi njene ratne drugarice imale celovitiju osnovu da pridodaju spiskove s pravim imenima... Ali, mnoge žene koje je Magda pobrojala u tih nekoliko stranica upoznala sam lično. Upoznala sam lično i mnoge od pomenutih muškaraca. Sad kad mislim na njih, shvatam da imam šta da kažem, ne o zatvorima kroz koje Magda nije prošla a oni jesu, već imam da kažem o tim ljudima i o tim ženama:

Ti ljudi i te žene znali su veoma mnogo o meni i celoj mojoj porodici. Većina njih je s pažnjom pratila šta nam se događa i kroz šta prolazimo. Raspitivali se kako nama, deci, ide škola, fakultet, posao; žene

bi nam donosile kakav mali dar da nas obraduju, recimo teglu džema: „Sama sam ga ukuvala, znam da to voliš” ili meni svilenu maramu za rođendan. Kad sam ja postala majka, presušili su darovi za mene, ali su nastavile da donose poklončice za moga sina. Onda, na posao, u dnevne novine, primio me je čovek koji je preživio Šatorajaujhelj, Miroslav Štajner-Fric, koji je prema meni bio neopisivo strog. Toliko je bio strog da sam u početku mislila da me mrzi. A on je, u stvari, od mene očekivao mnogo više nego od drugih; drugačijim očima je mene gledao baš zbog logoraške sudbine koju je delio s mojim roditeljima, i delom zbog jevrejstva. Ali, kad bih se našla u kakvoj ljudskoj nevolji, kad je zdravlje bilo u pitanju – prevrtao je za mene nebo i zemlju, pokretao sve veze, brinuo preko granice uobičajenog. I, na kraju, kad je otišao u penziju, priznao mi je s koliko je brige, strepnje i ponosa pratio moj novinarski put. „Da, vaša ljubav me je gotovo oterala iz novinarstva”, rekla sam mu rasterećeno kad je prestao da me kinji zbog nervoznog iščekivanja da li ću se „pokazati” na poslu.

Danas se, zaista, usuđujem da ustvrdim da su se mnogi od pomenutih muškaraca i žena pokazali kao istinski heroji života. Pokazivali su Nesebičnost, Toplinu, Brigu, Ljubav. Podmetnuli bi svoje rame kad ureba. Odvojili bi svoje vreme za moje sitne i krupne probleme. Uz njih se nisam osećala suvišnom, nepoželjnom, levim smetalom... U kućama mnogih od tih ljudi i žena osećala sam se kao u mojoj vlastitoj kući. Kod moje tetka Žuže¹⁹ u Beogradu sam se ponekad osećala i bolje... Mogla sam otići kod njih da jedem, da spavam, ili da se naprosto odmorim. Toplina i ljubav – eto, to sam od njih dobijala. Otvorili su za mene svoje kuće u Subotici, u Zagrebu, u Beogradu, u Budimpešti. U te kuće idem kao u rod rođeni. Ovo srodstvo rođeno je u zajedničkom užasnom iskustvu roditelja i ja sam ga, na moju veliku sreću, nasledila.

Obuzeta mislima o tome kroz šta su svi oni prolazili, koliko su hrabrosti, snage, nežnosti i ljubavi, solidarnosti, nesebičnosti,

¹⁹ Magda nije tamnovala sa Žužom Bek, udatom Marinković, već sa Žužinom sestrom Lilikom i zato se Žužino ime u Magdinom dokumentu ne spominje. Rat je razdvojio sestre Bek i odveo ih u različite logore. No, život je iza rata spojio Magdu i Žužu takvom snagom da su postale bliske na način kako to samo rođene sestre mogu biti. Žao mi je što moja majka nije poživila dovoljno da o Žuži napiše posebnu knjigu. Srećom, svedočenje ove izuzetne i prekrasne žene zapisana su na video traci i pohranjena u Spilbergovoj banci svedočanstava preživelih iz Holokausta.

inteligencije, mudrosti, poverenja, istrajnosti i životne radosti morali da razviju da bi preživeli smrtonosni ratni mlin u koji su ubačeni bez svoje volje i bez milosti – sagledavam i njihovu veličinu. Sagledavam opšteljudsku veličinu i do kojih visina može da se uzdigne. Nažalost, ta ljudskost, taj kvalitet muževnosti i ženstvenosti danas, na početku 21. veka, nema nikakvu cenu. Takvi nepomirljivi borci za život danas ne prolaze. Oni su sasvim out, passe, zastareli. Danas, propagandna mašinerija, posredstvom bezbrojnih medija, od ŽENE uzima samo sliku stasa i predstavlja je kao neko lako zamenjivo, dvodimenzionalno biće, koje se može izbrisati jednim klikom na daljincu! Više me i ne rastužuje ta nakazna koncepcija o ŽENSKOM u sistemu vrednosti globalnog sela. Niti me rastužuje nakazna koncepcija o MUŠKOM. Sve ljudsko, o čemu su mene učili, ne prolazi na tržištu, cene se samo zadovoljstva za čula iz kojih se, potom, izvlači masni profit! Samo čula i samo zarada! Pa, neka zarađuju. Ja ih ionako više uopšte ne razumem.

Jer, za mene je ljudskost nešto drugo. To je ono što je blažilo i isceljivalo moje rane, što je ispunjavalo i obogaćivalo moj život. To su za mene žene koje su prihvatale život, onako ženski i majčinski ga tetošile, podržavajući svaku životnu iskricu, pazeći da se ne ugasi. Znale su cenu života i cenu ljudskosti. I to znanje prenele svakom ko je hteo da uči. Njihovi glasovi, te nežne ruke kojima su me dodirivale, te blistave oči i pogledi puni ljubavi — napunili su moju banku života da potraje i mojim praunucima. Zbog njih sebe smatram izuzetno bogatom osobom.

Ponekad se upitam: do kojih su se visina života Magdine ratne drugarice mogle popeti da ih rat nije sputavao, tukao, utamničio, izranjavio? Šta su te žene, svaka pojedinačno, mogle naučiti, šta su mogle stvoriti i šta su mogle dati? Kolika je šteta u milijardama i bilijardama dolara, evra — ili kakogod — što im je rat narušio zdravlje, popalio kuće, osiromašio zemlju, primorao ih da se bore za elementarne uslove opstanka? Da su imale podršku, pitam se, kakvim cvećem bi cvetao vrt koji bi njihove ruke obrađivale?

To su moja pitanja za ekonomiste eksperte. Neka izračunaju pravu cenu ratova. Cenu onoga što se nije stvorilo jer je rat uništio preduslove i uslove da se stvori. To su i moja pitanja za sociologe: da li bi nam civilizacija bila zdravija, a svet lepše mesto za život da se rat ne meša svako malo u društvene organizacije i rasporede? Ne želim da mi daju samo gole konstatacije, to može svaka neškolovana glava. Hoću procene,

grafikone, pokazatelje, na statističkim procenama bazirane projekcije ljudske civilizacije u kojoj nema ratova. Kako bi izgledala zajednica odgovornih i zrelih ljudskih bića? Molim, dakle, naučnike da projektuju taj „pravac razvoja”. To neka mi izračunaju, a ja ću te odgovore odneti kao cveće na grob moje majke Magde, moga oca Živka i moje baba Milevke. Onda će se i za mene, možda, i za moje potomstvo završiti Drugi svetski rat.

Magda nastavlja pisanje o svojoj ratnoj stazi uz Dunav 1944:

Vojna tvrđava u Komaromu

Kad se, dakle, sovjetska armija približila istočnim granicama tadašnje Mađarske, a u Mađarskoj vlast preuzela krajnje desničarska organizacija strelastih krstova sa Salašijem na čelu, njegova vlada je odlučila da sve političke osuđenike i okrivljenike transportuje u vojnu tvrđavu u Komaromu, te da ih preda SS formacijama. Prema zapadu su krenuli transporti iz svih zatvora i logora tadašnje Mađarske. Sve naše ljude prevozili su u pretrpanim teretnim kompozicijama, u vrlo lošim uslovima, u prljavim, od stoke zagađenim vagonima, sa minimumom hrane. Samo je jedna grupa žena stigla u Komarom u putničkim vagonima, ali će o tome kasnije biti reči.

Kad je grupa Jevrejki iz peštanskog zatvora Đijtefoghaz stigla u Komarom – među njima sam bila i ja – sprovedena je kroz duge mračne hodnike u jednu veliku podzemnu prostoriju sa trospratnim krevetima. U susednoj prostoriji se već našla grupa naših drugarica iz logora u Bačkoj Topoli i iz zatvora u Šataraljaujheju. Bilo je to 23. oktobra 1944. godine. Tada je Beograd bio slobodan već tri dana – 20. oktobra su izašle okupatorske trupe iz njega), a Novi Sad istog dana kad smo mi stigle u Komarom (23. oktobra), tako da su naše drugarice takoreći otete oslobodiocima. Kad je grupa iz Bačke Topole kretala, čuo se daleki tutanj topova.

Našlo se tu zajedno ukupno 200 žena iz okupirane Bačke i sa teritorije tadašnje Mađarske. Znale smo da se moramo brzo organizovati, objediniti postojeće kolektive, da bismo spremno dočekale tešku deportaciju za nemačke logore smrti. Stvaranje nove zajednice ovog puta nije bilo tako jednostavno. Žene se iz raznih zatvora i logora

nisu poznavale, hapšene su u raznim godinama rata. Bilo ih je od 16 do 60 i više godina starosti. Uz to su drugarice iz Šatoraljaujhelja bile izmrcvarene i ožalošćene neuspelim bekstvom iz tamošnjeg zatvora, bilo je i teških diskusija među njima ko je kriv za neuspeh i pogibiju.

S nama se našla, došavši takođe iz Pešte, Zora Rakoši, sestra Maćaša Rakošija čije su ime sve ove žene znale ili su bar čule ponešto o njemu. Ta okolnost i Zorin autoritativan nastup, kao i nastojanje iskusnijih žena, doprineli su da se zajednica ipak stvori. Mađarski vojnici – čuvari, dosta popustljivi, nisu sprečavali sporazumevanje između dveju velikih podzemnih ćelija.

Zora Rakoši, rodom iz Ade kraj Tise, bila je pred rat dugogodišnja članica ilegalne KPJ. Po zanatu šnajderka, ona je jedno vreme veoma uspešno radila među tekstilnim radnicama u Sarajevu i u Beogradu. Za vreme okupacije, vrativši se u Bačku, radila je kao ilegalka ovde i u Pešti, gde je uhapšena i veoma svirepo mučena. Bila je prevalila tridesetu. Svetloplavih prodornih očiju, imala je veliku moć ubeđivanja, te je tako automatski postala glava ilegalnog rukovodstva kolektiva, sve dok se nisu pokazali znaci njenog nervnog rastrojstva. U početku smo znale samo toliko da veoma brine za sina koji se nalazio kod njenog brata u Moskvi.

Posebnu ulogu u stvaranju uvećane zajednice u Komaromu imala je Vida Stojkov iz Bečeja, koja je uhapšena tek 1943. godine. Obavestila nas je da je ilegalno rukovodstvo u Bačkoj već dobijalo izveštaje o stanju u nemačkim logorima smrti – mi stari hapšenici o tome smo malo znali – te da tamo niko, ako ostane sam, bez zaštite i potpore ne može da preživi.

Trebalo se, dakle, postarati da svaka žena ima topao veš i toplu haljinu za pretstojeću zimu. Podela hrane više nije predstavljala problem, jer od svojih kuća skoro da više nismo ni primale pakete, a zatvorska hrana je bila vojnička, za naše pojmove dosta dobra. Na dnevnom redu je bila podela veša i odeće. Još smo i nadopunili fond toplih zimskih stvari. Veštije devojke su bile u neprekidnom poslu. Smestile su se na trećem spratu kreveta velike ćelije, tu su se družile i stalno bile vesele. Naročito je pričljiva i duhovita među njima bila Sofija Vuksan Sojka, koja je znala da održi raspoloženje. One su, dakle, parale ponjave i plele pulovere, od zatvorskih ćebadi krojile tople suknje i pantalone, jer su mnoge žene hapšene preko leta i u zatvor stizale u lakim letnjim

haljinama. Vojnici, pak, naši stražari, nisu videli ili nisu hteli da vide šta se dešava sa zatvorskim inventarom.

Približio se 7. novembar, dan Oktobarske revolucije, koji smo uvek u svim prilikama proslavljale. Spremana je velika priredba, a svečani govor je trebalo da održi Kata Stojaković, domaćica iz Bačke Palanke, majka Crnog Đorđa, komandanta Bačko-baranjskog partizanskog odreda, baziranog u Katinoj kući. Odredili su mene da napišem svečani govor, jer se mislilo da se sama neće snaći. Tom prilikom sam saznala da je Kata uhapšena kada je u njenoj kući poginula Klara Feješ, moja prva drugarica iz omladinskog pokreta u Kikindi. Bio je to veliki šok za mene, a sa starom sam vodila dugi razgovor o Klari.

Baba Kata tada, međutim, nije mogla znati, kao što ni ja nisam znala, da je kao veoma iskusna i vešta partijska radnica Klara poslata iz Banata u Bačku zato što je bila Mađarica, te je odlično vladala mađarskim jezikom. Ona je bila zadužena za partijsku tehniku, nabavila je šapirograf, hartiju, matrice i boje za štampanje u ilegalnoj bazi u Vrbasu, gde je izašao prvi broj „Slobodne Vojvodine”, tamo je štampan i časopis „Istina” i mnogobrojni leci.

U Komaromu smo doživeli još dosta teških trenutaka. Među našim drugovima dovedenim u ovu tvrđavu, nalazila su se dva brata naše Marte Husar. Nikola Husar je ranjen prilikom pobune u Šatoraljaujhelju, a tada je ležao u bolnici u Komaromu. Marta je uspela da ga poseti. Kasnije je podlegao ranama. Njihov brat Imre Husar uspeo je po oslobođenju da se vrati kući iz logora. Inače, Marta je tu saznala da su joj mati i sestra uspele da pređu u partizane.

Naša priredba 7. novembra ispala je velika svečanost i politička manifestacija. Sve žene su se skupile po krevetima jedne od naših podzemnih prostorija. Kata Stojaković, koja je uživala veliki ugled među starima i mladima, govorila je veoma dirljivo, svojim rečima. Na kraju je zapevao hor u kome su učestvovala i one Ukrajinke i Ruskinje koje su stigle iz logora u Topoli. Imale su lepe, za višeglasno pevanje naročito podešene glasove. Pevao se na kraju Lenjinov posmrtni marš. 200 žena je preuzelo ovu pesmu koja je postepeno rasla, ispunila celu tvrđavu, doprla do ćelija drugova i pojačana njihovim snažnim glasovima odzvanjala do duboko u noć.

Iste noći, da li zbog pesme, ili bez veze sa njom, izveli su nas u dugački podzemni hodnik, postrojili i predali SS oficirima.

Posle dva dana ponovo nas postrojiše, ovog puta sa svim paketima, zavežljajima i koferima, i izvedoše iz Tvrđave. A tamo, u gustom špaliru SS oficira, vojnika i žandarma oko čijih su se nogu neprestano motali dobro istrenirani i uhranjeni vučjaci, pod pljuskom razmahanih korbača, prošli smo do dugačke kompozicije na otvorenom polju. Izveli su i uvagonirali i veću grupu muškaraca, naših drugova, pa i veliku grupu Cigana i Ciganki.

Stojeći još u stanici, iza rešetkastih prozora zaplombiranih vagona, videle smo kako u Komarom paralelnim kolosekom stiže velika grupa naših drugarica od kojih smo se oprostile u Marijanostri nekoliko meseci ranije. To je bila druga velika grupa žena političkih osuđenica iz Bačke, koja je posle nekoliko dana, takođe, predata SS-ovcima i deportovana iz Komaroma u nemačke logore smrti. Nadali smo se, ali se nismo našli s njima. Ta je grupa u Nemačkoj imala drugačiju putanju od naše. O tome još kasnije.

Nevena piše u jesen 2005:

Sabiralište – tvrđava Komarom

Ne crtaj đavola na zid — pojaviće se!
narodna

Marijanostru me je stvarno dobro prodrmla. Podigla je s dna „močvare“ toliko utisaka koji se ne mogu zaodenuti u reči, uskovitlala takvu gorčinu kojoj se sadržaj ne da analizirati, provocirala osećanje bespomoćnosti, čak stida... I sve to sad kovitla i vrti unutar mene... I kako sad da vozim do sledeće stanice, do Komaroma?

Sedim u svom automobilu, ne palim motor i – u nastojanju da se odbranim od narastajuće mučnine zbog neobjašnjivih emocija – prebacujem „bitku na intelektualni plan“, mislim: kako je rat poput pozorišnog komada s milionima glumaca. Uvek postoji neprijatelj, saveznici, front, zaleđina, civili i tek kada se vidi ko je pobedio – definitivno se određuje ko je bio dobar, a ko loš lik u tom komadu. Onda presuđujem da najverovatnije i ta neizvesnost daje neuvelu privlačnost ratu do zadnjeg dana njegovog, do konačne pobede jedne strane, do

konačnog poraza druge. Mislim i o II svetskom, o tome da je taj rat, iako u 1944. godini polumrta zver (na rubovima već beše izgubljen i poraz se privlačio poraženima u srce njihove komande) i dalje beše sposoban da proždire, pali, otima, ubija. Da, baš na smrtno ranjenu alovitu višeglavu zver me podseća taj rat 1944. godine, a tvrđavu Komarom iz Magdinih knjiga doživljavam kao jednu od čeljusti te ranjene nemani, čeljusti koja je nastavila da grabi, guta i proždire milione nesrećnih ljudi, dok su udovi, rep i trup aždaje otpadali, grčili se i nestajali.

Možda me ta slika, tako snažna u mom umu, priprema da se avgusta 2005. ipak odvezem do Komaroma kad sam već stigla do Marijanostre. I, u kasno avgustovsko popodne eto mene s novim ciljem za volanom. Od Marijanostre krećem još malo dalje uz Dunav. Da bacim pogled na tvrđavu.

Tvrđava nad Dunavom.

Još jedna tvrđava nad Dunavom! Vozim lagano. Veliki deo mladosti, od moje 13. do 27. godine života stanovali smo tačno „preko puta“ Petrovaradinske tvrđave u Novom Sadu. U zgradi s razglednice, tako sam peckala one šupljoglave snobove u mom društvu koji bi „i oca i majku prodali“ da mogu da se istaknu u nečem, bilo čemu što može privući pažnju...

Da, kej žrtava racije, kako se danas zove... Svako jutro mi je počinjalo pogledom na Dunav i tvrđavu, mnoge večeri provela sam sama ili s društvom gledajući reku i zdanje sa satom-simbolom Novog Sada. Taj sat je posebna priča, njegova velika kazaljka pokazuje sate, a mala minute. Koliko sam fantazija imala o civilizaciji koja ne tera ljude u sumanutu jurnjavu. I pitala se kakve su misli i ambicije imali graditelji tvrđavinog sata kad im minuti ne behu bitni? Mnogo puta, sedeći na mojoj terasi, gledajući preko vode, niz most, do tvrđave, izmišljala sam kako bi bilo fantastično kada bismo povukli jednu žičaru od moga šestog sprata do tornja sa satom, da se ne mora okolo.

Možda, zbog tih silnih sati provedenih uz takav pogled, tvrđave na rekama me dirnu pravo u srce. I uvek me povuku da ih posetim. Osobito su mi neodoljive tvrđave na Dunavu. Kao ona u Budimu, pa Kalemegdan u Beogradu, zatim ona prekrasna građevina u mađarskom Višegradu, pored čijeg sam podnožja, ovom prilikom, prošla maksimalnom dozvoljenom brzinom za naseljena mesta. Nemam sad vremena za nju, imam drugačiji cilj pred sobom...

Ta neodoljivost tvrđava me je i dovela dotle da lako odlučim: da, odmah nakon posete Marijanostri “skoknuću” do Komaroma, bez obzira na celodnevnu vožnju po avgustovskoj jari i bez obzira na iritirajući doživljaj sa zatvorskom kapijom manastira/zatvora. I bez obzira na umor koji će me, znam, satirati narednih dana.

Tako vijugam, levo, desno. Sunce polagano gubi onu vrelinu s kojom me je pratilo od ranog jutra.

Dok vozim, razmišljam kako mi dosad nikad nije palo na pamet da je ratna staza četvorogodišnjeg mučenja moje Magde bila prostrta uz reke i jedno jezero. Počela je na obali reke Tise, tačnije u čuruškom ritu, za kratko se izvila prema Paliću kraj Subotice, a potom postojano išla uz Dunav: Budimpešta, Sob, Marijanostri, Komarom. Uhapšena je na obali Tise, mučena uz Paličko jezero, tamnovala nad Dunavom i, iz mračnih razloga, kad je njena domovina već bila slobodna, otrgnuta je 1944. od Dunava kod Komaroma i transportovana s hiljadama drugih u konc-logore, u Nemačku.

I evo je. Tvrđava Komarom.

Tvrđavu Komarom danas uglavnom posećuju turisti. Kao i druge tvrđave. Ti dinosaurusi izdignuti nad rekama više nemaju onu funkciju zbog koje su izgrađeni. Ni za osmatranje, ni za borbu. Ali, dobro posluže za velika okupljanja, a kao sabirališta su neprevaziđeni. Zato je, valjda, tvrđava Komarom i odabrana da prikupi izmučene hiljade, jer jednom uterani u prostor tvrđave, u njene katakombe i podzemne ćelije, nesrećni zatvorenici iz balkanskih i panonskih zatvora, nisu imali kud drugo, već direktno u stočne vagone, iz njih u fabrike smrti.

Šetam tvrđavom i živo zamišljam nepreglednu masu odrpanih, izmršavelih ljudi sa šarenim prtljagom kako izviru iz ćelija i potom se tiskaju pre ulaska u voz. Sve su zgusnutiji, sabijeniji. Gotovo da i sama počinjem da se izvijam da bih izbegla bliski susret s nekim kartonskim koferom. Toliko mi se već podigla osetljivost da umišljam kako osećam smrad neopranih tela i ustajale odeće držane u memljivim zatvorskim ćelijama.

Um mi je sve grozničaviji. Kao manijak izbacuje na ekran svesti slike, emocije, neke misli koje su se izgubile u tami vasiona pre pola veka... “Posmatram” taj transport, goli stočni vagon u koji će ući Magda i njene drugarice. Videli smo takve scene mnogo puta na filmu, ali sada, pod toplim suncem, “gledam” tu scenu izuzetno jasnim pogledom. Celim

bićem osećam užas tog čina i bolni trnci nemira kolaju mojim nervnim sistemom, počinjem da drhturim. Moram da sednem i nastavljam kao pod prinudom da "gledam": trpaju izmučene odrpance u vagone. Vidi se da će ih terati danima, smrdljive, gladne, smrznute, stisnute. Da bi ih na kraju predali ružnoj SMRTI. Odmah ili koji dan kasnije.

Zamalo da viknem: U čemu je štos? Čemu tolika organizacija? Čemu takvo bacanje novaca? To košta: administracija, žandarmi u više zemalja, vagoni, hrana, voda, stražari, hrana za stražare, psi, hrana za pse, telegrafisti uz prugu, neke budne oči koje sve to nadziru. Troškovi se gomilaju do vrtoglavih iznosa. Zašto? Da bi se sve to "proteralo" kroz dimnjake? U dim? U ništa! Koji to um "ekonomiše" na takav način?! A rat je već izgubljen?!

"Posmatram" onaj transport i pitam se još: Ako su, na kraju puta, retki među tim transportovanim nesrećnicima mogli za nešto da posluže, iskoristili su ih kao robovsku snagu, a ako im nisu našli nikakvu upotrebnu vrednost, neljudi su ih slali pravo u plinske komore. I te komore su koštale brda novaca. Gradnja konc-logora angažovala je vreme, sredstva, ljude... Zar nisu mogli racionalnije da se ponašaju, da za prevoz selektuju samo one koje će upotrebiti, a ostale...? Neću to ni da izreknem.

Može li toliku organizaciju, koja će proizvesti onakvo zlodelo, da opravda ideja o čistoj rasi? Zar su time hteli da obraduju Boga?! Kakva je to čistota ulepljena u krv desetina miliona žrtava u prvoj generaciji, koja je upropastila živote nekoliko stotina miliona u drugoj, generisala život s neprelaznim preponama za milijarde u trećoj generaciji!

Ali, ratovanje opravdavati božjom potrebom — nije specijalitet Hitlera i njegovih nacista. Prizivam u pamet ratove tokom vekova i milenijuma u kojima su, i s jedne i s druge strane fronta, strahoruki na-sve-spremni ratnici ponizno klečali pred slugama božjim, pred sveštenicima, dakle – da unapred prime oprost što će ubijati, silovati, unakažavati, paliti, pljačkati, uništavati. Štaviše, klečali su pognutih glava da prime blagoslov da bi ubijali, silovali, pljačkali, palili, uništavali, pravdajući ta zlodela unapred. To naopako savezništvo između ratnika i sveštenika nastavilo se i nakon Drugog svetskog rata. Kao na filmu, vidim ruke podignute u blagoslov nad glavama ratnika i gledam usne koje na mnogim jezicima izgovaraju božje ime da bi opravdali đavolja dela. Dokle, bre?

Tvrđava Komarom.

Gledajući dole u Dunav, u njegovu mirnu večnost, pitam se dokle će se ljudi „pecati“ na ludačke ideje koje uvek počnu kao glomazna nacionalna investicija, u smislu narodnih para, narodnih emocija, preusmeravanja nacionalnih ciljeva, a završavaju u krvi do kolena? Zašto ni nakon 60 godina nije izračunato koliko je novaca, dobara i, pre svega ljudi, proždrala ta ideja o čistoj arijevske rasi?

Iznenada mi se nametne užasna misao: taj bolesni um koji je proizveo ideju o čistoj rasi izazvao je nezaustavljivu zarazu koja je trajno zagadila um čovečanstva. Danas ljudi upravo na taj način postupaju s vodom, vazduhom, šumama, rudom, zemljištem, životinjama i, naravno, s ljudima. Hoću reći, ta mentalna zaraza prerasla je u hronične neizlečive oblike. Čovečanstvo je nepovratno zaraženo ludilom bahatog ponašanja prema svemu s čim se dolazi u kontakt. Pitanje-tvrđnja: Zašto ubiti jednog Jevrejina kad možeš ubiti sve! — prerasla je u automatizam: Zašto poseći jedno drvo, kad možeš uništiti sve šume?! Fabrike sve češće proizvode robu koja će izdržati jedno korišćenje — kao one Hitlerove koje su uzimale čoveka, jednom ga upotrebile i bacile! Ta suluda, bahata ostavština, onako kako ja sad u Komaromu vidim tu stvar, veoma je živa i kreativna među ljudima. Ta strašna bolest rasipanja i uništavanja resursa svih vrsta toliko je uznapredovala da nas je u potpunosti napustila ne samo zahvalnost za dobra koja smo nasledili, već je umrla i sama ideja o tome da će i naši praunuci i čukununci želeti da jedu, piju, dišu, kreću se...

Eto, takve misli u meni bude Hitlerove fabrike smrti do kojih će voziti „ovaj“ transport „uvagoniran“ u Komaromu.

Valjam te dve reči po ustima, nęcima, jeziku. Fabrika smrti! U jednoj sintagmi spojeni pojmovi koji olićavaju stvaranje nove vrednosti i poništavanje života...

Naravno ne mogu to da dokažem, ali jednom pokrenuta mašinerija u ovom smeru razmišljanja uzima sve više maha, i – visoko nad moćnim Dunavom koji valja svoje vode ne obazirući se ni na šta – pokušavam da sagledam Hitlera kao rodonačelnika ekstremne filozofije potrošačkog društva: sve što možeš upotrebiti dva i više puta, upotrebi jednom i baci! I ako ti ne treba – upotrebi i baci! Bez razmišljanja o posledicama!

Razvijam dalje svoju tezu. Priznajem, drži me čvrsto dok iz ovog sabirnog centra gledam u ravnodušni Dunav. Ovako mislim: virus

sumanutog trošenja nastao je kao nusproizvod u spravljanju čiste rase, ali ta je uzgrednost – čini se – imala pravi potencijal da poprimi globalne razmere i raširi se svetom kao nekakva mentalna kuga. Ako sam makar na puškomet blizu istini, ako to jeste viroza hitlericus, ta bolest će nas pre ili posle dokrajčiti, i ideja s kojom je započet II svetski rat će se ostvariti kako je i predviđao njen pronalazač. Mada, je li, ne može se predvideti koliko će čistih Arijevaca preostati da se raduje konačnom rešenju.

Iznenada kontrapunkt: na mračne asocijacije začete nakaznom idejom o konačnom rešenju, moja memorija odgovara stihovima Branka Miljkovića:

*“Hoće li sloboda umeti da peva,
kao što su sužnji pevali o njoj?”*

Nasmejem se glasno, vidim da me je u treptaju oka obuzeo nagon da se podsmevam svemu i svačemu, ratu i miru, ropstvu i slobodi. Iz čiste samoodbrane.

Ali, započinjem novi niz: kakva kosmička ironija! U ratu ljudi sve svoje misli, sva svoja osećanja, svu svoju snagu troše na to da zaustave rat i uspostave mir, troše neštedimice zalihe entuzijazma, nade i očekivanja: dozivajući mir, mole se za mir u svim religijama sveta i na svim jezicima sveta, pevaju himne miru, pišu poeme o slobodi.

Ali kad mir dođe, o majko mila, kad sloboda konačno nastupi, kad svi prodišu punim plućima, nešto se desi. Zaokrene ta svemirska vrteška i čim se napiju, najedu, okupaju i naspavaju ljudi počnu da se sećaju rata i kako im je bilo, opevaju herojska ratna dela, prepričavaju junačke ratne priče, pišu drame, iscrtavaju hiljade kilometara platna s temama iz rata (bilo kog rata), komponuju ratnu muziku, i crtani filmovi im slave nasilje i uništavanje, prave sve jezivije ratne filmove, fasciniraju se oružjem i ratnom istorijom, ako treba i lažu da bi uskladili prošlost sa svojim pohlepama i vlastoljubljem, i, što ne reći otvoreno, sve se to odvija kao da svim svojim snagama i svim svojim silama prizivaju novi rat. Ljudi u miru vode ratne politike na svim nivoima, globalnim, lokalnim, individualim.

Izgleda da Sloboda nema ni sluha ni glasa da bi lepo pevala kao što su sužnji pevali o njoj. Sloboda divno peva samo o ratu, kao da o miru ne zna nijedan stih vredan pažnje...

U krug, u krug: rat i mir, mir i rat, rat i mir...

Čovek peva posle rata – probije mi se u pamet i naslov pesme Dušana Vasiljeva koji nije mogao da se pomiri s mirom iza rata, istina prvog svetskog, ali svejedno. I Vasiljeva je mir posle rata duboko razočarao...

Pada mi na pamet i rečenica koju je izrekao nekom prigodom Albert Ajnštajn, a glasi otprilike ovako: ukoliko dva odsto ljudi(na „inficiranom“ području) ne želi rat – do rata ne može doći.

Trgnem se! Dosta više takvih misli! Dan je lep. Tvrđava je lepa. Dunav je prekrasan. Nebo plavo sa malo oblačaka koji formiraju nekakvo lice sa plavim, plavim, nebo-plavim očima.

Spuštam zavesu na događaj star više od pola veka čije posledice nesmanjenom žestinom traju i truju, ali SADA mogu da se odmorim od njih. Gledam u Dunav. Toliko životvorne vode, a tako malo mudrosti u ljudima koji uz te vode mogu da žive komotno, prijatno, bogato. Samo da znaju kako. Ma, samo da hoće. Gledam u Dunav.

Kako smo zalutali u tu ratnu ulicu, Gospode?

Magda o 1944:

Dahau-Alah

Putovanje je bilo veoma teško. Nas dvesta duša strpali su u tri vagona, pa nam dodali još oveću grupu Ciganki, tako da nas je u vagonima bilo blizu osamdeset ili čak i više od toga. Vagoni nisu bili očišćeni od prljave slame i izmeta stoke, tako da smo ih morali čistiti već kad su nas zatvorili. Žene su se stisnule, u jedan pa u drugi kraj vagona, a nekoliko drugarica je čistilo i đubre bacalo kroz pukotine daščanog patosa ili kroz rešetkasti prozor. Tek tada su poređani zavežjaji za sedenje. Ciganke su se prilagodile našem redu. Ni tad, ni za sledećih putovanja nije bilo mesta za ležanje, sedele smo skupljenih nogu, a noći su bile najteže. Najstrašnije je ipak bilo sa onom kiblom koja nam je ubačena u vagon, jer su nam retko otvarali vrata da je ispraznimo. Dešavalo se sledećih putovanja da nam po tri dana nisu otvarali vrata. Snalazile smo se najbolje kako smo mogle.

Posle trodnevnog putovanja iz Komaroma stigle smo u Dahau.

Odmah po izlasku iz vagona, muškarce, naše drugove, poterali su u centralni deo logora, a nas žene sproveli su peške još četiri do pet kilometara do područnog logora zvanog Alah. Tamo su nas smestili u jednu veliku baraku bez kreveta gde nas je čekala prostrta slama na podu.

Za nas je, u prvi mah, logorski život delovao podnošljivo. Na slami ogromne barake bilo je udobno i toplo. Obuzela nas je neka naivna radost ne samo zbog te slame, već i zbog prividne slobode koju smo uživale u krugu logora. Mogle smo se šečkati ispred baraka, izlaziti čak i noću i gledati u zvezde! Većina nas je već godinama žvela po samicama robijašnica gde se kroz visoko usađene rešetkaste prozore nije videlo ni nebo, a kamoli zvezde. Noć u samici, naročito zimi, traje duže nego dan.

No, iluzije nisu dugo trajale. Naš život je bio podnošljiv zato što se uprava logora nije brinula o nama. To nam je bila prelazna štacija, te su nas posle dve nedelje ponovo postrojili i sproveli dalje. Ipak, i u Alahu se dogodilo nekoliko važnih stvari.

U Alahu je postojala jedna ambulanta sa pet do šest bolesničkih kreveta. Tu su radili lekari Francuzi i Italijani, ratni zarobljenici. Oni su dozvolili Marti Husar, našoj medicinarki, da radi s njima i da smesti u ambulantu nekoliko naših žena koje su se u putu razbolele. I ja sam bila prozebla, te me je Marta odvela u ambulantu sa veoma visokom temperaturom, skoro u besvesnom stanju. Mogla sam, dakle, da odležim tamo dva-tri dana u relativno dobrim uslovima i da se oporavim uz nešto bolju hranu. Ali, i to beše za kratko.

U Alahu nas je stigla jedna manja grupa drugarica koje su duže nego ostale zadržane u logoru u Bačkoj Topoli, te su kasnije u velikoj žurbi poterane pred sovjetskim trupama koje su nadirale. One su veliki deo puta prešle pešice, u teškom prisilnom maršu, te su i ono malo stvari i hrane koju su ponele pobacale usput, u Alah su stigle u bednom stanju, iscrpljene i neodevene. Sa njihovim oblačenjem išlo je malo teže. Neke su žene pitale: „Dokle se odela i veš mogu deliti u kolektivu, kad smo ih već podelili u Komaromu i kad više niko nema dovoljno?” Ipak je to, na kraju, rešeno. Svi su uvideli da se i te naše drugarice moraju opremiti za zimu.

Jedna od naših devojaka je zbog teškog putovanja već u Alahu počela da iskašljava krv. Bila je to Vida Karić iz Ade, dovedena u topolski

logor u poslednjem momentu pred oslobođenje. Bila je u vrlo lošem stanju, nije mogla da očisti odeću od krvi. Pokušala je da se odvoji u neku malu odaju, da kašljanjem ne smeta drugaricama. Našla ju je Seja Malešev. Bio je to veliki šok za nas, a lečenja nije moglo biti. Ona nije deportovana iz Alaha sa našom grupom, već je ostala zajedno sa nekoliko žena koje su kasnije deportovane u ženski logor Ravensbrik. Vida se uz pomoć drugarica ipak uspela toliko sabrati da preživi logore i da se vrati kući, no ostala je težak, doživotni invalid.

U Alah je, takođe, dovedena i jedna velika grupa peštanskih Jevrejki. One su od granice do logora terane pešice i stigle su izranjavljenih nogu. Više naših žena se angažovalo da im u ambulanti previja rane. Trajalo je to danima. I one su usput pobacale sve svoje pakete, ali, što se tiče odela njima zaista više nismo mogle pomoći.

Pred odlazak iz Alaha, od bolničara i lekara Francuza i Italijana dobili smo nešto lekova i šećera koji smo potom čuvale isključivo za bolesne. Dobili smo jedan paket sa hranom i od službenika logora. Bio je to Valter, Namac – robijaš koji je tokom godina izdejtvoavao za sebe izvesne privilegije radeći u kancelariji. Na dnu paketa je sakrio jednu veliku mapu Evrope, koja nam je na kraju, po oslobođenju, bila neophodna.

Kada nas ukrcaše u vagone za stoku, dobile smo suve hrane za dva dana, a putovale smo pet. Neki naši sprovodnici, vojnici Vermahta pokazali su se ipak kao ljudi. Usput, gde god su mogli, kupili bi nam nešto malo hrane ili su za nas krali zaostalu repu po poljima. Ipak smo gladovale. Što se više putovalo, postajalo je sve jasnije da nas u novom logoru na severu Nemačke očekuje surovo težak život.

Nevena, 2005:

Koncentracioni logori

Najbolje se vidi zatvorenih očiju...

Zaista sam se, po povratku kući iz Komaroma i mog prvog hodočašćenja Magdinom ratnom stazom, zaista sam se mesecima psihički pripremala da svojim nogama obiđem i koncentracione logore u kojima je, u vreme II svetskog rata, gladovalo i lagano umiralo na milione nesrećnika, s njima moja Magda i njene ratne drugarice — političke zatvorenice. Ponovo sam pročitala Magdine knjige, iskopala sam i neke mape Nemačke i Austrije da obeležim logore i čuda. Čak sam se javila prijateljima u Berlin da bih došla, tražeći savet kako je najjeftinije putovati. Rekoše mi da uzmem taj i taj let, ni kafu ne daju, ali koga je briga, kratko se leti. Sve te pripreme razvlače se kao bački rezanci sa sirom. Prolaze nedelje, pretvaraju se u mesece.

I — nisam uspela da se prisilim da otpočnem konkretne radnje da bih odista otputovala. U 2005. godini — 60 godina nakon završetka rata u kome je Nemačka bila poražena, a Srbija bila u savezu s pobednicima — „kolo sreće“ se okrenulo i iz Srbije se ne može u Nemačku bez vize. Da bi se dobila viza treba satima stajati u redovima na ulici. Gde stajati? U Beogradu, pod nebom vedrim ili tmurnim, na kiši ili vetru, od rane zore, ispred ambasade države Nemačke. I onda kad te puste unutra, službenik iza šaltera zahteva da mu se kaže razlog šta to toliko žulja da hoćeš baš u Nemačku. Pa, zar tamo nekom nezainteresovanom i arogantnom službeniku, koji na sve molioce gleda s visine kao na potencijalnu opasnost po Nemačku i obraća se ljudima ponekad s gađenjem, zar njemu da kažem da idem da vidim gde su njegovi mučili i ubijali moje?! Da je bilo koji drugi povod ne bi mi to bilo toliko odvratno. Ali, da bih obišla ostatke logora u kojima su mi pobili toliko rodbine da nismo kopali nijedan grob do moje dvadesete kad mi je umrla baba Milevka, pa ubrzo potom i otac Živko, e pa ne mogu.

I ne moram. Jer, nemački su logori smrti u meni. Prostrli su gotovo sve staze moga života. Kao što reke dube svoja korita kroz kanjone, brda i doline, tako su konc-logori dubili u meni svoje kanjone, dubodoline, tunele, krivine i pećine. Ravensbrik, Birkenau, Bergen Belzen, Falersleben,

Mauthauzen, Aušvic, te reke užasa probijale su se kroz mene takvom silinom da sam ponekad mislila: razbiće me na "param-parčad". Za mene nikakva kletva, nikakva psovka nije toliko strašna kao bilo koje od tih imena. Ona su prokleta, prokleta do kraja vremena. I zaista, nijedan od njih ne želim da vidim ovim živim očima. Nikad.

Osim toga, na razne načine sam se sretala s tim fabrikama smrti. I to na geografski udaljenim lokacijama u odnosu na njihove fizičke adrese i ti su susreti umeli da budu živopisni na neverovatne načine.

Istine radi i ovog štiva radi, a možda baš zbog ovoga svedočenja — jedan spomen-logor sam ipak posetila i ono što mi se tamo događalo, šta sam tamo preživela i doživela, bilo je više nego dovoljno da se u ovom tekstu isprati Magdin put stradanja, i – posredno, kroz nju — moj put stradanja. Ali o tome kasnije.

E sad, ne mogu dalje ako ne kažem i ovo: za mene je zakletva od najmlađih dana bila sveta stvar. I nisam olako uzimala zavet na jezik i dušu. Tako sam se, između ostalog, teško zavetovala sebi: da nikad neću učiti nemački jezik i da moja noga neće kročiti ni u jedan konc-logor. Spomen-logor?! Ha! Kad sam bila malo dete to je meni nekako bilo nerazmrsivo uvezano zajedno: nemački jezik i nemački logori smrti.

Međutim, Magda je pokušavala da usadi „matricu nemačkog jezika“ u moje pamćenje. Sasvim bezuspešno. Kako je to činila? Gotovo da sam zaboravila: mnoga jutra, dok smo živeli u Železničkoj ulici uz tramvajsku prugu, Magda je budila mene i mog brata Nebojšu, zruci sunca s razigranim česticama prašine poželeli bi nam dobro jutro, sledilo je umivanje, jutarnja gimnastika i obično nekakva kratka poduka iz jezika ili neke druge materije. „Samo ono što znaš niko ti ne može oduzeti“, citirala je Magda reči svog oca, bila je to jedina zaostavština koja nam je ostala od njega, a preneo ju je na dedu pradedu, pradedi je ostavio čukundeda, a ovom je iste reči govorio njegov otac... Fizičke vežbe su se na mene primile, rado sam se rekreativno bavila sportom, a i učenje mi je bilo izazov i radost.

Ali nemački...

Nije se primao. Nažalost, pomenuta čvrsta odluka deteta pokazala se kao nepremostiva prepreka da tada, a i kasnije naučim taj jezik. A toliko puta mi je u životu zatrebao. Nije se lepio za mene čak i kad više nisam osećala nikakvu odbojnost. Može biti da sam zbog te mentalne

barijere postavljene u detinjstvu načinila veću štetu i sprečila samu sebe da naučim i neke druge jezike.

A što se konc-logora tiče, treba da razjasnim kontekst za taj zavet koji nisam nikad opozvala, čak i kad sam izdvojila nemački jezik, smatrajući da je odluka u vezi s njim bila naprosto dečje nerazumevanje.

Dakle, konc-logori za mene nisu bili nikakva apstraktna lekcija iz školskih udžbenika. U kućne posete su nam dolazili ljudi preživeli logoraši, često su nam na kuću telefonirali bivši logoraši tražeći majku ili oca, pisma smo dobijali od bivših logoraša i malo-malo, pa bi stigli nekakvi službeni pozivi na okupljanja povodom godišnjica, te u nekom zatvoru, te u nekom logoru. Ja sam tim ljudima i ženama kuvala kafe, donosila im vode da piju, spremala im sendviče ili podgrevala ručak ako su bili gladni, nameštala im krevete da prespavaju ako su došli izdaleka, družila se s njihovom decom, pratila šta im se događa. To je bila naša svakodnevna porodična rutina i najčešći naš društveni život. Čim bi nam neko od takvih ljudi ili žena ušao u kuću, sledila bi rečenica: "Bili smo zajedno u Bergen Belzenu, sećaš se kad je...". Susretanje s logorima bila je, na ovaj način, moja svakodnevica. Iza svake takve rečenice vukla se priča, ružna i bolna, puna patnje i nepotrebne surovosti. Ponekad je bila ispričana vedrim ili čak šaljivim tonom, ponekad su je pratile suze, ali ja sam naučila da oslušujem i raspoznajem onu tananu vibraciju duše koja je govorila o bolu, patnji, preživljenom užasu, nerazumevanju i gorčini koji su nastanjivali govornikovo srce. Zato što nikad nisam gledala ljude u cipele, odelo, šešire ili modne detalje, tokom detinjstva i rane mladosti razvila sam popriličan stepen empatije i niko me ne može varati ni lažnim osmesima ni lažnim suzama.

Svaka priča koju bih čula kao novu ili staru, samo mi je obnavljala motive da se ponovo zakunem da nikad neću kročiti na tlo bilo kojeg od tih logora-monstruma.

Hajde da to ilustrujem samo jednim primerom. Recimo, zašto na oči neću da vidim Mauthauzen? (Slika 9, str.

Mauthauzen, to su za mene noćne more, vrištanje, preznojavanje i često menjanje posteljine. Kad se to redovito događalo, bila sam mala, beba i sasvim, sasvim malo dete. Moj otac, koji je po danu bio božanstvo topline, veselja i snage, čim bi ga obuzeo san, „vraćao” se u Mauthauzen. Onda bi vikao i preznojavao se do gole vode. Ponekad bi pod njim bio mokrak ne samo čaršav, već i madrac. Bivalo je da se ovakva uzbuna

odvijala dva i tri puta iste noći. Onda je Magda presvlačila njega, iznemoglog i bespomoćnog, a baba Milevka, njegova majka, presvlačila bi krevet. Te su noćne uzbune bile toliko bučne da sam se često i ja budila, iako mi je san obično veoma tvrd.

Koliko tvrdo spavam? Pa, ilustrovaću to scenom iz 1999. godine: prespavala sam noćnu NATO bombu na moj Novi Sad, tek me je moj sin probudio da makar ustanem iz kreveta i stanem u dovratka – ukoliko se kuća sruši²⁰...

Ali, Mauthauzen, strku po kući, uznemirenost i bol – to nisam mogla da prespavam. To je “moj” Mauthauzen, moj “osmi putnik”, i zaista ne želim da ga vidim do kolapsa univerzuma.

Sad Magda:

Logor u Bergen-Belzenu

Na stanicu u Bergen-Belzen stigle smo kasno uveče i pošle peške još pet do šest kilometara. Išle smo kroz peščanu pustoš šibane vetrom. U logor smo ušle u potpunom mraku noći, ništa ne raspoznavajući. Dočekali su nas SS-ovci i Poljkinje, kapoi, logorske policajke s bičevima. Uz odvratne uzvike „Los! Los!” uterali su nas u jednu baraku i naterale da se odmah smestimo u trospratne krevete. Ali, u krevetima su već bile Jevrejke, logorašice koje su vrištale od straha, jer su se bojale da ćemo ih isterati iz njihovih ležaja. Šibane bičevima, tapkale smo u baraci u najvećem mraku tražeći slobodna mesta. Neki su kreveti pucali i propadali ranjavajući one koje su se već smestile na donjim ležajevima. U one koji su izdržali nagurale smo se po tri-četiri i tako prenoćile „sedeći” naslanjajući se jedna na drugu.

Takav je bio doček u Bergen-Belzenu. Tako su SS-ovci i na nama počeli primenjivati metode kojima su milioni ljudi u logorima pretvoreni u stvorenja bez razuma. Imale smo čvrstu nameru da im se odupremo.

²⁰ To mi je na oca. I moj Živko je imao tvrd san. On je prespavao bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. Bio je sam u stanu, njegova majka Milevka je već izašla nekud poslom, a komšije su Živka drmusanjem probudile da ga pitaju šta se to, za ime božje, dešava?

Kad je svanuo 19. decembar 1944. godine, pred nama se ukazao logor u svoj svojoj grozoti. Naša baraka je prokišnjavala, kao i sve ostale u okolini. U svaku poru drvenog patosa, zidova i kreveta upio se vlažan pesak. Svuda se širio težak zadah vlage.

Žene koje smo zatekle u baraci, a s kojima smo se kasnije sporazumele i pomirile, bile su u neopisivom stanju bede i prljavštine. One su tu bile zatvorene sa svojom dečicom.

Svakog jutra SS-ovci su priređivali „cel-apel²¹”. Tada bi nas isterali pred barake, postrojili u duge redove i prebrojavali. Nekada smo u „apelu” stajale satima, bez obzira na kišu, sneg ili vetar.

Druge ili treće noći sve odelo i ćebad morale smo da vežemo i predamo na dezinfekciju u paru, mada mi još nismo imale vaške. Noć smo provele čučeći u krevetima, potpuno gole u decembarskoj noći.

Jednog dana odveli su nas na kupanje. Stale smo pod tople tuševe, radujući se i ništa ne sluteći, čak smo i kose oprale. Posle su nas isterali u ledeni hodnik, da tamo postrojene čekamo na odela koja su bez našeg znanja opet odneli u paru. Stravična noć! Stajale smo skoro ceo sat ili duže, potpuno gole i bose. Prvo se para pušila iz kose i usta, zatim se telo sledilo, rastakalo i nestajalo. Takva kupanja su se ponovila nekoliko puta.

Razbolela se naša Vida Stojkov. Ona je bila prva naša ozbiljna bolesnica. Nije mogla i nije htela ponovo da pođe na kupanje... U baraci nije smeo niko da ostane. Ko bi zaostao odmah bi ga SS-ovci odvukli i poslali u krematorijum. Drugarice su namestile Vidu na ležaju u najmračnijem uglu barake, pokrile je ćebadima, izravnale krevet da se ne bi videlo kako tu neko leži. Sve smo izašle iz barake ne sluteći da će još neko ostati. Kad je trebalo krenuti, jedna stara žena, zvali smo je Baba Ševa, usprotivila se da pođe. Ime joj je, u stvari, bilo Milena Ševa, a uhapšena je na jednom salašu u Silbašu zajedno sa sinom. Izgleda da su ga pred njom mučili ili ubili. Nije umela da kaže. Zbog ogromne tuge za njim, ona je još u topolskom logoru poremetila pameću. Od tog vremena, pa sve do Bergen-Belzena, žene su je pazile i negovale, naročito one mlade, uvek raspoložene učenice iz Novog Sada... Više nije bilo vremena da je lepo namestimo, kao Vidu. Ušle su SS-ovke i terale je bičevima, počele su je tući. Otimala se i vikala, a Vida je to čula iz svog ćoška. Na kraju je Baba Ševa udarila Nemicu. Ova je istrčala i vratila se

²¹ Cel-apel — prozivka

sa SS-ovcima. Izgurali su je napolje i odvukli. Nikada se više nije vratila. Tako je iz naše grupe Baba Ševa postala prva konc-logorska žrtva.

Nastojale smo da održimo sve potrebne i moguće mere higijene. Čistile se i prale u ledenoj vodi. Naše drugarice su oribale jednu latrinu i tu je po ceo dan stajala naša straža da osim naših niko ne uđe. Ipak, žene su počele da se razboljevaju. Posle Vide, duže vremena je ležala Agnesa Sas. Ono malo šećera i lekova – dar iz Alaha – davale smo pomalo njima da se oporave. Posle izvesnog vremena sve žene su počele kunjati i po ceo dan ležati po krevetima. Među starijima se širio strah. Počelo se šaputati da treba istupiti pred logorskim vlastima. Treba tražiti da Srпкиnje iz Jugoslavije odvoje od Jevrejki, jer je ovaj logor namenjen Jevrejka. No, to nije bilo tačno. U logoru je bilo zatočenica iz svih nacija Evrope. Osim toga, i među nama je bilo Jevrejki iz Jugoslavije i Mađarske i one bi verovatno stradale. Vida Stojkov, fina i humana osoba, posebno me je upozorila na ta šaputanja. U prvom momentu ostala sam bez daha. No, posle dogovora sa najodgovornijima, odlučile smo da stvarno istupimo pred komandantom logora. Ali, ne sa takvim stavom. Tražićemo raport kod komandanta i zahtevati da nas, kao političke osuđenice, tretira kao ratne zarobljenike i da nam da jednu posebnu baraku gde bismo mogle da održavamo osnovnu higijenu.

Komandant logora je došao za vreme jednog „apela” i bio veoma iznenađen našim zahtevom, koji je na dobrom nemačkom jeziku izgovorila Marta Husar. Popustio je. Da bi sakrio slabost, nadigao je galamu protiv komunista. Posle tri dana ipak su nas odveli u novoizgrađenu veliku i zdravu baraku. Na kraju te barake izgrađeno je kupatilo sa betonskim podom i dugačkim nizom slavina. Nasred barake je stajala gvozdена peć koju smo ponekad mogle založiti, ako smo imale čime. Zatim dugačak sto i klupe. Sve je bilo nekako svetlije, udobnije, pa nam je izgledalo da će biti bolje.

No, uskoro je nestalo tih iluzija. Nismo imale nikakvih sredstava da se borimo protiv vašiju koje su se širile logorom. Nastupila je i ozbiljna glad. Čorba od stočne repe koja je u početku bila nekako gušće i ukusnije skuvana, postajala je sve ređa. Svakodnevno su stizali transporti novih ljudi iz cele Evrope, iz evakuisanih logora na istoku. Tada se po logoru tiskalo najmanje deset hiljada ljudi, potom se taj broj udvostručio, pa učetvorostručio. Rezervne hrane je bilo sve manje, a sve više se i kralo.

Svi koji su mogli krali su. I SS-ovci i kapoi i logorašice po kuhinjama. Na kraju nije bilo ni soli.

Hiljade i hiljade logorašica tumaralo je logorom s jednom jedinom mišlju: ukrasti, nabaviti za sebe malo više hrane! Žene potpuno divljeg izgleda, počele su napadati i otimati kante sa repom pred samom kuhinjom, gde su se delile za barake. U toj borbi i tuči ne jednom se desilo da se poneka kanta prevrne i izlije. Onda bi žene skupljale svojim porcijama tu repu sa zemlje ili srkale čorbuljinu direktno sa zemlje, puzeći potrbuške. U takvoj situaciji mi smo organizovale dežurstva. Dežurne su odlazile pred kuhinju pod dvostrukom stražom da bi odbranile one tri kante koje su pripadale našoj grupi. Hranu smo delile same. Kad su logorašice iz drugog dela barake, a bilo ih je oko 150 sa raznih strana, videle kako smo organizovane, molile su da i njima mi delimo hranu.

Hleb smo, takođe, same delile i ono malo parče margarina koje smo ponekad sledovale. Dežurne su donosile određeni broj vojničkih hlebova, a njih je trebalo podeliti na po 12 delova. U toj deobi istakla se Nada Velicki. Velika je umetnost podeliti vojnički hleb na 12 jednakih delova.

Počeli su da nas vode na rad u šumu po drva, na čišćenje raznih prostorija. Jednom su hteli da vode grupu drugarica da skidaju odela sa leševa, ali su one to uz najveći rizik odbile. Tom prilikom je Dušika Senes prebacila Poljkinji zbog njene nečovečnosti i uloge kapoa batinaša i to s takvim tonom da se ova zaista potresla.

Jednom je u logor stigla grupa peštanskih Jevrejki, koje su celim putem terane peške, za njih više nije bilo vozova... Dok su stigle do nas, bile su živi leševi. Celo telo im je bilo u ranama. Nisu mogle više ni da jedu, a nije bilo za njih ni mesta u barakama. Sutradan su sve odvedene u krematorijum. Za novu 1945. godinu još smo organizovale veliku svečanost na koju su došle i neke logorašice iz obližnjih baraka. Bile su to Francuskinje iz njihovog pokreta otpora, jedna Čehinja, takođe iz pokreta otpora i druge. One su nam se, u stvari, same javljale, pošto se proćuo glas o našoj baraci. Svi kreveti su se napunili ženama, sve do plafona. Najviše nas je oduševljavala Francuskinja Mišel svojim divnim glasom. Sela je na najviše mesto u baraci i praćena stotinama glasova pevala francuske narodne i borbene pesme.

Jednog jutra na „apelu”, grupa SS oficira odabrala je od nas 250, koliko nas je tada bilo, 100 mlađih žena za rad, među kojima sam i

ja bila. Istog dana svučene smo do gola. Umesto naših odela dobile smo neke cicane, tanke haljine i mantiliće bez postave, sa izrezanim kvadratom na leđima. Ostavili su nam samo naše cipele. Do polaska je, međutim, ostalo malo vremena, pa su nam kapoi dozvolili da se vratimo u našu baraku. Drugarice su nas zaprepašćeno posmatrale i ponovo obukle. Tako su u ovom velikom kolektivu nestale sve rezerve odeće. I one žene koje su ostale i mi koje smo odlazile, imale smo samo ono što je na nama.

Posle našeg odlaska iz Bergen-Belzena, u logoru je počeo da se širi tifus. Na početku su dnevno umirale dve do tri osobe, kasnije i do dve hiljade. Naše drugarice su silom razmeštene u razne barake, velikog kolektiva je nestalo. Manje zajednice su se još držale, no pošto je nastupila velika glad, pa je i među njima zavladao tifus, one više nisu imale snage ni da se posećuju. I one su umirale. Ko bi se pridigao posle jedne vrste tifusa, padao bi u drugi. Pred svim barakama je već bilo brdo leševa, više ih niko nije sahranjivao.

Engleski oslobodioci su stigli do logora 15. aprila 1945. godine. No nisu smeli ni da uđu u krug logora. Zaprepašćeni i zastrašeni onim što su videli, a nemoćni da pomognu, oni su, u stvari, odmah produžili, a logor je čekao još nekoliko dana na dolazak specijalnih sanitarnih jedinica. Nažalost, od brda konzervi koje su prvi vojnici u prolazu ostavili kraj same kapije, u najboljoj nameri da pomognu logorašima, umrlo je tih dana još oko 11 hiljada ljudi.

Počela je mučna evakuacija logora.

Blizu ovog konc-logora nalazio se i veliki logor ratnih zarobljenika jugoslovenskih oficira o kojima naše žene dotad nisu bile obavestene. Ovi naši ljudi, ne štedeći sebe, ušli su u logor, potražili naše žene koje su još bile pri svesti i izneli ih na rukama do obližnjeg grada Bergena u bolnicu. Među tim oficirima nalazio se i Cvetko Malušev, Subotičanin, koji je našao svoju ženu Borišku zahvaćenu tifusnim ludilom, pa ju je, takođe, izneo na rukama do bolnice. Kasnije su naše preživjele drugarice upućene na oporavak u odmaralište Štajnhude.

Nervno rastrojena, napustivši malu grupu drugarica koje su pred oslobođenje radile u krojačkoj radionici, odvojivši se od svih — Zora Rakoši je umrla od tifusa. Od tifusa je umrla i Peštanka Ilonka Vamoš, stalni pouzdani član ilegalnog rukovodstva našeg kolektiva od Marijanostre do Bergen-Belzena. Umrlo je još dosta Jugoslovenki i Peštanki, čija ćemo imena kasnije navesti.

Nevena:

Kako sam oplakala baku Paulu

Niko se nije uvećao umanjujući se

Kao što sam rekla komentarišući prethodno poglavlje, tokom života sam se često sudarala s konc-logorima. Osim u razgovoru s našim kućnim gostima, u knjigama ili na filmu, oči u oči s Bergen-Belzenom srela sam se u Izraelu u Jerusalimu. Tamo sam se srela i s ostalim logorima, ali Bergen-Belzen je ostavio prejak utisak i pokrenuo jednu lavinu u meni.

Bilo je to 1989. godine, a u meni je energija tog događaja toliko živa da ga i sad mogu osetiti istim intenzitetom. Ispričaću onoliko tačno koliko ja to razumem. U Jugoslaviji se već duže vreme „osećalo“ na rat²²: iz neke mračne rupetine promolio je jedno od svojih jezivih lica i počeo da širi svoje pipke. Zacario je među ljudima neki neopisivi strah, teška grozničavost, stalno se osećalo na oluju i veliki belaj. Ljudi su najedanput počeli da se pitaju ko su, kome pripadaju, kom taboru da se priklone, šta da misle, počele su svađe i besmislene rasprave ko je kome šta u prošlosti uradio i naudio. Normalni, građanski vaspitavani i u međusobnoj toleranciji utemeljeni ljudi, veseli, prijatni i prijateljski naklonjeni, odjednom su počeli jedni od drugih da zaziru, počeli su jedni druge da gledaju iskosa i da se pozdravljaju sve tiše, dok i pozdrave nisu izbacili. Osmesi su nestali i svi naši kontakti pretvorili su se u beskrajne besmislene rasprave. U jednoj od tih rasprava, da bih izbegla bezvezna izjašnjavanja koja te obavežu, rekla sam da se mene te „njihove“ istorijske međusobice (međunacionalne rasprave²³) ne tiču, ta, ja sam Jevrejka!

²² Kad je Josip Broz Tito umro 1980. godine, bilo je to kao da je nebeski sanduk zalupio poklopac nad Jugoslavijom. Raspad i truljenje je odmah počelo. Zašto se to dogodilo? Mogu da kažem svoje mišljenje: nismo dovršili našu Jugu, kako joj danas, kad je više nema, tepamo gotovo svi, od Vardara pa do Triglava. Možda razne domaće i strane političke elite, iz neke svoje budalaštine, pohlepe ili slepila, nisu dozvolile da se dovrši. I neke grupe su videle izvanrednu priliku za nesmetano bogaćenje u tome da Jugoslaviju rascepkaju i unište. Konkretno činjenice i imena tih naopakih akcija mi nisu potrebni, jer je više nego očigledno da svi trpimo posledice. Na našoj koži se istinitom pokazala ona mudra izreka da se još niko nije uvećao umanjujući se, pa se to nije dogodilo ni bivšim jugoslovenskim republikama koje su izašle iz države da bi postale državice.

²³ U tri povezane kancelarije u mojoj redakciji u listu „Dnevnik“ radilo

Uostalom, ako već mora da se izjašnjava, a četrdeset godina nije moralo, rekla sam prkosno: ja sam, da znate, srpsko-jevrejska mešavina i mogu kako ja hoću, mogu da budem Jevrejka i odsad ću da budem to, a bogami mogu da budem i Srpkinja, mogu ako hoću da budem i mutant, ili kao i dosad mogu biti samo građanka sveta. Ne moram ja da odgovaram za brljotine svih balkanskih i drugih naroda kroz istoriju... Tada sam čula najčudnovatiju rečenicu u svem predugom stradanju Jevreja među drugim narodima sveta, rekoše mi moje kolege: „Blago tebi!“²⁴

Pošto sam se „izvukla“ na jevrejstvo pomenutom prilikom, a i kasnije mi je to pomagalo da ne ugazim u živo blato i stavim se na neku od zavađenih strana — iznenada poželim da vidim da li sam ja stvarno Jevrejka ili šta sam. I kao pod nekom prinudom, u potrazi za tim odgovorom odem u Izrael. Bila sam tada tamo mesec dana, i zaista ne mogu da kažem da li sam otkrila više „jevrejskog čipa“ u sebi no što sam ga dotle nosila. Ne znam, jer i tada, kao i sada, dvadeset godina kasnije, ne verujem da je etničko poreklo važnije od života²⁵, ta to je tako maleni deo, samo jedna od bezbrojnih notica u spektru... Mada, savršeno posluži neljudima da pokrenu i vode svoje ratove i svoje pljačke...

I naravno, odmah sam odlučila da ću u Izraelu, kad već idem,

je izrazito mešano društvo, svi iz šarenih mešovitih brakova, u raznovrsnim kombinacijama Srba, Hrvata, Čeha, Rumuna, Rusina, Mađara, Nemaca, Jevreja, Slovaka, Bosanaca, Crnogoraca i samo jedna jedina i od oca i od majke „čista“ Srpkinja. Svima nam je srpski bio „maternji“ jezik, jezik kojim smo se sporazumevali i s kojim smo hleb zarađivali, ali su iznenada svi – kako smo to u početku karikirali – „srbnuli“, tj. počeli da „srbuju“, u smislu da su se po najtipičnijoj tradiciji ovog tla podelili na dva tabora, u ovom slučaju na one koji strastveno opravdavaju političke poteze Slobodana Miloševića i one koji im se besno protive. U početku je to bilo na formu zavatlavanja i izmotavanja, no ljudi su nedvosmisleno odreagovali na neki unutrašnji nerazumljivi zov, kao i na opaku ratnohuškačku propagandu koja se umešno sprovodila ispotiha, pa sve intenzivnije. I gotovo sve moje kolege, mada po profesiji osposobljene za čitanje i razumevanje propagandnih kampanja, „upecale“ su se i ubacile se svom žestinom u „srpsko-srpski“ klinč. Svađali su se i jedni drugima prebacivali izmišljotine iz iskrivljene istorije balkanskih naroda, deleći se sve dublje i bespovratnije. Ja u tome nisam htela da učestvujem.

²⁴ „Baš si našla kojim ćeš narodima da pripadaš“ – zadirkivala me je drugarica s posla Milena, imajući na umu zlopačenja i batrganja i Jevreja i Srba kroz vekove i milenijume.

²⁵ „Kultura u kojoj odrasteš vaspitanje koje ti da porodica, škola koju završiš — to je presudno za čoveka“ – govorila je Magda. „I društvo s kojim odrasteš“ – peckala sam je ja, a ona bi se ozarila misleći na svoje ratne drugarice.

prikupiti i neki materijal, neke priče za moje novine, da ne budem tamo dokona "besposlena" turistkinja...

Već u prvoj nedelji boravka rodbina me odvede u muzej Jad vašem, muzej Holokausta, jer to je mesto koje se u Jerusalimu ne propušta.

Jarko sunce, poduža vožnja i stigismo na lice mesta. Onda smo prošli kroz jedna neprivlačna vrata za koja nam rekoše da je ulaz za obične posetioce. Ušla sam, dakle.

Arhitektonski, to je kombinacija fabričke hale i logorske barake: ogromno, visoko, mračno, sivo, golo. Beton i onaj specifičan, iritirajući bruj neakustičnih haletina. Obični posetioci idu na usku galeriju, izdignutu iznad tla tri ili četiri metra, više se ne sećam tačno te visine. Odatle se gleda dole u halu, po čijem su tlu raspoređeni objekti/ploče na kojima piše: Aušvic, Ravensbrik, Mauthauzen, Jasenovac, Bergen-Belzen, mislim 14, ili možda 16 najvećih, broja se tačno ne sećam. Ali, svi su tu, sve nacističke fabrike smrti dobile su svoje parčence tla u toj hali i ploču s nazivom. A kod ploče "Bergen-Belzen" odvija se ceremonija. Jedan rabin i nekoliko civila. Rabin peva molitvu za nestale članove porodice čiji su preostali živi tu, stisnuti oko njega. Pale sveće, polažu cveće na ploču, plaču.

Hej, kakav je to muzej?! Uvezani zajedno: pojedinačne sudbine i dokumenti o zlom vremenu koje je zahvatilo više stotina miliona ljudi! Mozak mi grozničavo radi: u trenutku uviđam da ovaj muzej postoji upravo zbog pojedinaca, njihovog bola, njihove patnje, njihovog pojedinačnog gubitka. Pojedinačne sudbine su te koje su tragične.

Ikonačno tu, na toj goloj galeriji, s metalnim rukohvatom, dokvlažnih očiju posmatram onu osakaćenu porodicu, kristalno jasno sagledavam da je na desetine mojih bližih i daljih rođaka stradalo u nekom od tih logora, najviše u Aušvicu. Podaci o njima su, takođe, obrađeni, klasifikovani, arhivirani u ovom istom Jad vašemu. I – sa zakašnjenjem od nekoliko decenija – stiskajući hladni metal ograde na galeriji, počinjem da plaćem za prababom Terezom, bakom Paulom, ujakom Palikom, baba-ujnama, ujacima, deda-ujom Pištom, mnogim tetkama koje nisam upoznala jer ih je Aušvic proždri pre moga rođenja. Pred oči mi iskoči crno-bela fotografija moje bake Paule, prelepe Bačvanke, rame uz rame sa izabranikom njenog srca Aleksandrom, mojim dedom. Ta je fotografija, čini mi se, iz vremena njihovog venčanja, kad njoj beše 17, a njemu jače od 20 ili 25. I mislim kako njena neopisiva lepota i njegov

šeretski šarm nisu bili nikakva zaštita, zver rata ih je oboje progutala... Setim se i drugih fotografija, pet ili šest – koliko ih je preživelo ratna pustošenja. Ta lepotica, po kazivanju Magde, talentovana za umetničke radove raznih vrsta, baka Paula, zapravo ona mlada žena s fotografije, ispunjava moj unutrašnji vid. Setim se tepiha koji je svojim rukama radila, a sad taj tepih leži ispred mog kreveta da ujutru stanem na njega, na toplo. Prizovem i ovalnu sliku goblena s Magdinim likom kad je imala 12 godina, a koji je Paula vezla kao rođendanski poklon svojoj prvorodenoj kćeri i još joj je dala Tolstojev "Rat i mir", jer tada to treba pročitati, pa je i Magda meni kupila "Rat i mir" za moj 12. rođendan... Prijećam se još priča, krhotina tuđih sećanja, i svoje nesposobnosti da s njima, koji su mi rod rođeni, moja krv, osetim istinsku povezanost i bliskost. Uviđam koliko sam uskraćena za vezu s njima dvoma, i za velika, vesela, bučna porodična okupljanja, za podršku koju čovek dobija u velikoj porodici, za osećaj sigurnosti, samopouzdanja, utemeljenosti, prihvaćenosti, rođačke ljubavi...

Ko to može da mi nadoknadi? Niko.

Čime može to da se nadoknadi? Ničim.

I kome su potrebni podaci o nestalima i ubijenima – po koje sam, kao, došla u ovaj muzej? Ništa mi od toga ne treba. Jer tu, pogođena imenima fabrika smrti, sagledavam veličinu svog gubitka. Izgubila sam još pre rođenja. Dahau, Mauthausen, Ravensbrik, Bergen-Belzen, Aušvic – otkinuli su ogromno parče mog života pre no što je počeo.

A udaranje na dušu u Jad vašemu još nije gotovo. Te godine kad sam prvi put posetila Izrael, otvoren je u istom muzejskom kompleksu i Muzej dece. Ovaj muzej zdušno preporučujem svakom ljudskom stvoru da ga poseti. Ne insistiram da ga obiđu i oni koji su sposobni da ubiju, već ga preporučujem onima koji čute i ćutanjem dozvoljavaju da se u njihovom okruženju zlo razvije i razbukta do rata. Dakle, posebno tim dobrim, naivnim, trpeljivim ljudskim subjektima, koji ni mrava ne bi zgzazili, njima preporučujem Muzej dece u Jerusalimu, da se suoče s rezultatom ćutanja prethodnih generacija trpeljivih, dobrih, naivnih ljudskih subjekata...

Šta će ti dobri ljudi tamo zateći?

Ući će sa jarkog sunca u tamu prostorije kojoj je teško odrediti veličinu. Hodaće veoma polako, jedan po jedan, tj. jedan za drugim, hodaće po daskama koje se blago uležu pod nogama, kako bi posetilac

osetio tračak nesigurnosti. Staza će vijugavo voditi pored dva izloga u kojima na različitim visinama i dubinama, kao zvezde na nebu, trepere sijalice u obliku sveća. A muški i ženski glas, naizmenično, izgovaraće imena i prezimena i godine žrtava. Ništa više: ta i ta — 3 godine, taj i taj — 11 godina, taj i taj — 6 meseci... Taj hod po daskama kroz galaksiju pobijene dece u logorima smrti traje i traje i traje. Ne znam da li u realnom vremenu to traje 3 ili 5 ili možda 10 minuta. Ili više. Tu mozak stane, srce se popne u pogrlac i sve je samo čisti užas.

Koliko je tu stradalo mogućih učitelja, kuvara, lepotica, atomskih fizičara, genijalaca raznih fela, muzičara i glumaca, pripovedača, brižnih majki i očeva, dobrih prijatelja? Ti su životi presečeni. I mada sam unapred bila obavještena o tome kako je koncipirano i organizovano to novo odeljenje Jad vašema, nisam za njega mogla da se priprelim. Suze su me oblile. Čujem kako ispred i iza mene ridaju ljudi u tom mimohodu. Nije važno što nisam čula imena dece iz moje porodice, plakala sam nad svom decom sveta.

U kakvom to strašnom svetu žive? U kome se tako bahato i tako lako, s ironičnim opravdanjima, razara život. Kakav i koliki profit može da se stavi na kantar na čijem su drugom tasu milioni pobijene dece? Bele, crne, žute, crvene, mešane, kakogod? Ljudi, dobri i plemeniti, dokle ćemo puštati da nam bolesnici, ratu skloni ljudski kukolj kida niti života? To me pitanje utoliko više užasava što, izašavši na jarko jerusalimsko sunce, odjednom shvatam ogromnost te činjenice: II svetski rat pobio je ne samo milion jevrejske dece, već i bezbrojnu decu u Africi, Aziji, na ostrvlju, u obe Amerike, divljao je po celoj Evropi, ubijajući decu Nemcima, Italijanima, Holanđanima, Francuzima, Špancima, Englezima, Belgijancima, Rusima, Ukrajincima, Mađarima, Rumunima, Česima, Grcima, Srbima, Hrvatima, Bosancima, Makedoncima, Albancima, Slovincima, Poljacima... svim narodima preko čije je teritorije pregazio... Svoj toj deci je na ovom mestu podignut spomenik koji govori.

Slika 9

Rane šezdesete godine, jedna od Živkovih direktorskih fotografija

Živko je bio prepunjen Mauthauzenom, ali to se danju nije moglo videti. Danju je bio elegantan, prijatan, strpljiv i efikasan. Samo noću nije mogao da kontroliše bol, bolest i ratne rane

Slika 10

Između dva rata, Stara Moravica, kod Bačke Topole
Moj pradeda Šandor i prababa Tereza pred svojom kućom u Morvici.
Pradeda je bio veterinar, jedan na ceo okrug i valjda zbog tog posla i
stalnih natezanja sa seljanima, postao je prek čovek i pričalo se, kao za
čudo, kako je umeo da oplete psovku dugu pola sata. Sudbina ga je
donekle poštedela, umro je kod svoje kuće, od svoje bolesti. Prababa
nije bila te sreće. Izolovali su je u njenoj rođenoj kući, prvo s najbližom
rodbinom, a potom su u taj mini-geto nagurali i druge moravičke Jevreje.
Njene muke su potrajale do gasne komore u Aušvicu

Slika 11

Subotica, približno 1920. godina

Moj deda Aleksandar i moja baba Paula, s poverenjem u vlastitu budućnost – gledaju u oko fotoaparata. Ni ne slute da će to biti jedini kontakt očima koji nam je sudbina namenila

Slika 12

Žena i sin mog deda ujaka Imre Šrajera, koga smo svi i cela Stara Moravica zvali prosto Baća, dakle njegova Vera i osmogodišnji Đurika stradali su u Aušvicu, zajedno sa zaovom Paulom, svekrvom Terezom i mnogim drugim članovima porodice. Baća, je čudom preživio trogodišnje skrivanje po Budimšešti, i kad se vratio u pustu kuću, naglo se skupio. Na jedvite jade se ponovo oženio Rozikom, ali više nikad nije želeo da postane otac. "Ako otac ne može da zaštiti svoje dete, bolje mu je bez poroda", rekao mi je kad sam se usudila da ga pitam. Umro je 1973. godine

Slika 13

Baka i unuk. Magda i Marko, meni dva najdraža bića.
Samo da ide redom...

Slika 14

Pedesete godine prošlog veka, Stara Moravica
S leva na desno: Živko, Teta, meni nepoznata
rođaka, Magda i njen rođeni brat Đorđe (fizičar),
poziraju ispred Baćine kuće koja je svima nama
značila sigurnu tačku u svemiru. Sada je ta kuća u
vlasništvu Moravičana. U selu već pola veka nema
Jevreja i ovu kuću sa pripadajućom baštom urediće
kao Spomen dom Šrajzerovih - iz poštovanja prema
Baći, njegovom ocu i majci i drugima iz porodice
koji su zadužili selo svojim radom i svojim korisnim
idejama

Magda:

Odlazak u Falersleben

Grupa od sto žena, u kojoj sam i ja bila, stigla je posle trodnevnog putovanja, polovinom januara 1945. godine u Falersleben, u fabriku oružja i municije. U fabrički krug smo ušle isto tako u mraku kao što smo ušle u logor Bergen-Belzen, a upućene smo odmah u noćnu smenu. Još iste noći jedna gigantska presa presekla je Marti Husar kažiprst na levoj ruci. Prišla mi je noseći ranjenu levu u desnoj ruci. A ja sam bila ogorčena. Kako su mogli da nas posle trodnevnog teškog putovanja, neispavane i umorne, odmah pošalju na rad?! Poslovođa mi je dozvolio da otpratim Martu u ambulantu, gde je hrabro podnela operaciju, zbog čega je lekar Italijan pokazao posebnu naklonost prema njoj i propisno joj obradio ranu. Od tog dana Martu je mučila misao kako će operisati s tom svojom sakatom rukom, ako doživi slobodu i završi studije? Martine ruke su već bile poznate među nama kao dobre lekarske ruke. Ako bi ih samo položila na bolno mesto, odmah bi čoveku bilo lakše.

Živele smo u zgradi fabrike, u donekle boljim uslovima, ali sa sličnom hranom kao u Bergen-Belzenu.

Prema pričanju, tu se proizvodilo oružje „fau 2”, velika Hitlerova nada u ratovanju protiv saveznika, ali je u svakodnevnom bombardovanju veliki deo fabričkih hala već bio porušen. Radilo se samo u hali u koju smo i mi raspoređene.

Svi su sabotirali. Francuzi – logoraši propuštali su na kontroli neispravne delove. U samom našem odeljenju Italijani i Francuzi – logoraši i ratni zarobljenici svakoga dana su prepravljali mašine alatljike. Prolazili su sati i dani.

U celoj našoj hali bio je svega jedan Namac – poslovođa i inženjer.

Rad u fabrici oružja i municije predstavljao je za našu savest najveći problem. Nismo imale vremena da se dogovorimo one prve noći pri dolasku, iznenađene mestom gde ćemo raditi. Bile smo očajne. Evo kako je u mom ratnom dnevniku „Dok višnje procvetaju” ovaj događaj opisan:

„Ponovo stojim kraj mašine i očajavam. Zar ja da sačinim makar i hiljaditi deo one proklete mašine koja će slati smrt, tamo preko, na

našu stranu fronta? Zar moj metak da probije stomak, pluća, da probije lobanju ma i jednog borca?..

Okolo rade devojke u istoj dilemi, u istom očajanju. Ruke se miču, proizvodnja je stala. Odsecaju se pogrešni delovi, menjaju forme i matrice, meša se sirovina sa gotovim i polugotovim materijalom, a Nemac, napuštajući svoju staklenu kabinu obilazi i objašnjava, već nervozno! Još nikada nije imao tako nekulturnu radnu snagu!

Sedim za mašinom brusilicom koja glača ivice sjajnih metalnih kupa u koje posle montiraju osetljive komplikovane delove oružja, možda „fau 2”.

Glačam i ponovo glačam već gotove kupe, zatim ih bacam u sanduk levo od mašine da bi ih sledeća smena ponovo glačala i smišljam šta da joj radim, toj mašini, ogromnoj i jakoj, čiju tajnu ne poznajem... Ona ne sme da radi.

Ništa ne mogu da smislim. Logorašice Poljkinje dolaze po gotove kupe da ih montiraju na svojim stolovima. Kupa nema. Poljkinje mole da ih ne upropastimo. Nemaju šta da rade, ceo jedan dugačak sto je prazan, čitav red žena stoji besposleno, čelično uže juri prazno. A meni je svejedno šta će se njima desiti, svejedno mi je šta će i sa mnom biti.

Trebalo bi slomiti glavu brusilice. Uzmimam jednu kupu, udaram svom snagom po toj glavi, a ona izdržava. Potresem jako mašinu, tako da zadrhti celo postolje i očajnim, krajnjim naporom gurnem nogama i izbacim iz mesta remenicu od transmisije.

Konačno je stala!..

Nemac primećuje zastoj, van sebe od gneva i zaprepašćenja izlazi iz svoje kabine, namešta merdevine, penje se da namesti kaiš, napreže svu snagu da ga vrati na mesto, izvio se kao napeti luk. Jedan nesmotreni pokret bacio ga je s visine na betonski pod. Pao je na leđa.”

Besan, taj Nemac je izašao i doveo SS-ovku koja me je snažno ošamarila. Ali to je bilo sve. Nisu me streljali. Već sutradan poslovođa me premešta na drugi posao, da nosim gotove cevi u magacin, a posle dve nedelje takvog „nekulturnog” rada nas stotinu žena izbacuju iz fabrike na spoljne poslove, na raščišćavanje ruševina. Laknulo nam je. Od tog posla Nemcima neće biti bolje!

U fabrici su nam najteže padale velike uzbune koje su se ponavljale i po tri puta na dan. Postojala su tri znaka za uzbunu. Prvi je označavao opasnost od bombardovanja, drugi da su avioni nad gradom, a treći da

su nad fabrikom. Kad smo bili na radu, onda su nas vodili u bunkere na treći znak. Ali kad smo spavale ili se odmarale u baraci, onda su nas na prvi znak terali bičevima. U bunkerima bismo nekad presedele po pola noći, smrzavajući se na betonu. Najteže je bilo kad bi se alarm oglasio za vreme ručka ili večere, pogotovo pri deljenju hleba. Onda bi SS-ovke, jedva čekajući priliku, prekidale deobu hrane. Nemogućnost da se spava i odmori najviše nas je iscrpljivala, pogotovo što smo odlučile da na radu smenjujemo bolesne drugarice. A SS-ovkama je bilo svejedno ko ide na posao, važno je da je broj potpun. Tako se dešavalo da nam se sve pomeša u glavi. I kad je dan i kad je noć i kad prestaje danas, a počinje sutra.

Više smo se bojale bunkera nego bombardovanja. Šta ako nas jednom sve podave gasom u tim dugim, niskim hodnicima? Jednom se desilo sledeće: sedeli smo u dugom redu na podu bunkera kad je nestalo struje. Nastao je potpuni mrak. Hoće li sad da se desi da nas podave, mislile smo, ali smo počele da pevamo Lenjinov posmrtni marš. Pesma je jačala i odjednom, preuzeta od svih logoraša, Poljkinja, Ruskinja, Francuza i Italijana, ispunivši ceo podzemni prostor, odjekivala je. Bio je to nezaboravni svečani događaj. Nekoliko stražara, koji su bili s nama u bunkeru, zanemeli su od čuda i tek zakasnelo počeli da viču... Utom je došlo i svetlo i znak za kraj uzbune.

U Falersleбенu su nas zadržali svega dva meseca. Povlačeći se pred trupama osloboditelja, SS-ovci su nas vukli dalje. Išli smo i peške i furgonima. Tu nam se na neobičan način priključila grupa Holandanki. Već smo sedele u jednom stočnom vagonu, sa svojim zavežljajima, kad su SS-ovci opet otvorili vrata i ubacili još tridesetak žena. U potpunom mraku nije se mogao napraviti novi raspored sedenja, te smo se svu noć rvale i gurale s novodošlima, dok nas u svitanju nisu prepoznale, opet po pesmi. Bile su to Holandanke uhapšene zbog učešća u tamošnjem antifašističkom pokretu i zbog skrivanja Jevreja. Brzo smo se sporazumele. Više se nisu odvajale od nas, sve do oslobođenja.

Pri dolasku u Falersleben vakcinisane smo protiv tifusa. Delom se tome može zahvaliti da od nas stotinu nijedna nije umrla u Nemačkoj, sve smo se vratile u Jugoslaviju i u Mađarsku, mada je i među nama bilo plućnih i srčanih bolesnika, kao i čiraša. I sve Holandanke su preživele.

Nevena:

Hodočašće iz fotelje

Ratna kultura u srcu čovečanstva.

Nakon što sam fizički obišla neke od zatvora u kojima je rat iskušavao Magdinu ljudskost i fizičku izdržljivost, mrcvari me saznanje da dogovor sa izdavačem obuhvata i logore. Ne sporim, dogovorile smo se da i logore obiđem, onako, fizički, nogama... Tešim se da sam se delimično baš lepo snašla s Izraelom i Jad vašemom, ali, prekorevam sebe: nije to to. Onda pokušavam da se samomotivišem poslovicom kako najduže traje posao koji se nikad ne započne i Magdinom formulom o prihvaćenom zadatku...

Ipak se mesecima kolebam. Da li, uprkos zavetu, a najviše zato što sam već otvorila ožiljke na svojim ratnim ranama, da li, dakle, da idem ili da ne idem?

Ne, neću da idem! Definitivno odustajem od putovanja u Nemačku u okolinu Berlina koju sam obeležila na mapi kao mogući cilj. Osim odbojnosti koju osećam prema stajanju u redu za vizu, presuđujem da danas nemam šta da vidim kao turista hodočasteći po logorima smrti tragom Magdinih stradanja.

I, kao nekim čudom, jedan TV kanal pušta serijal o konc-logorima.

Sedim u fotelji, u svojoj kući u Novom Sadu, nikakva viza mi ne treba, i neću stavljati na kušnju svoj prenapregnuti nervni sistem. A gledam: kapije, barake, krematorijumi, bodljikava žica, kule-stražare, sve to na još uvek golj zemlji, jer na njoj ništa neće da raste. Puštaju i iskrzane filmove koje su arogantni stražari snimali o izmrcvarenim zatvorenicima da bi ih ponižavali, a sebe ubedili kako to i nisu vredna ljudska bića. I slušam glas koji tumači i objašnjava fotografije nesrećnika u kojima je ubijeno sve ljudsko. I ponovo se izriču cifre u desetinama, stotinama hiljada ili milionima. Kao da cifre, ma koliko velike, same po sebi nešto znače.

Onda se scene s logorašima smenjuju snimcima uhranjenih, u cela odela obučenih turista koji se šetaju po tom smrću zagađenom tlu.

Se je kao na dlanu, kao da sam i sama tamo!

Bog me voli, podilazim svojoj savesti koja me muči zato što izbegavam preuzetu obavezu. Voli me i zato što sam, dodajem još na istu, ispoštovala zavet i odbila da putujem. Eto kompromisa: i putujem i ne putujem. I sve se vidi. Hodočašće po konc-logorima — iz fotelje!

Jedino što kamere ne mogu da zabeleže jeste miris stare smrti i bolno treperenje neopisive patnje stotina hiljada ljudi, koji još lebde nad tim mestima.

A TO mi stvarno ne treba...

Magda:

Logor u Salcvedelu – oslobođenje

U logoru kraj Salcvedela, takođe je bilo na hiljade logoraša. Mi smo smeštene zajedno sa Holandankama u baraci gde nije bilo kreveta, već samo prostrta slama, kao u Alahu. Nama je to odgovaralo.

Osećalo se da Hitlerova Nemačka preživljava poslednje dane. Jednom su nas sve izveli na čistinu zajedno sa svim našim paketima, te smo postrojene stajale satima. Zatim su nas vratili u baraku. Saznale smo od dežurnog kapoa, da smo bile određene za gasnu komoru i spaljivanje, ali se komandant logora predomislio. Zvao je, naime, uporno telefonom svoje nadležne, ali mu više niko nije odgovarao. Rasulo je počelo. Hranu gotovo više uopšte nismo dobijale.

Proneo se glas da u celom gradu više nema struje i da je, prema tome, ne može biti ni u žici koja okružuje logor. Odlučile smo da se jedna tročlana grupa provuče kroz tu žicu, pođe u grad i da tamo potraži ratne zarobljenike iz Francuske. Čule smo već da ih ima. Nameravale smo da od njih zatražimo pomoć za bekstvo iz logora, kako nas SS-oficiri ne bi u poslednjem trenutku i na svoju ruku likvidirali. U grupu smo određene Ljubica Prodanović koja je dosta dobro govorila francuski, jedna od Peštanki, Agica, koja je jedina od nas govorila engleski, i ja jer sam govorila nemački i francuski.

Našle smo Francuze čim smo se provukle kroz žicu, a oni nas povedoše u logor francuskih ratnih zarobljenika. Rukovodstvo ovog logora, međutim, nije bilo oduševljeno našom pojavom, verovatno nisu ni imali gde da sklone sto žena, jer je nemačka straža još nailazila

u kontrolu. Predali su nas Jugoslovenima o kojima dotad ništa nismo znale, govoreći da su oni dužni da nam pomognu. Logor naših ratnih zarobljenika nalazio se na drugom kraju grada. Kad smo sledećeg jutra stigle do njih i izložile našu molbu i oni su bili isto tako zbunjeni i rezervisani kao Francuzi. Nudili su nas jelom i pićem, ali smo mi i kod Francuza i kod naših prihvatile samo parčence čokolade i po dva-tri keksa. Bile smo izgladnele, rizik je bio prevelik.

Popile smo i malo tople kafe kada je u baraku upao vojnik, ogromni Šumadinac zvani Ludi Ćira, koji je viknuo: „Idu!”

Ratni zarobljenici svih nacija stražarili su na prilazu grada očekujući oslobodioce i, eto, stigli su baš tog jutra. Svi su poskakali od stola, gde je ostao za naše pojmove preobilni doručak, a nas tri smo dotrčale Ludom Ćiri Šumadincu i zamolile ga da nas vodi u naš logor.

Glavnim drumom Salcvedela već je prolazila tenkovska kolona američke izvidnice, svi vozači Crnci. Ostavivši ih za sobom, nas tri smo žurile i upola trčale prema logoru u strahu da su naše drugarice likvidirane. Nije bilo tako. Komandant logora je odlučio da lično preda logor oslobodiocima, a masa logoraša od mnogo hiljada ljudi pokuljala je kroz kapiju prema gradu. I naše drugarice su išle drumom, a vodio ih je jedan od Francuza koga smo i mi prvo srele. Taj čovek je na moju molbu odneo istog jutra u logor veliki paket šećera i keksa i predao ga na lozinku Marti Husar. Svakoj ženi je dopala po jedna dobra kašika šećera i nekoliko keksića, što im je dalo snage za taj dan.

U gradu je već nastao haos. Masa logoraša i ratnih zarobljenika provalila je u sve radnje sa robom. Po asfaltu se vukla svila i kadifa. A mi nismo ništa takle. Nas sto žena smo išle drumom prema baraci Jugoslovena i pevale. O tome su u gradu posle nedeljama pričali.

U krugu logora jugoslovenskih ratnih zarobljenika bilo je više praznih baraka u kojima su doskora živeli nemački radnici. Zauzele smo jednu od tih baraka. Amerikanci su hiljade ostalih logoraša smestili u ogromnu nemačku kasarnu na kraju grada. Mi tamo nismo htele.

Nekoliko Francuza, koji su nam stalno dolazili u goste, postarali su se da nam olakšaju život. Pokazali su nam obližnju fabriku šećera odakle smo prenele više džakova žutog šećera. Sve što smo imale na sebi spalile smo.

Donele smo iz grada dosta platna i na mašinama bivših nemačkih radnika sašile svakoj od nas suknju i bluzu. Jedan od Francuza,

zvani Maćek, bio je u stvari Poljak i odlično razumevao srpski. On je izdejstvovao kod američke komande grada da hranu koja nam zvanično pripada on lično donese na kamionetu u naš logor. Tu smo same sebi kuvale. U početku samo pirinač na vodi.

Logor je oslobođen 15. aprila, a mi smo za 1. maj organizovale veliku proslavu u krugu jugoslovenske barake. Došli su nam u goste ne samo ratni zarobljenici koje smo ovde zatekle, već i mnogi iz okoline koji su radili po se-lima. Proslava je bila veličanstvena i prošla uz dobru hranu, uz pesmu i kolo.

Polovinom maja smo odlučile da krenemo kući. Američka komanda nam to nije dozvolila, govoreći da treba da sačekamo jugoslovensku komisiju za repatrijaciju. Nama se nije čekalo, jer nam ta američka komanda nikako nije bila naklonjena. Jednog jutra napustile smo našu baraku i krenule na železničku stanicu u Salcvedelu. Tamo su se skupljali Rusi iz okolnih mesta koji su bili dovedeni na rad. Kroz stanicu su prolazili i transporti zarobljenika sovjetske armije, jer je među saveznicima bio dogovor da se prvo oni vrate kućama. Pomešale smo se s Rusima, moleći ih da nas ne odaju Amerikancima, i s prvim vozom prešle smo preko granične Elbe.

Krenule smo kući...

Stigle smo u Suboticu posle dvonedeljnog putovanja vozom i pešice, 4. juna 1945. godine.

Nevena:

Kad zamišljam slobodu

Svaka akcija izazove reakciju i svaka reakcija izazove novu akciju.

Kosmički Zakon uzroka i posledice

Krenule su kući... Peške, pevajući...

Da, to je ta slika koja se ugnezdila u mom pamćenju, a rodila se iz Magdinog glasa koji plete priču o izranjanju stotine žena u slobodu nakon četiri godine mraka.

Zato i ja, dan danas kad zamišljam slobodu, onda je to koračanje sredinom puta. Svesna sam da je to preneti slika kako se Magda s njenim drugaricama vraća peške iz Nemačke, gazeći sredinom druma

i pevajući. I veoma dugo je to za mene bio istinski sadržaj pojma SLOBODA. Koliko smo samo puta nas dve, vraćajući se kući odnekud, hodale sredinom ulice, a ja sam gledala ozareno Magdino lice, njene sjajne oči i čekala kad će pesma: uhvatiće me za ruku, zanjihati je i u ritmu koraka zapevati neku poletnu koračnicu. Bilo je to dok sam bila dete, dok automobili još nisu u potpunosti okupirali drumove i puteve. Ali i danas, kad dozvolim sebi da izađem na sredinu drumu i pustim korak, u meni srce zapeva. Mislim da zato biram da prelazim ulice i puteve tamo gde se ne sme, zbog tog veličanstvenog osećaja slobode koji sredina drumu uvek uspeva da razbudi u mom srcu. I čini mi se da sam zbog tog osećaja uvek želela da letim onim bešumnim zmajem, nad poljima, rekama, brdima, nebu pod oblake... I druge sam ubeđivala da iskuse tu slobodu: "Pokušaj! Oseti to!" Ali, lakše je ljude navesti na opijanje alkoholom, duvanom, heroinom, mržnjom nego na opijanje slobodom.

Istini za volju, taj osećaj slobode i prkosa ne donosi rasterećenje. Samo kratko zaiskri, dok koračam sredinom puta. Onda se ugasi.

Na moju veliku sreću, doživela sam i osećaj slobode s kvalitetom rasterećenosti. Vansvakogočekivanja desilo se: pogodilo me je oslobođenje od psihološke prinude rata. Na to mislim kad kažem rasterećenje. Da, nakon iskustva o kome ću sad svedočiti, sasvim su prestale one "vesti iz nesvesti" koje te teraju da osećaš i radiš stvari protiv kojih se buni celo tvoje biće...

Bila je 1991. godina, juli/avgust. Otputovala sam s ovećom grupom u Indiju, u Radžastan. I dogodilo mi se to da sam se oči u oči, tj. pesnicom u stomak, srela s logorima smrti koji su se gnojili u meni od prvog dana moga rođenja. Na vlastitom primeru mogu da potvrdim da čovek kud god ide sebe vodi i neka mu je na tom putu Bog u pomoći, jer nikad ne zna koja će nakaza iskočiti iz najtamnijeg kutka njegove nutrine da ga muči, davi, iskušava... U radžastanskoj pustinji je, dakle, pred mene iskočio "moj II svetski rat". Bio je to zaprepašćujući, onda otrežnjujući, a na kraju i iznad svega isceljujući doživljaj. Mislim da je iskustvo o kome želim da kažem koju reč bilo moguće najverovatnije zato što sam bila veoma daleko od svega što poznajem, u jednoj drugačijoj kulturi, u drugačijem klimatskom području, među ljudima druge rase i u potpunosti nepoznatog jezika, sa zračenjem ljudskosti meni sasvim

nepoznatim²⁶. Kao na drugoj planeti. Zato je, mislim, iskustvo o kome želim da svedočim bilo moguće.

Ali, prvo da kažem sledeće: zaista, do tog avgusta, do svojih četrdeset godina života, uopšte nisam bila svesna da u meni, pored poznatih ratnih rana, postoji i jedan duboko skriveni rezervoar frustracije vezane za II svetski rat. Pokazalo se, međutim, da je unutar mene svašta raslo i kad se to čudovište promolilo na površinu, zateklo me je potpuno nespremnu. Tada, u Indiji, to čudovište je isprva dobilo oblik mržnje i besa na Nemce.

Da bih pristupila opisivanju ovog iskustva, potrebna su dodatna objašnjenja:

Nemce, niti bilo koji drugi narod, nikad nisam mrzela kao imena i prezimena, naciju, istoriju, kulturu ili tako nešto. To sam ponela iz kuće. U svojoj knjizi "Dok višnje procvetaju", moja Magda, još rovita od rata, za Nemačku je napisala čudesnu rečenicu koju ovde parafraziram: "Tako nam je ta velika zemlja pesnika, slikara, kompozitora, filozofa, pokazala samo svoje koncentracione logore"... Magdina sposobnost da razdvoji dobro od lošeg i u najvećem zlu, kanalisala je u velikoj meri i moja osećanja i moje stavove prema svetu. U tom smislu, ona gorepomenuta mržnja je bila neki neopisivi bauk, koji bi se (ponekad, ne uvek) aktivirao na reči: Nemci ili nemački, prespojio bi to na: nacizam/rat/logori. Taj je bauk, kako sad vidim stvari, bio odgovor na nešto čemu sam, kad je "čir" pukao, dala ovakav naziv: kompleks II svetskog rata.

Kompleks II svetskog rata u meni se gojio u ovakvom okruženju: rasli smo u Jugoslaviji uz pobedničke priče o ratu, usađivan nam je kompleks pobjednika, te saveznici ovo, te partizani ono, igrali smo se "partizana i nemaca" i znali ko je tu dobar a ko loš, a pravi život je išao potpuno drugačije, Nemačka se suočila sa svojom monstruožnom prošalošću, počela da se leči i lagano se podigla iz pepela. U tom procesu imala je veliku pomoć političkih i finansijskih elita sveta, te je rasla, oporavljala se i bogatila na naše oči. A mi smo ostali bahati, arogantni i, uz sve to, siromašni – kapital nije zavoleo marksiste i zaobilazio je njihove zemlje. Štaviše, mladi ljudi su iz Jugoslavije pokušavali da pobjegnu

²⁶ U tom kraju žive isključivo vegetarijanci. Njihovo zračenje je sasvim drugačije od onog na šta smo navikli da primamo od ljudi u Evropi. Toga sam postala svesna tek kad smo se u Frankfurtu iskricali iz aviona. Zračenje ljudi-mesojeđa doživela sam gotovo kao udarac.

upravo u Nemačku – da rade, zarade, da priušte sebi materijalno bogatiji život bilo tamo, bilo kod kuće — ako se vrate. Kakva zamršena situacija! Bolelo me je sve to strašno i gnojilo se unutar mene. Takav ishod sam smatrala krajnje nepravednom istorijskom ujdurmom, jer najveći deo svog života nisam sagledavala rat kao endemsku zarazu čovečanstva, kao najsmrtonosniju bolest. Nisam razmišljala ni o tome da i pojedinci i nacije snose posledice za svaki, apsolutno za svaki svoj potez, za svaku svoju odluku i da nema zaslužjenih nagrada koje traju u beskraj bez obzira na dela i nedela, i da dela i nedela prekraju sudbine svakodneвно, ponekad trenutno. Nisu nas tome učili ni kod kuće ni u školi. Kovači novog čoveka isključili su Boga, sudbinu, uzroke i posledice. Klik!

Tako se neočekivano desilo: u danima kad je Jugoslavija počela da se para po šavovima pod naletima građanskog rata devedesetih, meni su se oči otvorile u Indiji, u Radžastanu i čir je pukao. Možda je ova epizoda počela praktično još na aerodromu, kad smo u pola jedan noću sleteli u Delhi. Policajac, nakon desetak pregledanih jugoslovenskih pasoša, prodorno me je pogledao ravno u oči i upitao: “Šta vi radite ovde, kod vas počinje rat?!” To pitanje je, bez obzira na sve što sam proživela i doživela, treperilo u meni kroz ceo moj boravak u zemlji majci svih naroda.

Vratimo se sada priči zbog koje pominjem indijsko iskustvo: neposredan povod je bio banalan. Bila sam na nekoj vrsti hodočašća, u ovećoj grupi mešanog sastava, nas sedamdesetak srednjeevropljana, uglavnom ljudi iz bivše Jugoslavije i nekolicina Austrijanaca i Nemaca. Oko mesec dana putovanja izolovalo nas je i od gradova u kojima se može sresti beli čovek, ili način života Evropljana, taman dovoljno da se perspektiva sasvim promeni. To je drugi okvir za ono što se dogodilo.

Pri kraju puta su se pojavili nekakvi ekstra troškovi za naš boravak. Kad sam shvatila da će “oni” (nemački i austrijski članovi grupe) na licu mesta elegantno izmiriti dug, a ja NEMAM, i niko iz naše jugoslovenske grupe NEMA DOVOLJNO, prvo me je uhvatila panika kako to da rešim, onda je navalio bes, i na kraju me je obuzela histerija. Pao mi je mrak na oči, onaj mrak o kome sam već pisala, koji guši i davi i ne da disati. A tada, u toj zagušljivoj tami “čir” je pukao. Tačno tako: bes što oni “posle svega” imaju, a ja “posle svega” nemam bio je ubod u gnjilo mesto i “gnoj” je svom silinom provalio napolje. Tri dana sam se raspadala

na atome, ridala sam, tresla me je groznica, kidala sam se “kao da ću umreti” i iz mene je u mlazevima kuljalo “đubre II svetskog rata”. Zaista ne znam šta sam sve buncala, ali su mi posle prepričavali ono što se moglo razumeti i da sam najčešće ponavaljala: “Magda im je oprostila, a ja ne mogu!” Sklanjali su me i zatvarali vrata da ostatak grupe ne sluša moje bulažnjenje, izvodili me noću u šetnju po dvorištu, umivali i polivali vodom, ali ja se toga ničega ne sećam, sećam se samo bola, razdirućeg bola.

I kao što je to veliko ispiranje ratnog đubreta iz mene počelo apsurdno, tako se groteskno završilo. Nakon tri dana bura se smirila, sve je izašlo. Odjednom samo jasnoća, smirenost, lakoća...

Onda sam osetila neodoljivu želju da izađem napolje, na ulicu. Laka koraka, gurajući se sredinom ulice s pešacima, kamilama, slonom, rikšama i motociklistima, kroz snažne indijske mirise, otišla sam do obližnje pijace i nakupovala raznog voća. Okrenula sam nazad u naše konačište. Usput sam sretala ljude iz moje grupe i svakom sam dala po neki plod, bananu, mango, pomorandžu, šta se već u mojoj torbi našlo od plodova s korom. Kad sam stigla u svoju sobu i pogledala u ono što mi je preostalo u torbi, puklo mi je pred očima da su svi ti ljudi kojima sam podelila voće od pijace do moje sobe bili isti oni Nemci i Austrijanci zbog kojih je veliko plakanje počelo tri dana ranije. Tada me je uhvatio nezaustavljiv smeh. Gospodin Slučaj izmešao je nebeske karte baš tako da se ja oslobodim tereta, štaviše da isperem i zaostalu gorčinu, a da isceljenje završimo smehom.

I sve je prošlo. Nakon tri dana “umiranja sa smešnim krajem”, sunce je sinulo u mom tamnom vilajetu i ja sam osetila DA JE TERET OTIŠAO. Znala sam da je OTIŠAO. Bila sam konačno SLOBODNA. Kao da je Drugi svetski rat i sve to đubre “hirurški operisano” iz mene. Bilo je to osećanje opipljivo, kao da dodirujete svilu ili mirišete ružu.

Kakva radost! Odjednom: mir. Mir.

Još u vezi s tim: kad sam stigla u Novi Sad i otišla na posao, prvo što sam, još opijena osećanjem oslobođenosti, rekla svojoj drugarici Daci Nikolić bilo je da je za mene II svetski rat završen. “Super”, odgovorila mi je rezignirano: “Taman na vreme, upravo idioti započinju novi!”. “A ne, draga moja”, tačno pamtim reči koje sam izgovorila: “Ja sam zauvek završila s ratovima! U mojoj porodici nema nijedne muške ni ženske glave da se prinese na oltar novog rata”.

I zaista, iz moje porodice (moj brat, njegova žena i dva maloletna sina, ja, moja majka i moj maloletni sin — toliko) niko nije učestvovao u jugo-ratovima, niko nije ni pozvan, ni kidnapovan, ni tražen da se uključi na bilo koji način, puškom ili perom ili glasom. Bili smo slobodni. Marginalizovani – da! I brat i ja udaljeni smo s poslova koje smo dotle radili, ali bili smo slobodni. Štaviše, ni u jednom jedinom trenutku nisam osetila poriv da se uključim profesionalno, fizički, emotivno, na bilo koji način. Bila sam slobodna. Ni u jednom trenutku nisam “čula” zov rata, koji je od više hiljada ljudi ponovo stvarao piarove rata, ubojice, zločince, krvnike, razbojnice i pljačkaše, a milione drugih pretvarao u žrtve. Bila sam istinski slobodna.

Ratovi na Balkanu devedesetih su trajali dovoljno dugo da se ja ipak ozbiljno zapitam: odakle mi imunitet na zov rata? Zar je trodnevno kidanje i plakanje u radžastanskoj pustinji zaista i u potpunosti ispralo ratnu bolest iz mene? Zar je lek tako jednostavan? Pitala sam se iznova i iznova, i sad mi se čini da možda znam još jedan deo odgovora: prethodni rat nam je uzeo sve – glave i imovinu i ostavio nas bukvalno „samo za seme“. Možda smo i zato bili gluvi za te trube.

I ovo da dodam u vezi s tim oslobađajućim iskustvom: pokazalo se da su moji drugari i prijatelji znali da teško bolujem od kompleksa II svetskog rata. Sigurno ga nisu tako zvali, ali znali su. I nepogrešivo bi mi se našli kad kriza osvoji. Krize su najjačom snagom izbijale u ranoj mladosti, lomile su me, imala sam i samoubilačke ideje, možda je to bila samo mladalačka histerija, ali u takvim trenucima se uvek neko od mojih vršnjaka našao uz mene. Zanimljivo je, sada, s distance od nekoliko decenija, sagledati kako smo se mi međusobno lečili i isceljivali, a odrasli u tome uopšte nisu učestvovali. Mi, druga generacija, deca preživelih civilnih žrtava II svetskog rata, trpeli smo jedni drugima histerične i paranoične napade, ispade asocijalnosti i besa, izlive gluposti, plač, agresiju, depresiju, budalaste reakcije. Bili smo jedni drugima i rame za plakanje i lekar i terapija. Kad su mene drmale krize, uvek je uz mene bilo najmanje dvoje vršnjaka, dolazili su po mene da me vode u školu, iz škole me vraćali kući, izvodili me kao zombija u šetnje pored Dunava, ponekad bi me prosto nalili alkoholom da preseku bol. I ja sam uzvraćala svojim ramenom i svojim vremenom

kad bi neko iz društva uletao u krizu, a ja bila jaka i stabilna. Da, moji prijatelji su znali. Možda me je to saznanje još više zaprepastilo nego ono drugo da sam teško zaražena ratnom bolešću. Mada je od početka bilo očigledno da i svi moji prijatelji boluju od ratne bolesti, neki od blažih, drugih od težih oblika — prošle su silne godine dok sam i ja to shvatila.

Istina je surova – zaista ne poznajem niti jednu jedinu dušu, a da joj neki rat nije odneo dve trećine ili pola porodice, u prvoj, drugoj ili trećoj predačkoj generaciji. A znam i neke koji su istovremeno i prva i druga i treća generacija civilnih žrtava raznih ratova. U tom smislu, svi smo mi puni ožiljaka i rana. Valjda smo zato tako podložni novim ratnim infekcijama...

Nakon komplikovanog isceljujućeg iskustva u Radžastanu, počela sam daleko pažljivije da se udubljujem u narodne poslovice i izreke. Sad tačno znam šta znači kad od jedne porodice, tačnije od jednog porodičnog plemena, ostane taman toliko glava da se seme ne zatre. Znam kako se to odražava na preživelog, kakve psiho-socijalne “mutacije” može uzrokovati, kako se takav stvor “razvija” kao socijalno biće, kako se njegove društvene ambicije i reakcije razlikuju od onih koje gaje ljudi sa velikim porodicama u zaleđini. Nažalost, i svi ratovi vođeni posle II svetskog diljem naše prelepe planete, ostavljaju u mnogim porodicama samo toliko članova da se seme ne zatre. Nekako snažnije saosećam sa njima, s tim ljudima kojima će nedostajati ljubavi, podrške, samopouzdanja i temelja. I, ne baš nebitno, uvek će im nedostajati materijalnih dobara, jer male porodice teško mogu imati kao velike, pošto neljudi, najčešće, prvo otmu ili popale imovinu, a potom pobiju vlasnike opljačkanih dobara. I pitam se: koliko će ti novi milioni iz korena počupanih ljudi dodatno izvitoperiti civilizaciju koja je već nepodnošljiva.

Magda piše još:

Ženski koncentracioni logor u Ravensbriku

Moramo se malo vratiti u vremenu, da bismo videli šta se desilo sa grupom Bačvanki koje su leti 1944. ostale u Marijanostri. Kad su tamo izdvojene Jevrejke i sprovedene u peštanski zatvor Đijtefoghaz, u Marijanostri je ostalo oko 60 žena. Sve koje su osuđene do tri godine robije, oslobođene su i puštene kućama, znači ostala je „stara garda” osuđena na više godina teške robije. U ilegalno rukovodstvo kolektiva primljena je pored Vere Pavlović, Bebe Bursać, Mile Brkić i Julije Cimr, još i Danica Puškar iz Novog Sada, da se i ona brine o stvarima zajednice. Još u Marijanostri pogoršalo se zdravstveno stanje Vere Pavlović, naše omiljene medicinarke, a razbolela se i Kova Šeguljeva iz Čuruga. Ovo vanredno blago i ljupko stvorenje imalo je tešku anemiju, verovatno su joj i pluća bila načeta. Od iste bolesti su se teško razbolele Jelica Isakov iz Kule i Peda Rajčetić iz Žablja, tako da su u sledećem toku događaja sve drugarice vodile brigu naročito o njima.

Početkom novembra 1944. iz Pešte je poslato osam žandarma s naredbom da spovedu političke osuđenice iz Marijanostre do Komaroma i to peške. Međutim, spomenuta zamenica upravnice zatvora više nije krila svoje simpatije prema našim ženama i nastojala je da spreči ili da odgodi deportovanje. Zadržala je žandarme u Marijanostri nedelju dana. Kad je dobila strogo naređenje iz Pešte da više ne odlaže deportaciju, ušla je u ćeliju Mile Brkić sa odličnom idejom: „Vi imate kod nas deponovanih novaca”, rekla je. „Do kraja rata ih sigurno nećete dobiti. Ako se sve slažete, iznajmiću dva železnička vagona kako ne biste išle peške do Komaroma!” – uz pristanak svih tako je i učinila. I to je bio jedini transport zatvorenika koji je do Komaroma stigao u civilnim vagonima. Već je i time mnogo učinila i mnoge živote spasla. Videli smo transporte sa iznemoglim ljudima koji su u teškom hodu sve svoje stvari pobacali i ozbiljno se razboleli. Ali, od Komaroma do logora Ravensbrik ove naše drugarice su putovale veoma teško, sedam dana i osam noći. Njihovi sprovođnici nisu bili obični vojnici Vermahta, već članovi SS formacija i pokazali su izuzetnu svirepost.

Za celo vreme ovog mučnog putovanja svega dva puta im je u vagone data voda, i samo su ih jednom pustili na slobodan prostor pred vagone da odahnu.

Prvog decembra 1944. godine, u hladno svitanje, njihova kompozicija je stigla u stanicu Firstenberg. Duga kolona žena krenula je peške još pet do šest kilometara do koncentracionog logora Ravensbrik. Mada su sve bile iznurene od dugog iscrpljujućeg putovanja, od zime, gladi, a naročito od žeđi, sve su pomogle starijim i bolesnim drugaricama koje su jedva hodale. Vera Pavlović je već tada bila na ivici snage.

Konačno su stigle do moćnog zida, visokog tri metra, sa bodljikavom žicom na gornjoj ivici i do ogromne teške kapije koja se spremno otvorila pred njima. Svud okolo stajali su pripadnici SS pod šlemovima.

Dotali su ih do jedne čistine da ih prebroje. Međutim, za njih više nije bilo mesta ni u barakama, ni pod ogromnim šatorima. Logor je bio krcat ženskim robljem i leševima. U to vreme tamo je bilo zbijeno 60.000 nesrećnica iz cele Evrope. Tokom užasnog rata je u tom zloglasnom logoru, prema objavljenim statistikama, umrlo 92.000 žena. Iz krematorijuma se vio dim. Konačno je administracija logora „primila” naše Bačvanke, koje su dugo stajale i čekale na spomenutoj čistini. Morale su baciti na gomilu sva odela, cipele i pokrivače, čak i sudove, odnosno, vojničke limenke koje su dobile u Marijanostri i koje su s takvim naporom nosile od železničke stanice do logora. Potpuno gole, podvrgnute su generalnom pregledu. Nijedna još nije imala vaši, što je vrlo važno konstatovati, zatim su terane da se okupaju pod tuševima sa hladnom vodom. Ako bi se koja povukla od tuša, SS-ovke bi je bičevale. Posle kupanja i dugog čekanja dobile su neke stare i prljave prnje, nošene ko zna od kojih već umrlih logorašica.

Tada je počelo ono najteže. Slabo odevene, još mokre kose, one su isterane na „apel plac” i tamo stajale ili poskakivale u decembarskoj noći sve do jutra. Padala je snežna kiša, ledeni je vetar duvao. Bilo je to tako strašno da neke od preživelih misle da je čekanje trajalo čak dva dana. Posle mnogo žalbi i molbi upućenih stražarkama, kada je sneg počeo jače da veje, one su konačno uterane pod jedan šator gde se stiskalo već preko dve hiljade duša. Tu su se, svejedno, i one morale stisnuti.

Šator je prokišnjavao, a nije imao dno. Pogrešno je postavljen, te se voda slivala pod noge polumrtvih logorašica, izmučenih dizenterijom i drugim bolestima. Pred našima se otkrila grozna slika: stotine žena u neopisivo prljavim ritama, pomućena pogleda, stajalo je ili ležalo na

zemlji, bolje reći u žitkom blatu. Na nekim tačkama su voda i blato dosezali do članaka. Kroz gustu gomilu se jedva moglo proći. Naše su na kraju, ipak, uspele da pronađu jedno uzdignutije mesto i da skupe malo suvog korova. U sredinu ovog azila stavili su bolesne, a sve ostale su se okupile oko njih.

Po podne istog dana stražarke su dovukle pred šator kante sa čorbom od repe. No, naše drugarice više nisu imale svoje limenke. Stražarke su podelile svega nekoliko lončića od pola litre. I to je bilo za sve.

Posle tri dana neprekidnih molbi i žalbi, stražarke su se smilovale, odvele su naše žene u baraku, u štrafblok dva. Činilo se da su neposredno pre dolaska naših žena, prethodni stanovnici poslali u gasne komore i krematorijum. Baraka je još nosila tragove njihovih tela i bila je puna stenica, prozori razbijeni. Tu su se mnoge razbolele. Najduže je ostala na nogama Beba Bursać koja je inače imala tešku kostobolju. Ona je čuvala i štitila bolesne. Posle jedne tuče internirki u baraci, Veri Pavlović su se slomile naočari. Tada više nije mogla nikud ni da se okrene. Beba je našla jedna kolica i odvukla je do ambulante. Na sličan način je sama odvukla do ambulante i druge dve bolesnice — Kovu Šeguljevu, zatim Sofiju Skandarski. Trudila se da nađe neku vezu u administraciji logora. Podmićivala je bolničarke sa ono malo hleba i margarina što je sledovala. No, pored svega toga, ove tri spomenute drugarice nisu dočekale oslobođenje. Beba je odvukla do ambulante i Anu Benku iz Bačkog Petrovca. Ona je uspela da se oporavi i vrati kući iz logora.

Jedna komisija Nemaca odabrala je u Ravensbriku grupu od četrdeset naših žena za rad u fabrici oružja i municije Špandau. Špandau je predgrađe Berlina. Već na putu u marvenim vagonima po decembarskoj zimi, razbolele su se i obamrle Jelica Mirilov i Mara Lucić. Srećom, uz nešto poštede one su došle k sebi. Smeštene su u velikoj fabričkoj hali pretvorenoj u spavaonicu, gde su već bile mnoge internirke. Posle prvog „cel apela“ podelili su ih na dve radne grupe, a jedna je odmah upućena u udaljeni fabrički deo gde su se proizvodile čaure za topovske granate i bombe različitih veličina. Ostali deo fabrike je već bio izbombardovan. Nemač poslovođa je objasnio šta treba da rade, no one sa istom dilemom kao naša grupa u Falerslebenu, nisu htele da rade i nastojale su da pokvare i polome mašine. Ručni strug koji je pripao Radi Skandarskoj bio je upravo popravljen, te su

joj inženjeri rekli da pažljivo rukuje s njim dok se ne uhoda. Međutim, čim su se oni okrenuli, Rada je trgnula mašinu tako da se potpuno pokvarila. Pretili su joj streljanjem, ali je ona ostala ravnodušna. Sestra Sofija Skandarski ostala joj je u Ravensbriku teško bolesna, znala je da će umreti, pa je mislila da može i ona da umre. Međutim, poslovođa Nemač ju je spasio. Rekao je u kancelariji da je mašina već bila stara i da je verovatno zbog toga „kaput“.

I Mira Vlaškalić je bila vešta da pokvari jedan deo svoje mašine.

Mara Lucić je imala da glača neke viljke na bombama, a ona je namerno pritiskala mašinu tako da se naprave neravnine i udubljena, te da se bombe ne mogu dobro zašrafiti. Svima su zapretili streljanjem. Pred Marom Lucić Nemač su rekli: „Otkad Jugoslovenke rade imamo 90 odsto škarta!” Međutim, ni njih nisu streljali. Verovatno su uvideli da je rat za njih završen.

Naše žene nisu ni ovde imale prilike da održavaju čistoću. Počele su se širiti vaši i u kosi i u odelu. Sve su već bile na ivici snage. Stanika Ergelašev iz Srbobrana se teško razbolela i dobila tifus. Prva od naših žena. Smeštena je na zarazno odeljenje, a to je bio samo daskama ograđeni deo velike spavaonice. U aprilu 1945. godine počelo je nervozno iseljavanje ovog radnog logora. Bolesne su sprovedene nazad do Ravensbrika. Naše žene su ih, takoreći na rukama, odnele do železničke stanice.

Komandant logora Špandau, oficir SS, odlučio je da povuče celo svoje ljudstvo zajedno sa logorašima. Krenuo je i on peške na čelu kolone, prema zapadu, verovatno prema Hamburgu. Kao i najveći deo njemu sličnih, nije hteo da padne u sovjetsko zarobljeništvo.

Naše su se drugarice, pak, dogovorile da pobegnu iz kolone. Tako su i učinile, utoliko pre što su u koloni bile upregnute da vuku kola natovarena stvarima i hranom za SS-ovce. I Mara Lucić i Kristina Švind se sećaju kako su se smenjivale u toj vuči. Predveče, kada je kolona stigla do jednog velikog poljskog imanja, one su uspele da se sakriju i da sutradan krenu same u suprotnom pravcu, dakle, prema istoku, kući!

Jedna manja grupa naših žena prebačena je iz Ravensbrika u obližnju Simensovu fabriku optičkih uređaja. U toj su se grupi našle Magda Rac i Galja Rakoši, obe iz Subotice. Za rad sa ovim osetljivim sočivima Galja nije imala dovoljno dobar vid. Hteli su odmah da je

vrata u Ravensbrik, međutim, ona je molila predradnicu da je ne vraća, bojala se užasa i haosa Ravensbrika, te se predradnica smilovala i odredila je na sporedne poslove.

Kad je fabrika evakuisana, grupica naših žena je ipak vraćena u taj užas Ravensbrika. Sa tom grupom je vraćena i seljanka Franciška Pece iz Bačkog Petrovog Sela da tu umre. Franciška je svojevremeno, zajedno sa mužem Ferencom Pece postala legendarna ličnost svoga kraja. Organizovala je pokret poljoprivrednih radnika u svom selu, kao i prvomajske manifestacije. Muž joj je umro pred rat, od posledica policijskih tortura. Kad je uhapšena, ostavila je svoju devojčicu u kući potpuno samu, što nikako nije mogla da preboli. U zatvorima i logorima je najteže bilo majkama koje su za sobom ostavile nezbrinutu decu. S tim teškim mukama i brigama je i izdahnula.

Treća grupa naših žena od oko trideset i pet Bačvanki, poslata je na rad iz Ravensbrika u Genshagen, koji se kao i Špandau nalazio u nekom predgrađu Berlina. U ovoj fabrici su proizvodili avionske motore. U pomenutoj grupi se nalazila i Vera Golubičić iz Novog Sada. Po njenom kazivanju, i tamo su drugarice pokušale da sabotiraju, ali im je to samo delimično uspelo. Radile su na lančanoj traci gde je učinak svakog bio odmah zapažen i gde je svaki pogrešan potez smesta kažnjavao.

Odatle su evakuisane aprila meseca u logor Sachsenhausen. Front se približavao i one su uvrštene u poznatu „kolonu smrti”, u kojoj su stotine, možda hiljade žena primorane da pešače prema severozapadu, prema Libeku. Mnoge su ostavile svoje kosti na pustom drumu. 2. maja kolonu su sustigli američki tenkisti i prinudni marš smrti je zaustavljen. Amerikanci su, međutim, prepustili ove žene sovjetskim armijcima, koji su ih ugostili u Brandenburg, odakle su ih uputili u Jugoslaviju.

Trideset i osam Bačvanki je, takođe, odvojeno iz Ravensbrika za rad u fabrici municije u Dortmundu. U to vreme tamo je radilo oko pet hiljada logoraša i to po 12 časova dnevno, u dve smene. Mnoge od naših nisu izdržale taj naporni rad, te su vraćene u Ravensbrik. Ostale su često tražile bolovanje ili su čak nanosile sebi manje pozlede da ne bi morale raditi. Bile su veoma iscpljene jer su odlazile na rad podzemnim tunelima, tako da svetlo dana nikada nisu videle. Evakuacija ove fabrike počela je već 2. marta. Tada su naše žene upućene u logor Bergen-Belzen gde su, takođe, dočekale veliku epidemiju tifusa.

Desetak naših žena preostalih u Ravensbriku evakuisano je 4. marta 1945. dalje prema severu, u nama već poznati ozloglašeni logor Bergen-Belzen, gde ih je zahvatio tifus. One nisu imale pojma o tome da se u istom logoru nalazi velika grupa naših Jugoslovenki, takođe, zahvaćenih tifusom. U toj maloj grupi su se našle Beba Bursać, Danica Puškar, Desanka Miladinović-Abisinka, Ilona Pataki i druge. One su, kao i žene ranije dovedene, doživele užasnu agoniju logora, masovnu smrt od tifusa i slabosti.

Jugoslovenski oficiri koji su po celom Bergen-Belzenu tražili naše žene, izvikivali su njihova imena po svim barakama, te su pronašli i njih i izneli preživele do bolnice u gradu.

Nevena zaokružuje (*slika 15, strana 140*):

Posledice

„Budi jako oprezan da ne rasplačeš ženu, jer Bog broji njene suze.
 Žena je nastala od muškarčevog rebra.
 Ne od njegovih stopala da se po njoj gazi.
 Ne od njegove glave da se njome vlada, nego od boka da mu bude
 jednaka. Ispod ruke da bude zaštićena i pokraj srca da bude voljena.”

Talmud

Kad je konačno stigla žuđena sloboda, trebalo je mirnodopski živeti. Kako su se te žene nosile s ratom u sebi? Kakvim sam ja očima gledala njihovo snalaženje i kakve je posledice njihovo nesnalaženje ostavljalo u mojoj duši... Sve su to fenomeni za debele tomove. Umesto da „mudrujem”, preneću ovde jednu epizodu, koja me je protresla od glave do pete. (Slika 16, strana 141)

Dogodilo se to krajem šezdesetih godina. U našoj kući, u najvećoj, dnevnoj sobi, na okupu je nekoliko Magdinih ratnih drugarica. Razgovaraju. Iz tog razgovaranja izranja tema koja me tera da ćulim uši i pažljivo pratim o čemu, za ime sveta, one to? A evo o čemu: ćaskaju o ratu, prisećaju se kako su ulagale ogroman napor da održe čistoću u logorskim barakama. Sve je, govore, nekako moglo da se sredi, ali vaške su ih izluđivale. Iako nisam imala običaj da se mešam u takve njihove razgovore, strepeći da ću čuti nešto zaista nesvarljivo, toga puta, valjda

zato što sam se osetila dovoljno iskusnom u ženskim stvarima, upitam šta su radile kad bi dobile menstruaciju.

“Tu smo imale sreće”, odgovore mi, “bile smo toga pošteđene...”

Isprva mi nije bilo jasno šta su mi to rekle, a potom...

“Stala priroda?!”, gotovo sam se nasmejala, ali me je odmah nakon toga značenje rečenog naprosto ošamutilo: “Kako je moguće da to nikad dosad nisam čula?” Onda sam napala moju Magdu: “Pisala si o logorima i zatvorima, i knjgu o tome imaš, a nigde nisi napisala da su vas mučili i izgladnjivali dok vam nisu zaustavili menstruaciju! Kako si to mogla da prećutiš?” Razlog ovom prećutkivanju me je zaprepastio: nju je bilo sramota da napiše tu “žensku” reč. Ta hrabra žena, sposobna da primi surove batine i ne oda nijedno ime, ona koja je, s još nekoliko isto tako hrabrih dvadesetogodišnjakinja, praktično vodila računa da više stotina žena bude zbrinuto u nesnošljivim uslovima, koja je smišljala kako od kolektiva napraviti organizacionu mašinu za preživljavanje – ta Magda je osećala “ženski” stid kad bi trebalo pred muškarcima izreći reč kao što je “menstruacija”.

Razgrnimo malo tu priču: logori su bili moja svakodnevna tema, čitala sam knjige o njima, videla više filmova s tom tematikom, mnogim intimnim razgovorima s preživelim logorašicama bila prisutna, družila se s vršnjacima iz kategorije druge generacije, ali dotle nikad nisam čula da je ubijanje ljudskosti u logorašicama stiglo toliko daleko. Bile su to šezdesete godine, godine razbijanja mnogih klišeja i tabua i utoliko mi je bilo manje shvatljivo ovo „žensko“ snebivanje. Možda sam selektivno slušala, odmah sam prebacila “krivicu” na svoju površnost što mi je takav podatak promakao. Ali ne, nije bila greška u meni. Ta je tema prećutkivana. Kao: podrazumevalo se da telo izloženo oskudici i enormnim psihofizičkim zahtevima reaguje tako što isključuje jednu po jednu funkciju!

Prisetila sam se vesti da su nacistički lekari, eksperimentišući na logorašima, dokazali da dugotrajno gladovanje utiče na moždane funkcije, čak i na karakterne crte izgladnjivanog. Eto, doživeli smo da naučnici koji se bave aktivnostima mozga, nervnog sistema, fizioloških procesa itd., koriste rezultate istraživanja nacističkih monstruma, ali, moralnošću nauke i savremenih naučnika ne moram sada da se bavim, bez obzira što ni oni, koliko sam tada znala, nisu u javnosti pominjali zaustavljanje ženske prirode. Svima im je silovanje u ratnim

uslovima, kao par ekselans muška tema, bilo mnogo zanimljivije za javno raspravljanje. Ali, mene je jelo i mučilo zašto Magda o tome nije govorila? Meni je baš taj podatak — da su ih u logorima srozali do prestanka telesnih funkcija — delovao kao kruna monstroznosti cele te ludačke ideje o formiranju sveta u kome će gospodariti jedna, "čista", rasa, a služiće im sve što "milostivo" ostave u životu...

Nisam se smirivala i počela sam da burgijam i ispitujem, tim više što je među preživelim logorašicama bilo lekarki, te sam mislila da bar njima ta tema ne bi smela biti strana. Svejedno da li im je tema bila neprijatna ili nije, do javnosti je nisu izgurale.

Dakle, prećutale.

Zašto su to prećutale?

I mic-po-mic stvar se razmoti u neverovatnom smeru: od Magde i drugih žena, svedočenja o logorima i kako su ih preživele, NARUČIVALI su MUŠKARCI! Ili, mahom muškarci. Na pozicijama vlasti, u partijskim komitetima ili uredništvima edicija koje su prikupljale svedočenja iz ratnog perioda. I Magda je, pišući izveštaje i potom knjige, uključila "ženskog cenzora" pazeći da neke od "stidnih" reči ne izađu ispod pera. Tako su radile i druge žene, koje su iz rata izašle kao nerotkinje jer su, npr. provele ceo dan zakopane u ledenoj novembarskoj zemlji "dok racija ne prođe", pa su im poratni lekari povadili sve žensko iz utrobe, ili im se nešto drugo trajno razbolelo u spomen na četiri godine ilegalisanja, zatvora i logora. Zašto su, za ime sveta, sve one ćutale? Zaista mi je to bilo neshvatljivo. Ako se neljudi nisu stideli da ih tuku, muče, čereče, upotrebljavaju kao lako zamenljivu i potrošnu robovsku radnu snagu, da ih izgladnjuju, ni stida ni srama nisu imali radeći najrazličitije beskrupulozne eksperimente na živim ljudima, na njihovim telima i njihovim mozgovima — kako sme žrtva da se stidi da kaže: "Uslovi u kojima su nas držali bili su zločin protiv moje prirode!" Ne govorimo ovde prosto o zdravlju, govorimo o prirodi samoj.

Potpuno sam ispala iz koloseka. Vikala sam od besa i groze. A sve žene u sobi uglas su stale na Magdinu stranu. To je tema o kojoj se ne razgovara pred muškarcima! I TAČKA!

O, to patrijarhalno vaspitanje! Ubistvo, atomska bomba, tenkovi, avioni bombarderi, nagazne mine, snajperi, konc-logori, pljačka i otimačina, ratni plen: to nisu sramotne reči, o tome se može govoriti sasvim bez zazora, ali menstruacija, no, no, žene, znate šta u Bibliji piše

o tome... Nečista! Kakva sjajna i praktična muška izmišljotina: možeš ženu mrcvariti do mile volje, promeniti joj prirodu i još je učutkati kao nečistu! Izvanredno civilizacijsko dostignuće!

U stvari, sad, nekoliko decenija kasnije od te rasprave, kad pomislim na tu epizodu, na svoju ljutnju i nerazumevanje njihovog stida, shvatam da me je za srce ujedalo to da su te nesrećne žene skrivale činjenicu da ih je logorski tretman toliko izmenio da je i fiziologija otkazala, ali su se stidele da pred muškarcima kažu koje je razmere taj neljudski tretman imao. Tada su, u mojim očima, na izvestan način, postale saučesnice u tom segmentu zločina. Još i više, bila sam tako neverovatno ljuta zato što sam, tokom vikanja i svađanja, postepeno uviđala da je njihov stid zatrovao i mene i moje životne stavove.

Ali, drugačije je to vreme bilo. Iz današnje perspektive gledano, taj ženski stid se sasvim ni ne može razumeti. Ta zapečaćena boca je tek odskora do kraja otvorena, otvoreno se reklamiraju tamponi, ulošci, poseban tretman kože za te periode u mesecu, tablete koje ublažavaju menstrualne tegobe i tome slično. Ali, u vreme u kome Magda nije mogla da progovori o zločinu nad ženskom prirodom, sve je bilo mnogo tajnovitije, zatvorenije, nikako ne tema za otvoreni razgovor, nikako javni i, svakako, ne međugeneracijski.

Nažalost, odnos naših majki prema "ženskim" pitanjima, njihova frustracija zbog kućnog rigidnog vaspitanja izmešanog s iskustvima logorskog tretmana – sve je to uticalo na mnoge moje vršnjakinje, drugu generaciju preživelih. Jedna od mojih drugarica (druga generacija, naravno) u pubertetu je bila toliko frustrirana, da mi je jednom prošaputala kako nikad neće imati dece, jer ako bi s velikim stomakom izašla na ulicu svi bi odmah znali da je bila s muškarcem! Savršeno sam je razumela i nisu mi bila potrebna nikakva dodatna objašnjenja. Zato što sam i sama imala veoma slična osećanja, kao i mnoge moje vršnjakinje s kojima sam, po ćoškovima, šaputala o bebama, mogućoj trudnoći, majčinstvu i očinstvu i s kojima sam razmenjivala maštarije o tome kakav ćemo život graditi. Mada sada ne mogu sasvim da se „ubacim“ u svoj pubertetski film, sećam se da sam, i ja, donela odluku da se neću udavati i nikad neću rađati decu, razumljivo: zbog pomenutog stida i srama. Kad su se stid i sram rasplinuli, nastavila sam da verujem da neću rađati, ali sam smislila novi argument: svet je tako užasno i tako nepravedno mesto za život, zašto rađati nove žrtve?... Ova se moja

odluka nije pokazala dovoljno čvrstom, ipak sam rodila, istina kasno, posle tridesete. Ali moja drugarica s početka ove priče, kao i mnoge druge – nije se usudila. Ostala je sama u životu, nije znala kako da premosti taj osećaj stida i da se intimno „pomeša“ s ljudima ili da se upusti u brak. Možda bi brak i podnela da je mogla da načini prvi korak... Sad već duboko gazi šestu deceniju i još uvek se usteže kad se u razgovoru pomenu “ženske” reči.

Magda privodi dokument kraju:

Posleratni život

U posleratnim decenijama žene iz opisanih zatvora i logora nisu sedele na svojim lovorikama kao što to misli deo javnosti. Naprotiv, sve su radile na stručnim poslovima. Nijedna od njih, što je veoma karakteristično, nije postavljena na neki profesionalni politički položaj u državnim ili u partijskim forumima. (Slika 17, strana 142)

Kao što je poznato, među nama je bilo mnogo žena i devojaka sa sela, pa i radnica iz gradova sa osnovnim obrazovanjem. Naše društvo posle rata nije bilo u mogućnosti ili nije sagledalo potrebu da ih školuje, kao što nije školovalo ni mnoge borce muškarce vanredno odane ovoj zemlji i njenom uspešnom razvoju. Naše su žene na lokalnom nivou učestovale u političkom životu svojih sredina, u mesnim organima vlasti, u boračkim i ženskim udruženjima, tako su na primer pomagale prijem kolonista u Vojvodini, ali su mnoge vrlo brzo potisnute iz javnog života svojih sredina. Ipak, neke od njih su poslate u učiteljske i druge škole. Većina ih se ipak školovala sama, oslanjajući se na preživelu rodbinu ili na preskromne stipendije, mnoge su pri tom gladovale, odnosno nastavile da gladuju i da trpe svakojaku oskudicu.

Ako se sve to ima u vidu, može se zaključiti da nije malo to što su naše žene, posle svih ratnih strahota i poratne oskudice — ipak postigle.

Neke su, na primer, neposredno posle rata radile danonoćno i nesebično po vojnim bolnicama, negujući ranjenike sa Batine ili sa Sremskog fronta, i tako stekle zvanje bolničarki. Tako je radila, na primer, Nata Starčev Divljak i Gertruda Šer Galac, obe Novosađanke.

Neke su, mada iscrpeljene ratom, krenule na prve radne akcije, na prugu Brčko-Banovići, kao što je to učinila Novosađanka Nada Velicki Ivačković.

Imale smo i tri lekarko koje su po svom stručnom zvanju, sposobnostima i čovekoljublju postale poznate širom Srbije i širom zemlje. Recimo, Marta Husar Doder koja je postala jedna od šefova ginekološke klinike u Beogradu.

Pošto su se njena mati i sestra vratile iz oružanih formacija, Marta je u posleratnim oskudnim vremenima, uz njihovu pomoć, završila studije. I pored odsečenog kažiprsta na levoj ruci, lečila je, porađala i operisala na hiljade žena iz cele Srbije i Jugoslavije. Naročitu pažnju posvećivala je ženama koje su joj se obraćale iz unutrašnjosti, jer je znala: ako su se već uputile k njoj u Beograd, radi se o teškoj i zapuštenoj bolesti. Lečila je i pomagala svoje ratne drugarice. Kao profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu, odgojila je čitav niz novih mladih lekara. Bila je poznata i po svojim popularnim člancima iz medicine u beogradskoj štampi. Njen brat Imre Husar, koji se vratio iz logora, takođe je postao lekar specijalista za plućne bolesti. Udata za lekara, Marta je školovala kćer, takođe, za lekara. Oko nje je izrasla čitava lekarska dinastija. Danas se nalazi, veoma bolesna, kod kćerke u Londonu.

Druga naša lekarka je primarijus Eva Đeneš Arsenić. Ona je jedna od peštanskih devojaka koje su s nama provele skoro ceo rat. Još po oslobođenju Bergen-Belzena, zagledala se u Jugoslovena oficira, uadala se za njega i došla da živi u Beogradu. Postala je cenjeni specijalista i magistar za šećerne bolesti. I ona je sina školovala za lekara.

Treća lekarka je Ruža Blau Francetić, koja je, kao što smo rekli, ušla u rat sa lekarskom diplomom. Kao veoma cenjeni partizanski lekar na teritoriji Hrvatske, posle rata je postavljena za vojnog lekara u Zagrebu, tamo se i nastanila sa mužem, koji se, takođe, vratio iz rata. Odmah je dovela i sina Sašu iz Novog Sada. Na čudan način postala je poznata širom zemlje po svom humanom i kulturnom odnosu prema svima koji su joj se obraćali. Kao i Marta, posvećivala je posebnu pažnju svojim ratnim drugaricama, pa i njihovoj deci. Pošto je bila lekar opšte prakse, ona je teže obolele pacijente i drugove lično vodila ili preporučivala najboljim specijalistima u Zagrebu. Njen dom u Zagrebu postao je utočište ljudi iz Vojvodine. Pored prvog sina koga je

rodila kraj žandarmske straže u novosadskoj bolnici, rodila je još dva sina, a drugog po redu, takođe, školovala za lekara.

Među našima su bile i dve saradnice Instituta za atomsku fiziku „Boris Kidrič” u Vinči: Jolanka Hajman i Eva Cuker Čavčić. Dr Jolanka Hajman, hemičarka i biohemičarka iz Subotice još pre rata je stekla dve diplome na nemačkim univerzitetima. Već u godinama, nije se udavala posle rata, posvetila se struci. U laboratorijama Vinče radila je na programu teške vode. I na drugima. Predavala je na Tehnološkom fakultetu u Beogradu. Veoma stroga, ali pravična – studenti su je se malo pribojavali – obrazovala je, takođe, generacije mladih naučnika.

Eva Cuker Čavčić diplomirala je posle rata, takođe gladujući, sama, bez potpore izgubljene porodice. U Vinči je radila na programu teške vode i na stabilnim izotopima.

Kao dipl. inž. agronomije, Julija Cimr je radila u Ministarstvu poljoprivrede sve dok se nije teško razbolela. Već je iz rata došla teško oštećenog zdravlja, oslabljenog nervnog sistema. Svog muža Vendu Cimra, koji je bio ubijen, nikako nije uspevala da prežali, i tako se pobrkanih misli penzionisala i ubrzo umrla.

Nata Stankov, koja je nekada suđena zajedno sa Grozdom Gajšin zbog bacanja bombe na nemačku knjižaru u Novom Sadu, diplomirala je agronomiju i radila u Izvršnom veću Vojvodine, sve do penzionisanja, kada se u najvećoj meri posvetila deci i unucima.

Olga Fajt Koljedzinski je završila Ekonomski fakultet u Mariboru. Rodila je dva sina.

Radojka Protić Palov iz Ade postala je doktor biologije i radila u Institutu za poljoprivredna istraživanja u Novom Sadu.

Živka Stanković Panić iz Novog Sada postala je inženjer tehnologije – prehrambeni smer, radila je u Beogradu.

Dara Vardić, apotekarka, koja je izdašno pomagala ilegalni pokret lekovima, po oslobođenju je i dalje radila u svojoj struci u Novom Sadu.

Dobrića Radojev iz Novog Sada diplomirala je prava i ceo radni vek provela u Beogradskoj banci.

Dara Počuča iz Novog Kneževca sa porodicom kolonista iz severne Bačke prvo je internirana u logor Šarvar, u Mađarskoj, gde se nalazilo 16.000 njenih sunarodnika. Potom je puštena na rad kod seljaka, međutim, tu je uhapšena i deportovana u Ravensbrik. Posle rata je postala inženjer agronomije.

Branka Vasić Džigurski iz Čuruga završila je Višu ekonomsku školu i radila u Novom Sadu.

Mirjana Ilijin iz Gospođinaca završila je Višu školu za spoljnu trgovinu.

Dobrića Koledin Baković postala je naučni saradnik u rudarstvu. Njena sestra Dragica Koledin Stevanović, Novosađanka, postala je doktor biologije i radila je u Beogradu.

Ljubica Prodanović Buba, koje se naročito sećam iz podzemne ćelije u Komaromu kako je s nežnošću negovala izgublenu Baba Ševu, postala je mašinski inženjer i radila u vojnoj industriji u Beogradu.

Jelica Krkljuš Habijan je završila za građevinsku tehničarku, te se celog radnog veka verala po gradilištima Novog Sada, Beograda i Slovenije. I ona se bila udala za vojno lice tako da se dosta selila sa decom i porodicom i radila u više gradova Jugoslavije.

Među nama je ipak bilo najviše prosvetnih radnica, vaspitačica, učiteljica, nastavnica, profesorki raznih struka. Sve su završile odgovarajuće škole i fakultete posle oslobođenja.

Kristina Švind Šepšei udala se posle oslobođenja za učitelja Ištvana Šepšei i postala vaspitačica u Novom Sadu.

Sofija Vuksanov Sojka takođe je izučila za vaspitačicu te je radila u Novom Sadu i u Beogradu, kuda se odselila s mužem i sinom.

Milica Marković, udovica ratnog sekretara KPJ za Vojvodinu Svetozara Markovića, postala je učiteljica u Zrenjaninu i u Novom Sadu. Stalno u oskudici, othranila je svoje i Svetozarevo dvoje dece, sina i kćerku.

Dragica-Seka Ranisavljević Vojnović završila je pedagošku grupu na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U prvo vreme je bila urednik dečjih emisija Radio Novog Sada, zatim u jednoj osnovnoj školi u Novom Sadu, gde je izabrana za direktorku. Jedno vreme je postavljena za pomoćnicu sekretara za obrazovanje AP Vojvodine, a bila je i članica prvog Izvršnog veća Grada Novog Sada.

Istu grupu na Filozofskom fakultetu završila je i Desanka Pavlović, koja je zatim predavala u Novom Sadu, pa u Beogradu, gde je postala pomoćnica direktora škole.

Latinka Miškov Stanković iz Bačke Palanke završila je za profesorku filozofije, te je predavala svoj predmet u gimnaziji u Boru, a tamo je postala i direktorka iste gimnazije. Rodila je i othranila kćerku.

Među prosvetnim radnicama nalazimo i dve Subotičanke, Galju Rakoši Tikvicki i Olgu Braun Sentđerdi. Galja je predavala nemački i ruski jezik u Beogradu, a Olga srpski jezik u Subotici.

Zanimljiv je slučaj Nade Velicki Ivačković. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu završila je grupu za pedagogiju i psihologiju. Budući diplomirala s odličnim uspehom, pokrajinske prosvetne vlasti su je odredile da organizuje školu za vaspitače u Kikindi, u kojoj je bila i prva direktorka. Kad je zbog porodice prešla u Novi Sad, počela je da predaje na tamošnjoj školi za vaspitače. Škola ubrzo prerasta u Višu školu za vaspitače, a Nada je postavljena za pomoćnicu direktora. Othranila je i školovala dva sina. Naporno je radila sve dok se nije teško razbolela i posle duže bolesti umrla. (Slika 18, strana 143)

Coka Stojanović Šećerov, Novosađanka, postala je profesorka matematicke, predavala je na Beogradskom univerzitetu.

Dušica Paroški Knežević je kao nastavnica predavala matematiku.

Ljubica Prišić Berberski, Vrbašanka, postala je učiteljica, radila je u Beogradu.

Zanimljiv je i slučaj Milice Grujić Babić iz Sombora. Posle rata je završila učiteljsku školu, brzo se udala za vojno lice, i s njim se mnogo selila. Kao učiteljica je radila u više gradova: u Novom Sadu, u Titovom Užicu, Kragujevcu i Kraljevu. U posleratno vreme, kad nije bilo dovoljno visokoobrazovanih prosvetnih radnika, naša energična, spretna i sposobna Milica je u Kragujevcu, potom u Užicu, postavljena za načelnicu prosvete sreza, a dužnost je po opštoj oceni odlično obavljala.

Latinka Štrbački Ranisavljević, koje se svi sećamo kako se teško i neuslovno porađala u zatvoru Konti u Budimpešti, takođe je završila učiteljsku školu. Njen muž Živko Ranisavljević, pilot, kao mnoga vojna lica često je premeštan — te je i ona sa troje dece radila u više gradova, u Sloveniji, pa u Beogradu. Tamo je vodila Centar za rad sa roditeljima pri Savezu za brigu i staranje o deci. Latinka ima šestoro unučadi i jedno praunuče.

Dve predratne učiteljice iz Gospođinaca, Vera Eremić i Vera Erdeljan, po oslobođenju su nastavile rad u svojoj struci, prva u Surčinu, druga u Novom Sadu.

Nada Kuzmanović Šoti je postala nastavnica ruskog i srpskog jezika, predavala je u Novom Sadu.

Budimka Stefanović Žikić postala je učiteljica u Somboru.

Ni broja se ne zna deci koju su naše ratne drugarice opismenile i u nauku uvele.

Neke naše žene su neposredno posle rata čuvale decu u domovima. Tako je i Dušika Seneš Rudić radila u jednom domu u Subotici, međutim, svoju devojčicu koja je stradala u Aušvicu dok je ona bila zatočena po zatvorima i logorima, nikada nije prebolela. Dom te veoma prijatne i mudre žene postao je omiljeno sastajalište njenih ratnih drugarica i drugova, i drugih.

Klara Bem Isijanov, sestra nekada pogubljene Lilike Bem, radila je po oslobođenju u jednom dečjem obdaništu u Novom Sadu. Bila je uvek raspoložena, razgovorljiva osoba, spremna da pomogne drugima. I u njenu kuću su rado dolazili svi stari znanci.

Bilo je i novinarki, publicistkinja i književnica. Mara Lucić Dudvarski, nekadašnja seljanka, završila je gimnaziju i diplomirala književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Postavljena je za jednu od urednica školskog programa Radio Novog Sada. Pisala je i priče za decu.

Pisac ovih redova, Magda Bošan Simin završila je, uz rad, Višu pedagošku školu u Novom Sadu, odsek za srpskohrvatski jezik i književnost naroda Jugoslavije. Postavljena je za direktora programa, zatim za glavnog urednika Radio Novog Sada, za kulturno-zabavne emisije mađarskog programa. Ima desetak izdatih romana i drugih spisa.

Agnesa Sas je u Beogradu postavljena za urednika Radio Jugoslavije, a kada je taj radio ugašen, budući je govorila nekoliko jezika, postala je urednik renomirane izdavačke kuće „Jugoslavija”. Takođe, zbog znanja jezika, delegirana je jedno vreme za članicu međunarodnog komiteta za spomen-logor Dahau. Ovaj komitet je imao da brine o načinu finansiranja i o programskoj koncepciji tog spomen-logora.

Značajna je uloga bračnog para Malušev. Kao što smo videli, Cvetko Malušev je u logoru Bergen-Belzen pronašao svoju tifusom zahvaćenu ženu Barbaru-Borišku i na rukama je izneo iz logora. Više se nisu rastajali. Po povratku u zemlju, nastanili su se prvo u Novom Sadu, zatim prešli u Zagreb, gde je Boriška postala urednik i lektor mađarskih emisija Radio Zagreba. Potom je, uz muža, godinama radila na izdavanju mađarskog ilustrovanog nedeljnika „Magyar Képes

Újság” – u to vreme jedinog štampanog glasila na mađarskom jeziku u Hrvatskoj. Njihova redakcija u Gundulićevoj ulici, u srcu Zagreba, postala je baza i tačka oslonca za Vojvođane koji su tamo odlazili poslom ili na neka savetovanja i simpozijume. Pored lekarke Ruže Blau Francetić, oni su mnogima ostali u sećanju po srdačnom prijemu, pomoći i savetima u tom velikom gradu i kulturnom centru.

Dragica Dinjaški Jauković završila je u Beogradu trgovačku akademiju i postala sekretar i novinar redakcije „Borba”. Zatim je njen muž Radovan Jauković, kao ekspert za ekonomiju pozvan da radi u Ženevi u Ekonomskoj komisiji OUN za Evropu. Ona tamo nije radila, već se brinula o sinu i dostojno predstavljala svoju zemlju u krugu ljudi među kojima su se kretali. Primala je u svojoj kući i brojne Jugoslovene. Takvu ili sličnu ulogu imala je i naša Subotičanka Galja, uz muža Gezu Tikvickog, dok je bio ambasador Jugoslavije u Mađarskoj.

Ksenija Jovelić, nekadašnja zatočenica zloglasne Žute kuće, takođe je postala novinar u Beogradu.

Naše su žene doista doživele razne sudbine. Tako je Marija Horvat, pre rata neuka seljanka, završila Višu školu za socijalne radnike, te je u svom rodnom gradu u Čakovcu bila opšte poznati društveni i politički radnik. Često je bila i delegat u raznim većima Sabora Hrvatske.

Henica Štajner Karaoglanović radila je dugo godina u Beogradu kao službenica Republičkog odbora SUBNOR-a.

Pava Dudvarski je imala poseban životni put. Puštena rano iz zatvora, uspela je da se prebaci u partizane, ali se tamo razbolela. Lečena je u Italiji, a po povratku, takoreći do smrti, radila je u Beogradu u vojnoj službi.

Slučaj Vide Stojkov Brčin je, takođe, poseban. Po završetku odgovarajućih škola, postala je službenica u Saveznom izvršnom veću. Posle penzionisanja, već znatno oštećenog zdravlja, uspela je ogromnim trudom da sakupi podatke i da napiše knjigu o ženama Bečeja u toku rata: „Više od života”. Knjiga je bila toliko vredna i toliko dobro primljena u Bečeju, da je prevedena i na mađarski jezik, pa je Vida dobila nagradu „Žaki Jožef” za tu knjigu. Umrla je u Beogradu od teškog oblika raka.

Lilika Bek Krmpotić, hapšena kao veoma mlada devojka, postala je cenjeni službenik Izvršnog veća Vojvodine. Rodila je dvoje dece koji su završili škole u Novom Sadu i oboje se iselili u Australiju.

Irena Lustig Vajnman, isto tako hapšena veoma mlada, službovala je u Radio Novom Sadu. Kad je penzionisana odselila se s mužem u Beč.

Mara Kolarski Kranjec, Novosađanka, završila je trgovačku akademiju u Beogradu i kratko vreme radila kao službenica, zatim se u potpunosti posvetila porodici, mužu i kćerci. Tako su činile i mnoge druge žene koje su se zbog zdravstvenog stanja ili drugih razloga posvetile isključivo porodici.

U posebno poglavlje spadaju naše žene, bivše radnice, koje su i po oslobođenju stale uz mašine po fabrikama. Učinile su to zato što drugih kvalifikacija nisu imale i što su smatrale da je to sasvim normalno i prirodno. Takav je bio slučaj sa Viktorijom Balašević, nekada vrlo zaslužnom partijskom radnicom i uspešnom kurirkom u ilegali. Ona se posle jednog neuspelog braka sa učiteljem iz Šumadije vratila u Suboticu sa dve male kćerke. Zaposlila se u fabrici bicikala u Subotici.

Kristina Sič Kopunović, nekada radnica fabrike čarapa „Fako”, već kao majka troje dece ponovo je radila u fabrici čarapa u Subotici.

Eržika Rekecki Šilić iz Sente zaposlila se u jednoj tekstilnoj fabrici u Novom Sadu.

Desanka Miladinović Abisinka radila je kao politirka u fabrici nameštaja u Novom Sadu. A bilo je i drugih, njima sličnih.

Tako i Sofija Radoc Simić, školski poslužitelj u Novom Sadu, koja je uz težak fizički posao, noseći velike korpe uglja i drva u učionice svoje škole – hranila i školovala tri sina.

Naša zemlja, Jugoslavija, nije uspela da izgradi socijalizam kakvom su se nadale sve naše žene, o kakvom su sanjali i mnogi drugi ljudi. Zbog velikog poratnog siromaštva nije mogla da ostvari ni društvo približne socijalne pravde. To je postalo vidljivo ne mnogo godina po oslobođenju.

Naše radnice, osim onih čiji su muževi relativno dobro zarađivali, došle su u naročito težak položaj kada je trebalo da školuju svoju decu. One nisu imale dovoljno ni da ih ishrane, ni da ih za školu obuku. Dešavalo se to osam do deset godina posle rata. U naročito teškom položaju našla se Kristina Sič Kopunović, odrasla u sirotištu, koja nikoga svoga nije imala, a muž joj je minimalno zarađivao. U to vreme nije bilo ni humanitarne pomoći međunarodnih organizacija (prestala je već da stiže Unrina pomoć). Na težak položaj naših radnika upozorila

me je Subotičanka Dušika Seneš Rudič, duša od žene koja je dobro poznavala tamošnje prilike. Ona je već počela uveliko da im pomaže. Za nas koje smo prve saznale za ovu nevolju i nastojale da pomognemo najugroženijim drugaricama, bio je to pravi šok. Kao da smo bile lično krive za njihovo siromaštvo i za probleme cele zemlje. Beba Bursać, koja zbog teškog invaliditeta nije mogla da radi posle rata, rekla mi je jednom: „Kad sam 1940. štrajkovala u fabrici Ristića, moja zarada je bila veća nego zarada današnjih tekstilnih radnica.”

Možda smem napomenuti da sam u to vreme izdejsvovala i stan za Kristinu i Viktoriju, jer su sa decom živele u uslovima nedostojnim čoveka. Pokrenula sam diskusiju u vodećim gradskim strukturama u Subotici, jer bivše političke osuđenike iz svog grada nisu smatrali ni priznavali za borce NOB-a, pa nisu hteli ni da pomognu. Ljudi iz tih vodećih struktura nisu bili usamljeni. Vladalo je slično mišljenje kod mnogih rukovodilaca tadašnje vlasti u Vojvodini. Savez boraca NOR-a je sledio zvaničnu politiku vlasti, koja je pravila razliku između aktivnih boraca i onih koji su dopali zatvora i logora. Uvek je ostala razlika u tretmanu ljudi koji su izvojevali slobodu s oružjem i onih koji su u toj borbi pali u ruke neprijatelja. No, ove razlike nisu uvek uzimale tragične razmere.

Nešto kasnije je Viktorija dobila i neku stipendiju, te je uz mnogo napora – više nije bila mlada – završila srednju ekonomsku školu i dobila malo bolje zaposlenje. Sama je školovala i svoje dve kćeri. Jedna je stekla srednje, a druga visoko obrazovanje. Kristinina deca su završila srednje škole.

Velika većina drugarica, osim teških ratnih invalida, rodile su decu i školovale ih pod manje-više teškim uslovima. One su shvatile da jedino znanje vuče napred i pojedinca i društvo u celini. Među tom decom, a i među unucima, danas je mnoštvo fakultetski obrazovanih ljudi raznih struka. Ima ih mnogo i sa srednjim obrazovanjem. Ne usuđujem se da ih nabrajam po imenu jer bih nekoga, možda, izostavila.

Uprkos tome što su većinom živele u oskudici – zna se, na primer, kako su u nas plaćeni prosvetni, pa i zdravstveni radnici – mnoge naše žene su se već po tradiciji bavile ručnim radom, ukrašavajući svoje domove i spremajući sebi i svojoj deci lepe odevne predmete. Šile su, štrikale, heklale, radile goblene, vezle. Tako je Jelica Mirilov, dok joj je zdravlje dozvoljavalo, stalno šila svojim najbližima. Recimo, Seka

Ranisavljević Vojnović i dan-danas šije za sebe i porodicu svoga sina. Kristina Švind Šepšei je obogatila svoj dom prelepim vezovima, a u taj posao je uvela i svoju kćer. Vida Stojkov Brčin je skoro do zadnjeg daha izrađivala tapiserije po sopstvenim crtežima. Njen dom je u Novom Beogradu bio prepun tapiserija i slika. Za to vreme je njen muž Đura Brčin u Belegišu nad Dunavom stvorio voćnjak kome su se divili stručnjaci iz Vojvodine i Beograda. Penzionisani oficir JNA Đura Brčin je želeo da sve što radi bude najbolje. U svom ličkom mestu, u mladosti, na golom kršu zasadio je šumu kojoj se divila sva okolina i nazvala je Đurinom šumom. Bračni par Brčin i njihov sin imali su šta da pokažu posetiocima.

Više naših je imalo smisla za crtanje. Tako Ružica Batos Rajičić, nekadašnja seljanka iz Čuruga (imenjakinja Ružice Batos koja je poginula u Šatoraljuhelju), Gizela Jenei Nemet, fotografkinja iz Subotice koja je volela i pesme da piše. Pisala ih je i teških dana u Marijanostri da rastera crne misli. Da su imale mogućnosti da se školuju i razviju u tom pravcu, sve bi one postigle veći uspeh i javno priznanje, jer su bile talentovane. Julija Baji, pre rata radnica sa Klise, i dan-danas piše pesme koje povremeno čita na raznim svečanostima.

No, imamo u našim redovima i poznatu umetnicu Helenu Sivč, članicu Udruženja likovnih umetnika Vojvodine. Helena je rođena u Ruskom Krsturu, a hapšena je kao učenica učiteljske škole u Somboru, i to dva puta 1942. i 1943. godine. Posle drugog hapšenja je mnogo mučena. U segedinskom zatvoru je odsedela kratko vreme, ali je dobro iskusila život osuđenika. Posle rata je postala profesorka likovne umetnosti u Gimnaziji Moša Pijade u Novom Sadu. Uvek prijatno nasmešenu, sigurnog nastupa, kao i druge naše ratne drugarice, deca su i Helenu prihvatila i volela. Imala je više samostalnih izložbi u Novom Sadu i Ruskom Krsturu. Radi akvarele, temperu i ulja, najviše cveće i pejzaže.

Za svako poštovanje su i naše preživle seljanke i domaćice koje su se vratile svojim gazdinstvima. One su prihvatile svoju preostalu rodbinu i decu, odgajale ih i školovale. Među njima je i Persa Čobanski koja je u ratnim godinama u svojoj kući u Vrbasu držala ilegalce, tadašnje rukovodioce pokreta NOB-e u Bačkoj, sve dok nije pala u ruke neprijatelja.

Treba istaći drugarice koje su u ovom dugom posleratnom periodu neumorno i dobrovoljno radile u raznim sekcijama bivših političkih

osuđenika i brinule o životnim problemima svojih ratnih drugova i drugarica, mada za to nisu imale nikakve formalne obaveze. Takva je pre svega Seja Malešev, hapšena u ratu kao veoma mlada devojka koja je postala teški doživotni invalid. Stalno je okupljala oko sebe drugarice, naročito one iz topolskog logora – gde je i sama bila – vodeći računa o njihovim potrebama i problemima koje su često imale sa administracijom mesnih vlasti. Seja je veoma aktivno saradivala i u skupljanju građe o tim ženama za knjigu Mladena Vrtunskog „Kuća užasa”. Mada veoma bolesna, ona se i dalje brine o drugima.

Dragica Ranisavljević Vojnović je dugogodišnji sekretar Sekcije naših žena za zatvore Konti, Marijanostra i druge. U radu te i drugih sekcija istakle su se još Jelica Mirilov Đerić, Kristina Švind Šepšei, Nada Kuzmanović, Radoslava Skandarski, Jelica Krkljuš Habijan, Eva Cuker Čavčić, Dragica Dinjaški Jauković, Mara Kolarski, Zora Lučić Nedeljković i druge. One su nosile teret organizacije naših skupova, izleta i putovanja, prikupljale podatke za razne napise i spiskove drugarica.

Sve drugarice koje su još žive, u penziji su, bolesne su i stare. Svako ima samo jedan život, štogod su mogle učinile su za društvo i za svoju decu. No, i danas vole da se druže, sećajući se lepote i vrednosti ljudskih veza koje su ih u najtežim danima života održale.

Znam da ovaj dokumentarni pregled nije potpun. Ipak, trudila sam se da navedem što više ličnosti – aktera pomenutih ratnih i posleratnih događaja. Ima ih u samom tekstu blizu sto. No, iza svakog imena i prezimena, u dole navedenim spiskovima, takođe stoje ličnosti – žene koje su se u teškim ratnim događajima odlučile na odsudni korak i svesno se suprotstavile nadirućem zlu.

Nevena privodi komentare kraju:

Ipak Aušvic, jer ratne rane ne zaceljuju

Svedočim, dakle postojim!

Moja Magda, kao prava istinska junakinja, heroina u antičkom smislu reči, nije dozvoljavala sebi da se požali na sitne životne nedaće, niti je u svojim pisanijama htela da opisuje "pravi život" sa svakodnevnim "sitnim" usponima i padovima, sa žudnjama koje bude čula ili sitničavim sebičnim željama koje mogu bližnjima samo zagorčavati život. Sve je to, kako je Magda gledala na tu stvar, za ljude koji ne znaju punu vrednost života i nemaju valjan cilj! Čovek koji zna šta hoće ne obazire se na male prepreke i bedna podmetanja. Samo ih preskoči i ne gubi snagu na objašnjavanje, razjašnjavanje, prepiranje. Čovek u životu ima važnija posla! Ali, svakodnevn, mirnodopski život, bar kako sam ja to iskusila, izvlači na površinu rane nastale u ratovima i onda te rane "jedu" život, parče po parče, svedu ga na neku bedu i jad u kojima se samo grčiš i izjedaš... I ne možeš da zaboraviš da su logori, ipak, veliko parče tvoga života. Tako i Magdinog, a ona ih je prenela na mene, kao neko tamno zaveštanje bez ikakvog uputstva šta s tim da radim i kako s tim da se nosim. I zato svoje opaske na Magdine "Bačvanke – političke osuđenice" hoću da završim Aušvicom, kao simbolom ratnog zločina nad ljudima, zločinom bilo kog rata nad bilo kojim ljudima. Imala sam priliku da Aušvic doživim bukvalno kao takav simbol. I o tome ću sada svedočiti.

Dakle, 1994. ipak sam popustila i prekršila zavet koji sam u detinjstvu formulisala u vezi s konc-logorima: da ni u jedan nikada neću svojom nogom stupiti. Nikad ne reci nikad, opominjala me je baba Milevka u svakoj zgodnoj prilici i neprilici, značajno naglašavajući oba "nikad". Zaista: život je dug, prepun iznenađenja, pa je i moj mene iznenadio pomenute 1994. Zvanično sam, lično ja, Nevena Simin iz Novog Sada, iz Srbije, pozvana da odem u Aušvic, na Konvokaciju pedesetogodišnjice oslobođenja tog logora i pedesetogodišnjicu pada atomske bombe na Hirošimu (padala je 8 meseci kasnije, u avgustu 1995.). Zbog okolnosti koje su me tamo odvele, kao i zbog svega što mi se u Osvijencimu dogodilo, mislim, ima smisla pisati ove redove koji su mi, bez obzira na "operisani kompleks II svetskog rata" ponovo raskrvarili

srce. Ponovo sam osetila bol koji razdire dušu i, mislim, dobro je što je tako, čovek ne sme da ogugla na zlo koje ga je snašlo. Mora da govori, da govori, da govori. I ja to činim.

Dakle, ipak — Aušvic.

Aušvic, 1994. godina, decembar.

Ne znam čime sam zaslužila to iskustvo, kako su se to zvezde namestile nad mojom glavom da lično mene pozovu na to okupljanje, baš samo mene iz zemlje Srbije koja je već izgubila dva rata, i bila na dobrom putu da izgubi i treći zaredom; iz Srbije koja je bila izolovana, pod ekonomskom blokadom, proglašena zločinačkom i genocidnom, zemljom koju treba zaključati i baciti ključ. Da, važno je postaviti okvir za redove koji slede i reći baš takve strašne reči za zemlju Srbiju, jer sam u Aušvicu u potpunosti, do grotesknih detalja i na svojoj koži osetila i onu izreku: istoriju pišu pobednici!

No, držimo se nekog reda u ovom izlaganju.

Poziv mi je stigao iz Amerike, od jedne budističke organizacije koja je za pedesetogodišnjicu Aušvica i Hirošime koncipirala okupljanje raznih individua koje imaju šta da kažu o ratu iz vlastitog iskustva. O bilo kom ratu. Iz ugla žrtve ili iz ugla krvnika. Iz prve ili druge ruke, tj. kao prva ili druga generacija. Na listi su Holokaust, atomski invalidi, žrtve nacističkih eksperimenata in vivo, vijetnamski veterani, invalidi iz Kambodže koja je najgušće zasejana nagaznim minama, severnoamerički Indijanci, meksički i latinoamerički borci za mir, žrtve građanskih ratova iz Afrike. Gledam spisak i ne verujem svojim očima. Skup žrtava ratova iz celog sveta. Na spisku je i božji šareniš sveštenika: rabini muški i ženski, hrišćanski sveštenici iz Evrope i Japana, budistički sveštenici iz Azije i Amerike, lame, neke čudne titule koje ne umem ni da rastumačim. Piše još i da će se formirati jedna grupa hodočasnika koja bi krenula peške od Aušvica do Hirošime, posebno birajući zemlje preko kojih je u skorije vreme pregazio rat. Takođe piše od kad do kad je Konvokacija, teme koje će biti na dnevnom redu, metod rada po grupama malim i velikim, smeštaj u tom i tom omladinskom domu, obroci su vegetarijanski, dođite, dobrodošli. Mene je, kao učesnicu Konvokacije, preporučila jedna grupa Amerikanki koje su u proleće/ leto 1994. izvodile performans mira u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji, a ja sam im kratko, jedno nedeljno pre podne, bila domaćica po Novom Sadu.

Provele smo zajedno oko 3 sata, do njihovog odlaska vozom za Beč. I to me je kvalifikovalo?!

Zaboravljam da se čudim, već kreće dilema: da prihvatim, ili da ne prihvatim? Kolebam se, jer još ne znam da sam jedina pozvana iz ratom zaražene Srbije, izgleda i jedina sa celog Balkana. I onda, u potpisu piše: Paula, već ne znam prezime, nisam ga ni gledala. Paula!!!

Paula! Paula! Kako se, za ime sveta, moglo desiti da u toj američkoj organizaciji bude zadužena za komunikaciju s učesnicima programa baš Paula? Istog imena kao Magdina majka, moja baka Paula, Pirika kako su je svi zvali od milja, ali u krsnom listu beše Paula. I baš ju je Aušvic proždoro zajedno sa hiljadama drugih bačkih Jevreja koje je krajem leta 1944, dok su na granicama već grurali topovi oslobodilaca, Mađarska izručila Hirlerovoj Nemačkoj, a ova s voza, tamo gde se prokleta pruga završava – poslala direktno u gasne komore?! Već se primicao poraz, kraj rata se mogao osetiti u vazduhu, pa su nacisti u logoru napustili onu sumanutu pedanteriju da prvo uzmu generalije žrtvama i potom ih pošalju u gasne komore. Nisu odustali od ubijanja, samo od administracije... Tako da u vezi s bakom Paulom, najmlađim ujakom Palikom, prababom Terezom, snajom Verom i njenim maloletnim sinom Đurikom i mnogim drugim članovima šire porodice nismo našli pribeležene podatke, ostala su samo svedočenja ljudi koji su videli kako su utovareni u voz kao stoka. Posle su nastale muke administriranja da ih proglašavaju i zvanično umrlima...

Da ne poveruješ: Paula me zove! U Aušvic?! Nisam ja nikakva plačljiva luda, znam da je na svetu mnogo Paula, to je samo jedno od bezbrojnih ženskih imena. Ali, um je slobodan da povezuje podatke kako se njemu sviđa, tako je i moj zbrojao „Paula i Paula i Aušvic“, dobio čudan rezultat i ja sam odlučila da prihvatim poziv.

Zavet je prekršen.

Nisam se pokajala.

Kad se približilo vreme polaska, silno sam se namučila da nađem novac za razne vize, pa za put, i potom za sedmodnevni boravak na Konvokaciji. Ne mogu da opišem kako su u Srbiji tada živeli obični ljudi, milioni duša iz kojih je isceđen poslednji novčić da bi šaćica neljudi angažovala nekoliko stotina krvoloka da prisiljavaju regurte i rezerviste da ratuju, da pale, pljačkaju, ubijaju. Mada sam to sve preživela, gotovo

samoj sebi ne verujem da su se takve stvari događale, da je praktično cela zemlja bila pretvorena u koncentracioni logor: bili smo zatvoreni spolja i iznutra, s minimumom sredstava da ne poumiremo baš svi od gladi, prezreni od sveta i ugnjetavani od svojih vlastodržaca. Da bih iz države "konc-logora" otišla u spomen-kompleks konc-logora Aušvic, trebalo se dovijati, snalaziti, moljakati po šalterima i kancelarijama, tražiti prijatelje koji su uspevali ponešto da skupe i sačuvaju. Jedva sam se iščupala iz tog obruča...

Dok sam putovala u praznom vozu do Poljske, imala sam više od 24 sata na raspolaganju da smišljam kako bi Kafka opisao moj slučaj. Ili neki drugi genije, možda Zamjatin ili Bulgakov. Da, oni bi bili bliže meti, mislila sam, jer su imali, prvi viziju, a drugi iskustvo o tome do koje mere jedna tzv. politička elita na vlasti može da prezire i tlači svoje podanike. No, to ne bi bila potpuna slika, mislila sam, nedostajao bi autor koji bi tu situaciju mogao da osvetli s veće distance i koji bi mogao da doda po koju debelu notu odgovornosti međunarodnog okruženja, i koji bi – nadati se – dijagnostifikovao bolesti ove civilizacije koja uopšte ne haje za ljude, zanima je samo "progres" i bavi se isključivo profitom. Bacajući se sad kamenom na civilizaciju, ne nameravam da amnestiram srpske vlastodršce, hrvatske vlastodršce, bosanske vlastodršce, vojsku, policiju, pohlepne pojedince i ljude s kapitalom (ma gde oni bili) koji su u tom balkanskom ratnom loncu od jednog dinara stvarali milione nemačkih maraka, engleskih funti, švajcarskih franaka, američkih dolara, koji su kupovali zlatne poluge i zlatne kajle²⁷ debele kao ruka i razmetali se svojim novostečenim bogatstvom...

Dosta toga rukavca kojim će se baviti istorija i možda još po koja nauka, kao što se uvek time bave kad prođu ratovi, a na pojedinačne sudbine pljučkaju s visine, jer su i za te nauke ljudi čisto potrošni materijal, kolateralala...

Da se vratim svojoj priči: uspela sam, eto, neverovatnim manevrisanjem, da obezbedim sve što mi treba za put i pošla sam. I eto me gde ne želim da budem nikad, u Aušvicu / Osvjencimu.

Decembar. Hladno, golomrazica. Duva vetar. Sa autobuske stanice odlazim direktno u spomen-logor, jer kasnim sat i po na prvo okupljanje. Grupa se formirala već dan ranije. Prema programu, društvo je unutra,

27 Kajla – zlatan lanac za vrat, statusni simbol sveže obogaćenih primitivaca

u nekoj od baraka. I ja, s prtljagom, s voza i autobusa, treba sama da prođem ispod one jezive kapije na kojoj piše "Rad oslobađa" (Arbeit macht frei).

Ne pamtim da me je ikad u životu nešto takvom snagom paralisalo.

Stojim pred tom kapijom i širim oči do obnevidelosti. Tišina pritiska uši. Nigde nikog. Vreme je stalo i ja se ne pomeram ni napred ni nazad, samo se para moga daha rascvetava i rastače, rascvetava i rastače.

Posle sto godina duboko sam udahnula hladni vazduh, stisnula zube i, zakoračila. Prošla sam. Nakon dvadesetak koraka, kao da sam neko drugi, okrenula sam se, celom rukom zapretila kapiji i viknula veoma glasno: "Ja ću izaći!" Taj moj krik je raščinio zlu prikazu, dozvao me u pamet i vratio u 1994. godinu. I danas mi preskoči srce kad se setim tog trenutka u vanvremenu.

Zašto mi je važan taj odlazak u Aušvic, u spomen-logor smešten u poljskom gradu Osvjencimu koji se grozi tog spomenika zlu i bio bi najsrećniji kad bi sveto moglo da se razbije i zatrpa buldožerima? Boravak tamo važan mi je iz više razloga, ali prvi koji želim da naglasim u vezi je s izrekom: Istoriju pišu pobednici! Drugim rečima, kad vreme skramom zaborava prekrije zbivanja, prošlost postaje podložna promenama kao i budućnost. Ili da kažem to direktnije, ja sam lično iskusila na koji način SADA utiče na PROŠLO. Varljivo vreme, zavodljivo, nemilosrdno. O tome ovde govorim. Na Konvokaciju sam pozvana kao druga generacija žrtava Holokausta. Dakle, kao posredna žrtva II svetskog rata. Ali — prošlo je 50 godina. U međuvremenu Srbija je promenila status, od države saveznice pobednika u I i, naravno, u II svetskom ratu prešla je put do poražene strane u balkanskim građanskim ratovima devedesetih. I mada ja u tome nisam imala baš nikakve "zasluge", naprotiv, verujem da je ta činjenica bila presudna da i moj status u Osvjencimu 1994. bude određen "gde pripada": smestili su me u sobu s tri Nemice, ćerke SS oficira koji su držali logor Aušvic.

Ne, nisam se bunila. Zašto bih? Istini za volju, nisam odmah ni shvatila da sam raspoređena prema najnovijem međunrodnom statusu koji ima zemlja iz koje dolazim. Bila je to, kako mi se sad čini, naprosto nepromišljenost organizatora koji — kad su Amerikanci u pitanju — malo

imaju smisla za evropske istorijske suptilnosti. Dakle, "žrtvu" su smestili s "dželatima", jer je Srbija s kraja dvadesetog veka poistovećivana²⁸ s nacističkom Nemačkom iz sredine istog veka, te su mene "Srpkinju", smestili s "SS-ovkama".

Odmah da kažem, baš taj nepromišljeni gest organizatora omogućio mi je neobično, rekla bih iznimno retko iskustvo.

Satima sam razgovarala s jednom od te tri nesrećne žene kojima je zla sudbina dodelila očeve krvnike. Dve od njih nisu imale želju da se "mešamo", a ja nisam ispitivala razloge. Treća je međutim, baš tražila moje društvo. Bila je nešto starija od mene, dosta nervozna osoba s jedva приметnim tikovima, ali u suštini prijatno i nežno čeljade, od onih žena koje na prvi pogled pobuđuju želju da ih zaštitite. Žao mi je, zaboravila sam joj ime, kao i drugim dvema, ali za ovu priču njeno ime nije bitno²⁹. Kad je dokonala da su moji rođaci pobijeni u logoru i da je, možda, upravo njen otac naredio ili izvršio smrtnu kaznu nad mojima, počela je uzbuđeno da mi se izvinjava. Šta da kažem, posle nekoliko njenih rečenica u meni je proradila saosećajna mašina i rekla sam joj najblaže što se može: "Nisi ti to uradila, nema nikakve potrebe da se izvinjavaš!"

Onda je počela da se zahvaljuje što je ne osuđujem. Jedva sam je smirila toliko da joj glas povrati normalnu boju. Potom mi je, uz mnoge prekide i šmrcanje, ispričala kako joj se život pretvorio u noćnu moru kad je postala svesna da je dete jednog SS oficira iz logora Aušvic. Moje muke i rane delovale su gotovo nevino u odnosu na pakao koji je nastanjivao njenu dušu. Išla je po svetu, po skupovima na kojima su se

²⁸ O besramnom preterivanju u pomenutom poistovećivanju ratom zaražene Srbije na Balkanu i nacističke Nemačke neka kažu stručnjaci, ja sam bez teksta. Možda sam samo malkice radoznala da vidim, za nekih 30-40 godina, čime će analitičari i istoričari opravdati taj podvig zapadnjačke propagandne mašinerije da jedan ružan i krvav lokalni građanski rat poistovete s jednim nepojamno brutalnim globalno-osvajачkim.

²⁹ Imala sam to ime, kao i sve ostalo, u beleškama koje sam vodila. Ali, kad sam došla kući i ustanovila da moja priča nikog ne zanima, da niti jedne novine, niti radio stanica ne žele da objave bilo izveštaj bilo reportažu s lica mesta, beleške sam bacila iz čistog očaja. No, još je bilo rano za takve priče. Štaviše, tadašnje vlasti nisu propustile ni hodočasnike od Aušvica do Hirošime da prođu Srbijom, bez obzira na uredne papire i vize. Ljudi su prešli granicu kod Subotice i stigli na prvo noćište kod Srbobrana, ali odatle su ih, "mrske špijune", pod policijskom pratnjom ispratili nazad do mađarske granice.

okupljali preživeli logoraši ili njihova deca i izvinjavala se. Onda mi je s čuđenjem rekla: "Ljudi uvek reaguju kao ti sada! Teše me da nisam ja to uradila i nema razloga da se izvinjavam". Nije mogla da razume zašto joj praštamo. A ja nisam mogla da shvatim šta je očekivala, kakvu je reakciju želela da izazove. To je bila naša tema tri ili četiri dana, dok je nismo dobro protresle. Takođe mi je ispričala da mnogo vremena provodi u humanitarnom volonterskom radu. Odlazila je i u Izrael u aranžmanu nekih organizacija koje su nalazile volonterski posao Nemcima u novoosnovanoj zemlji Jevreja. Nadala se da će se makar malo iskupiti za zlo koje je jevrejstvo pretrpelo u II svetskom ratu.

Nijedna od moje tri cimerke nije se usudila da zasnuje vlastitu porodicu, nisu rađale da "zlo" seme ne proklija u nekom od potomaka. Sve svoje godine, svoje mesece, dane i sate živele su s tim strašnim opterećenjem da im je roditelj nacistički zločinac.

"Teško žrtvama", govorila sam joj: "ali teško deci zločinaca. Moraš postati samoj sebi prijatelj!", ubeđivala sam je: "uništiće te griža savesti za dela koja nisi ti počinila!"

Veoma dugo smo razgovarale, o svemu šta ona oseća i o onome šta osećam ja, razmenile smo iskustva, muke koje prolazimo. U mnogo čemu je to bilo slično, osim u tom jednom drastično različitom detalju – ja se ni za šta nisam osećala krivom, a ona je osećala da treba da podeli krivicu sa svojim roditeljem. Za nju se II svetski rat ne može završiti. Kakva nesreća!

I sad, ko je veća žrtva u drugoj generaciji, dete dželata ili dete žrtve? Ko može da odgovori na to pitanje?

I ko može da odgovori na još jedno strašno pitanje: šta će se događati trećoj generaciji? Kad rane koje su zadobili babe i dede izgube svaki prepoznatljivi oblik, a ratno nasleđe preneto „s kolena na koleno“ zadrži ubojitost, otrovnost, sposobnost da umanji šanse, zaseni životnu radost, zagadi životni elan i zacrni taj mali, novi život? (Slika 19, strana 144)

Za mene je odlazak u Osvjencim, u spomen logor Aušvic bio potpuno nov doživljaj, ali, videla sam, većini učesnika bio je jedan od mnogih. Rutina. Na neki način mi je drago što sam bila tamo sasvim nova, pa sam mogla s velikom koncentracijom da učestvujem u dešavanjima. Prvo, veoma me je iznenadilo to što su organizatori na isto mesto doveli obe strane – žrtve i zločince. Istina, i žrtve i zločinci, kao što sam rekla, pokupljeni su sa celog zemaljskog šara, iz različitih ratova. Kad su mi

se utisci slegli, shvatila sam da je osnovna namera bila ta da se pokaže da su u ratovima svi žrtve, bez obzira na kojoj su se strani našli. Kasnije sam mnogo razmišljala o toj tezi...

I što je za mene bilo još važnije, mogla sam da upalim sveću mojoj baki Pauli i drugim stradalim rođacima baš tamo gde su ubijeni, i to pred ljudima koji su i sami došli da odaju počast neprojenim žrtvama Holokausta. Tada sam drugi put u životu zaplakala za bakom Paulom...

No hajde, da bar nešto od onoga što se može preneti, prebacim na papir:

Bio je tamo, kao jedan od govornika i moderator jedne od radionica, čovek koji je u vijetnamsko-američkom ratu učestvovao u masakriranju stanovništva sela Mi Laj. Do najdubljih dubina bića potreslo me je njegovo svedočenje. Veteran, ratnik, ljudeskara. Govorio je i plakao, plakao je nad sudbinama onih koje je pobio, i plakao je zbog sebe što su ga vođe zemlje, u kojoj je igrom slučaja rođen, stavile u takvu situaciju da postane zver. Muškarac u ranim četrdesetim, volu rep isčupati, a emocionalno nestabilan kao malo dete! Upropašćen čovek. Ide po svetu i priča kako je teško pomoći vijetnamskim veteranima da "zakrpe svoje duše". Ko zna na koliko je mesta i pred koliko ljudi taj ratni veteran plakao...

Onda, bio je tamo i jedan sveštenik koji je za SS-ovce u Aušvicu organizovao službu božiju u vreme dok je "fabrika" bila u punom pogonu. Za njega nemam reči ni lepe ni ružne, Bog neka mu oprosti ako može... Mislim, taj je jedini učesnik Konvokacije iz koga je kuljalo licemerje. Kako je vešto koristio Boga da i pedeset godina kasnije racionalizuje zloupotrebu svoje profesije! Uz tog sveštenika koji je bio u Aušvicu u vreme rata, organizatori su uspeali da nađu i nekog majstora koji je održavao krematorijumske peći. Ne znam tačno šta je rekao da je radio, ali nisam tražila da mi prevode, još sam varila stavove prethodnog govornika... Jedino čega se u vezi s tim likom sećam jeste da nas je, svih 150 ljudi, proveo kroz logor, od jedne peći do druge i tumačio, tumačio i plakao. I on je plakao.

Sve u svemu, na toj Konvokaciji smo se svi naplakali, u različita vremena, na različitim mestima. I pevali smo, ali o tome kasnije.

Onda, videla sam svojim očima, na razdaljini od dva metra, rukom da ga dotaknem – atomskog invalida iz Hirošime. Čovek je čudom

preživio atomsku bombu, bio je na ivici njenog dometa, unakažen je spolja i iznutra, ali, bio je ubeđen da ga je Bog ostavio u životu da bi išao po svetu i svedočio svojim ranama, svojim povredama, svojom nakaznošću. To radi već 50 godina. Pošto ne može sam da putuje, veoma je komplikovano održavanje njegovog tela u životu, uvek s njim ide neki pratilac, najčešće iz uže porodice. Da ga maže, daje mu lekove, pridržava ga pred mikrofonom, vodi do stolice. Kakav je to život i kakva je to volja! Odista imaš potrebu da staneš pred lice Boga i pitaš ga: čemu tolika patnja?

Mislím, taj atomski invalid ostao mi je živo u sećanju. Svakog časa mogu da ga prizovem jasno, da čujem taj glas, ravan, ni tužan ni gnevan, i da kontempliram o razlozima ljudske pohlepe, brutalnosti, bahatosti, onako uopšteno i posebno o neosetljivosti pobednika i besu poraženih. Njegov slučaj, tako da kažem, ostavio je na mene znatno dublji utisak nego sve one tone ljudske kose, odeće, kofera, naočara i cipela koje su izložene u spomen-barakama iza debelih stakala. Predmeti ostali iza stotina hiljada pobijenih odraslih i dece ne mogu da se uporede sa 10 minuta žive priče jedne jedine žrtve koja se provukla kroz iglene uši rata. Govorim o utiscima i emocijama, ne o vrednosnim sudovima i razumu.

Još se živo sećam i jednog budističkog sveštenika iz Kambodže. Kao starešina nekog od velikih manastira, kad je rat postao neizdrživ i već opasan po opstanak nacije – on je, bez obzira na zabranu vlasti, izašao iz svog samostana i “korak po korak” krenuo u hodočašće po opustošenoj zemlji zasejanoj nagaznim minama. Sledili su ga monasi iz njegovog samostana, potom iz ostalih samostana pored kojih su prolazili. Ta ophodnja, kojoj su se priključivali i monasi i civili, tvoreći desetinama kilometara dugu procesiju, doprinela je, na kraju krajeva, da se rat okonča. Bio je to hod “korak po korak do mira”, u zemlji koja je boga proglasila nepostojećim, sveštenike pozatvarala u manastire i propovedala ružičastu komunističku budućnost. Rezultat smo videli na filmu: svaki četvrti Kambodžanac mlađi od 25 godina bio je invalid, žrtva nagaznih mina, bez jednog, dva ili čak tri uda. Internacionalno Društvo za borbu protiv proizvodnje nagaznih mina stacionirano u Kambodži i dan-danas mi, otprilike jednom godišnje, šalje materijale na okruglastom, meni neobičnom kambodžanskom pismu. Što se tog sveštenika tiče, sećam se da je petnaestak minuta govorio o poseti fabrikama oružja u SAD-u, a meni se kosa dizala na

glavi. On lično je vodio delegaciju Kambodžanaca da stanu oči u oči s radnicima-proizvođačima nagaznih mina. Jedni su pokazivali slike svoje unakažene dece, bez udova, a drugi se jicali da ne bi imali svoju decu čime da ishrane ako bi zaustavili fabrike... Glava da ti pukne od ludačke civilizacije!

Još da pomenem Indijanca, jednog grmalja dvometraša koji se nije rastajao od svog bubnja, doboša ili kako već, ne znam kako se taj instrument zove na njegovom jeziku. Kad je dobio svojih 15 minuta za obraćanje učesnicima Konvokacije, govorio je koncizno u skladu sa svojom kulturnom tradicijom, jednostavno, s puno metafora, simbola i veoma duhovito. Govorio je o aroganciji i komforu koji su njegov narod stisnuli u rezervate i sad ih pokazuju kao zverad. Bilo je to jedno od najteskobnijih 15 minuta u tih sedam dana. Govornik nije propustio da kaže kako se njegov narod smanjuje, naglasivši da je jedna od ljudskih rasa u brzom nestajanju. Osećala sam se kao da slušam stogodišnjaka koji se žali da ga srce probada, a znam da možda, već sutra neće biti tu. Cela jedna ljudska rasa umire, a mi, šta mi radimo?

Taj Indijanac je, međutim, svaki slobodan trenutak koristio da izađe napolje, na vazduh, pod otvoreno nebo, da udara u svoj instrument i da peva jednostavne, lako pevljive indijanske pesme koje smo mi prihvatili i cupkali oko njega tapšući u ritmu koji je on davao. Jedan od "koncerata" bio je upravo nadrealan. Na Konvokaciju je doputovao i jedan Japanac, dodola, kako sam ga odmah nazvala, čovek koji ide po selima u sušne dane i udarajući u svoj bubanj peva dozivajući kišu. Kako je, naravno, u društvu bilo budističkih sveštenika i njihovih pristalica koji su sa sobom poneli i svoje najraznovrsnije udaraljke, svi su se oni pridružili Indijancu i Japancu-dodoli u dvorištu ispred Omladinskog doma i – stali da improvizuju zajedničku muziku, svaki na svom instrumentu. I mnogi od nas ostalih pridružili smo se ovom neobičnom bendu pod otvorenim nebom, udarali ritam rukama i pevali jednostavne slogove. Ne znam koliko je to dugo trajalo, znam samo da smo svi ušli u ritam i da je duh tog pevanja i udaranja postao kao vazduh koji smo disali. Onda je gorostasni Indijanac "poentirao": Odakle si ti, a ti, a ti? Kad smo izređali zemlje i kontinente iz kojih smo se uhvatili tu u Osvjencimu u to čudno kolo, ispalo je kao da nas je UNICEF angažovao. "Vidite, mogli bismo mi lepo da živimo jedni s drugima, da nema pohlepkih na ovom svetu!"; rekao je mirno i nastavio da peva.

Recimo, da je ovo pevanje "pet rasa i sto nacija" bilo manje čudno od pojanja budističkih mantri unutar logora, na mestu gde se one zlosrećne železničke šine završavaju, na mestu do kojeg su transportovani nepoželjni žitelji zemalja Evrope da bi bili ugušeni plinom, potom spaljeni u pećima, a odatle "proterani" kroz odžake, u dim. Na tom mestu, na kraju pruge, dva dana pre no što su se okupili svi učesnici Konvokacije, započet je budistički obred devetodnevno post.

Desetak članova pomenute budističke organizacije koji su radili da se ovaj Aušvic-Hirošima skup održi, imali su poseban program: svakodnevne višesatne molitve i mantre, tamo na kraju šina, unutar žica konc-logora. Devet dana za redom. Uz strogi post, samo na vodi. Na minus 5 i minus 10 Celzijusa. Kad bi se po podne vratili sa molitvi, svakog dana su delovali sve prozračnije. Devetog dana ovog njihovog obreda svi smo im se pridružili, zajedno pevali jednostavne mantre na tom mestu i potom, u procesiji otišli do zgrade opštine Osvjencima da gradonačelniku tog poljskog grada predstavimo glasnika koji će osam meseci putovati do Hirošime, na 50-godišnjicu pada atomske bombe.

Živo se sećam kako je taj čovek, taj sitničavi činovnik bio nadmen kad je izašao pred nas stisnute u dvorištu opštinske zgrade, jer njihova svečana sala ne bi mogla sve da nas primi, sećam se kako je žurio da izrecituje reči lažne dobrodošlice i kako je samo desetak minuta kasnije drhtao od uzbuđenja kad je shvatio kako će poruka pisana njegovom rukom putovati do kolege gradonačelnika Hirošime. Naočigled se sva nadutost istopila pred čudom ljudske jednostavnosti: čovek koji će predvoditi hodočasnike od Aušvica do Hirošime, od decembra 1994. do avgusta 1995, pružio je ruku, uzeo gradonačelnikov govor i rekao bez ikakve patetike: "Gospodine gradonačelniče, lično ću predati ovu poruku vašem kolegi u Hirošimi!" Bila sam dovoljno blizu da vidim suze. Posle smo komentarisali kako je lako dodirnuti ljudsko srce.

Aušvic, Konvokacija, 1994. Još!

E sad, Srbija je sredinom devedesetih bila "vruća" ružna priča s naslovnica svetskih medija i mada ni u primisli nisam imala nameru da se obraćam skupu zvanično, Paula me je svrstala u program. "Tvojih 15 minuta", rekla mi je i dala mi raspored. Šta da im kažem? Muljala sam neke rečenice kroz glavu i odbacivala ih – ovo neće razumeti, ovo nije zanimljivo nikom osim Srbima, ovo je već rečeno... Tu sam se suočila s mukom stvaranja posebne vrste: kako strancima reći šta se dogodilo u

Jugoslaviji i posebno u Srbiji devedesetih godina i to reći na takav način da dobiju celovitiju sliku od one zvanične crno-bele koja ih zasipa iz njihovih medija. U sastavljanju koncepta mi je pomogla jedna postarija Amerikanka koja mi se predstavila kao sindikalna radnica i koja mi je odmah natrljala nos: Zar vi na Istoku ne znate da je kapitalizam dobar samo za kapitaliste?

Tako mi je dala šlagvort i ja sam hrabro počela svoj govor za te Zemljane svih fela baš iz te fijoke: “Rat je biznis. U jugo-ratu enormno se obogatio Slobodan Milošević, obogatio se preko svake mere Franjo Tuđman, obogatio se Alija Izetbegović³⁰ i obogatilo se nekoliko stotina baraba oko njih. Svi ostali smo izgubili!” Pa, to su svi razumeli i više nego odlično, ma koliko da sam koristila opšta mesta i večne simbole i opisivala neke jednostavne scene kao što su prazne radnje i supermarketi, izmenjen hod ljudi na ulicama jer niko nikud ne žuri – posla nema, hiperinflacija, čekanje u redovima, život u sivoj ekonomiji i sivoj zoni, i najstrašnije od svega – skrivanje hiljada mladića po zamračenim stanovima da ih vojna policija ne bi pohvatala i poslala na front... Kad sam završila, gorostasni Indijanac me je zgrabio, podigao i glasno poljubio, rekavši: „Sestro, hvala ti!“ Posle mog govora svi su hteli da razgovaraju sa mnom posebno. Da čuju kako nam je, šta preduzimamo, kako se snalazimo, šta osećamo... Stara priča s uzbudljivim svežim detaljima u stilu: Na Zapadu ništa novo. Ali, boli. Duša boli. Rat.

Imala sam na toj Konvokaciji nekoliko “ispada” kojih se sećam s velikim zadovoljstvom. U bioskopskoj sali smo nakon projekcije dokumentarnog filma o stradanjima logoraša, odsedeli još pola sata. Moderatoru su tražili da se koncentrišemo na viđene slike i razmišljamo o hrabrosti. Ljudskoj hrabrosti i njenim pojavnim oblicima. Onda su tražili da kažemo glasno ko je nas lično učio hrabrosti. Padala su u taj zajednički prostor sva zvučna muška imena, od Sokrata do Ajnštajna. Slušala sam i slušala ta poznata istorijska imena i odjednom mi je toga bilo dosta. Proderala sam se: “My mother Magda”, “Moja majka Magda!” Posle toga smo saznali mnoga imena očeva, majki, tetaka, stričeva i drugih običnih ljudi koji su učesnicima Konvokacije bili uzori i učitelji hrabrosti svakodnevnog življenja.

³⁰ Trojica imenovanih predsednika Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine i još mnogi koji su se u ratu obogatili zahvaljujući pomenutim vođama – pomrli su, od metka ili od bolesti, a mi se svi i dalje mrcvarimo. Nikako na zelenu granu da se izvučemo – toliko su zlo probudili...

Drugi ispad je i mene samu – reći ću tu tešku reč: zaprepastio. Bilo nam je poslednje veče, sve se završavalo, sedam dana smo radili naporno, po 12 i 14 sati, u malim i velikim grupama, a onda je trebalo na sve to staviti krunu. Poslednjih zajedničkih sat programa posvetili smo utiscima koje je spomen-logor ostavio na nas. Bilo je to za mene na neki poseban način inspirativno, možda zbog onih zvučnih budističkih mantri. I u jednom trenutku nisam mogla da obuzdam jezik. Ustala sam i veoma glasno izgovorila: "Aušvic je dokaz da Bog postoji!" Prisutnih stopedeset ljudi naprosto je zanemelo. Tišina je bila neprijatno gusta nekoliko trenutaka. "Kako to misliš?" pitala me je oprezno rabinerka iz Njujorka koja se prva pribrala od mojih reči. "To nije delo Boga, nego ljudi. Kakvo god zlo delo ljudi počinili, Bog ne dozvoljava zlikovcima da sakriju sve tragove. Zato se uvek pokaže kad se ljudi odaju Zlu", tako sam objasnila viziju koju sam za trenutak imala kao kristalno jasnu i istinitu. A prisutni su vidno odahnuli.

Toliko. To je to što sam, sledeći ratnu stazu mojih roditelja i drugih predaka i sećajući se njihovih i svojih ratnih rana, htela da kažem o Aušvicu kao simbolu posledica svih ratova. I uopšte o ratu kao naslednoj bolesti čovečanstva.

Ovaj tekst želim da završim citirajući Simona Vizentala, neumornog lovca na odbegle naciste, koji je završio svoje zemaljsko putovanje i misiju krajem 2005. i odselio se u "raj", na "nebo", u "večna lovišta". Jednom prilikom pitali su ga zašto nastavlja tako neumorno svoj rad u korist žrtava Holokausta. On je odgovorio: „Kada odem na drugi svet i sretnem milione Jevreja koji su pomrli u logorima, ja ću reći 'Nisam vas zaboravio.'"

Slava mu i hvala!

Mojoj Magdi, mom ocu Živku, mojim babama Milevki i Pauli, dedama Aleksandru i Gruji, Teti, Baći, mojim usvojenim majkama i očevima, braći i sestrama, slava im i hvala! Neću vas zaboraviti, jer želim da se sećam vaše snage, vaše sposobnosti da preživite i mudrosti da dobro odvojite od zla. I želim da pamtim vašu ljubav, da iz nje crpem svoju snagu da volim i razumem one s kojima još delim ovaj svet. Ponovo ćemo se mi sresti, negde u vaseljenoj, i počecemo novi krug zajedničkog života, s manje prepreka, u većem skladu i razumevanju nego što nam je dodelio ovaj o kome sam svedočila. (Slike 20 i 21, strana 145 i 146)

Slika 15
I krenule su kući vozom i pešice...

Slika 16
Magda je tokom vremena uspevala da se nasmeje i očima

Slika 17

Posleratni život: Decenijama kasnije, ponovo ispred manastira Marijanostra, Magda evocira uspomene na zatvor u kome su čamile

Slika 18

Posleratni život: Hodočašće po stratištima. Magda je u prvom redu, bez kape
(Segedin, 3. X. 1995)

Slika 18a

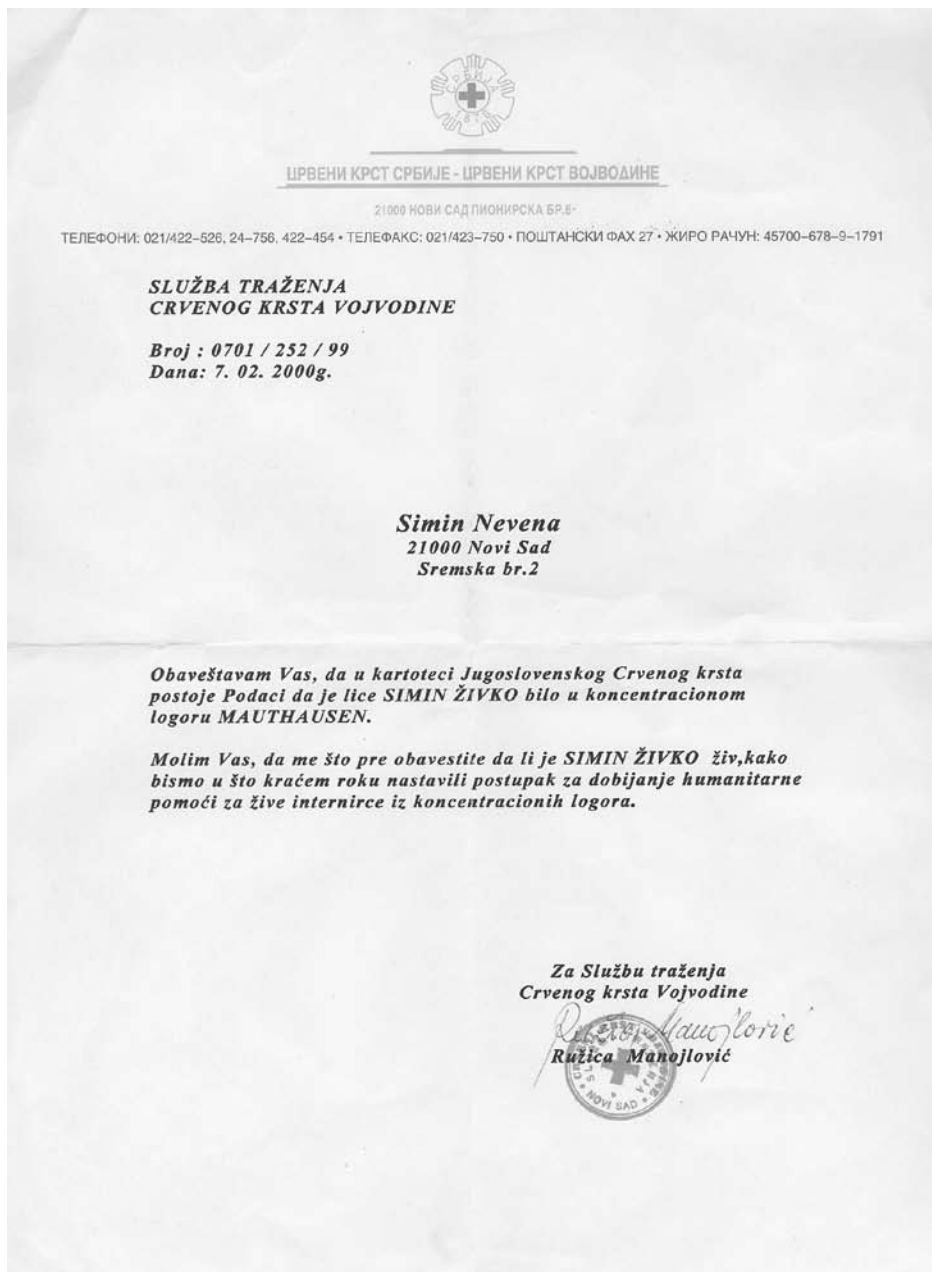
Posleratni život: Već ostareli borci idu svojim stopama iz godine u godinu. Da se ne zaboravi. Cvetni venac je za one koji nisu preživeli da bi išli na ovakva hodočašća

Slika 19

Spomen logor Aušvic 1994.

Sa Amerikankom (Lea Kandu) , učesnicom Konvokacije. Razumljivo i ona je druga generacija preživelih u Holokaustu. Ipak: osmesi na tom jezivom mestu koje još vibrira patnjom mučenih, ponižavanih, pobijenih

Slika 20

Ovaj dokument od Crvenog krsta Jugoslavije stigao mi je 30 godina posle Živkove smrti. Bolje da to nisam ni dirala...

Slika 21

Karakterističan Magdin pogled u neimenovanu dimenziju. Nadživela je Živka 34 godine, a svekrvu Milevku 35. Izmireni, od 2004. počivaju zajedno na Uspenskom groblju u Novom Sadu. Tamo je sve mirno

Literatura koju je koristila Magda za „Bačvanke – političke osuđenice u ratu 1941-45”:

1. **Magda Simin:** „Dok višnje procvetaju” – ratni dnevnik („Vojvodina u borbi”, Novi Sad, 1958. godina)
2. **Živan Milisavac:** „Poruke iza rešetaka” (Edicija „Vojvodina u borbi”, Novi Sad, 1968. godina)
3. Mladen Vrtunski: „Kuća užasa” – hronika logora u Bačkoj Topoli (SUBNOR Srbije, Beograd, 1970. godina)
4. **Vladislav Rodbart:** „Ne zaboravi druga svog” – o zatvoru Čilag (Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976. godine)
5. **Živan Milisavac:** „Šuma nije olistala” – hronika o pobuni rodoljuba u Šatoraljujhelju (Institut za istoriju, Novi Sad, 1983. godine)
6. **Dr Danilo Kecić:** „Žene Vojvodine u ratu i revoluciji” (Institut za istoriju, Novi Sad, 1984. godine)
7. „Sećanje učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice” (Društvena organizacija „Monografija”, Subotica, 1985. godine)
8. **Vladimir Rodbart:** „Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima” (Institut za savremenu istoriju — Beograd, Institut za istoriju Vojvodine — Novi Sad, Novi Sad, 1988. godine)
9. **Milenko Beljanski:** „Zatvor u Kaloči”, Sombor, 1989

Bibliografija

U „Enciklopediji Novog Sada“ objavljeni su sledeći biobibliografski podaci za Magdu i za Nevenu:

Simin Bošan, Magda – novinarka, publicistkinja, spisateljica, pisala ravnopravno na dva jezika, srpskom i mađarskom. Rođena u Senti 1922. godine od oca Aleksandra Bošana (rođ. u Adi) i majke Paule (rođ. Šrajer u Čonoplji). Gimnaziju je pohađala u više vojvođanskih gradova; 1940. u Kikindi, pred maturu, uhapšena je i isključena iz ove škole, iste godine položila privatni razredni i maturalni ispit u Subotici. Zbog prvog anti-jevrejskog zakona „Numerus klausus”, koji je donet

pred II svetski rat u Kraljevini Jugoslaviji, S.B.M. nije mogla da se upiše na fakultet u Beogradu. Septembra 1941. godine, za vreme okupacije Bačke, hapse je žandarmi fašističke Mađarske, a vojni sud u Subotici je osuđuje na 13 godina teške robije. Užasna iskustva iz ovog perioda života i njima suprotstavljena životna snaga i optimizam predstavljaju najznačajniju inspiraciju za njen književni angažman.

1955. godine diplomirala je na Višoj pedagoškoj školi u Novom Sadu, Odsek za srpskohrvatski jezik i književnost naroda Jugoslavije. Najduže je radila kao glavni urednik i urednik Radio Novog Sada. Učestvovala u radu Saveta Srpskog narodnog pozorišta, Sterijinog pozorja i drugih kulturnih institucija u Novom Sadu. Bila je poslanica Savezne Narodne skupštine Jugoslavije u Kulturno-prosvetnom veću, u mandatu od 1963. do 1967. godine.

Pored drugih priznanja, dobila Oktobarsku nagradu grada Novog Sada 1971. godine; Orden rada sa zlatnim vencem 1975.; Povelju grada Novog Sada 1984; Nagradu za životno delo Društva književnika Vojvodine 1999. godine.

Štampana dela:

"Dok višnje procvetaju," — roman autobiografskog karaktera o ratnim godinama (1958. godina, "Edicija Vojvodina u borbi,, Novi Sad).

"Mire a megyfa kivirágzik," — mađarsko izdanje istog romana (1959. godina, "Forum,, Novi Sad). Drugo prošireno izdanje na srpskom jeziku **"Dok višnje procvetaju,"** (1980. godine, "Mladost,, Zagreb)

"Izdanci na vetru," — roman o školovanju dece palih boraca u Vojvodini (1964. godina, "Progres,, Novi Sad). **"Névtelenek,"** — mađarsko izdanje istog romana (1966. godine, "Forum,, Novi Sad).

"Pomračenja," — roman o vremenu kampanje Imforbira protiv Jugoslavije, prvi takvog karaktera u Jugoslaviji (1972. godine, Matica srpska, Novi Sad)

"San mladosti," — roman autobiografskog karaktera, slika života jevrejskih porodica u Bačkoj pre II svetskog rata (1983. godine, "Dnevnik,, Novi Sad). **"Egy ifúság álma,"** — prošireno mađarsko izdanje istog romana (1988. godine, "Forum,, Novi Sad).

"Kamen na ramenu," — roman o junaku koji je preživeo ropski rad u Mauthausenu i šta je posle bilo (1988. godine, "Dnevnik,, Novi Sad)

"Beleške iz Izraela," — putopisni roman (1990. godine, "Dnevnik,, Novi Sad). Pod nazivom **"Priče iz Izraela,"** izdanje dopunjeno i

prošireno (1998. godine, "Dnevnik,, Novi Sad), prevod istog romana na mađarski "**Izraeli családfa,,** (1999. JMMT, Novi Sad).

"**Gálék,,** — romansirana biografija pesnika Lasla Gala (1994. godine, "JMMT,, Novi Sad). "**Porodica Gal,,** — prošireno izdanje istog romana na srpskom jeziku (2001. godine, Matica srpska, Novi Sad)

U časopisima i listovima u Vojvodini, na srpskom i mađarskom jeziku objavljeno je više njenih pripovedaka i sećanja. Napisala je mnoštvo radio-drama za odrasle i za decu, kao i dokumentarnih drama za radio i televiziju. Emitovane su u Radiju i na Televiziji Novi Sad, a neke na Radiju u Budimpešti.

Uz pomoć dr Ištvana Bošnjaka priredila knjigu "**Örök álmok,,** — izabrana dela svog oca Aleksandra (Boschan Sándor) poginulog 1942. godine u čuruškoj raciji (2002. godine, JMMT, Novi Sad).

U rukopisu — neobjavljeno: **Ženska staza**, Novi Sad 2004.

Simin, Nevena – novinarka, spisateljica; rođena 15. januara 1950. godine u Novom Sadu od majke Magde (rođ. Bošan) i oca Živka Simina. Sve škole završila u Novom Sadu, 1974. godine diplomirala Jugoslovenske književnosti na Filozofskom fakultetu.

Radila u novinsko-izdavačkoj kući "Dnevnik,, od 1975., najviše u kulturnoj hronici lista. Uređivala podlistak "Dečji dnevnik,, 1986.-1992. U okviru kolumne "Kulturna ekologija,, (1989-92) – do suspenzije na poslu i slanja na šestogodišnji prinudni odmor

– istraživala suptilne kulturološke, mentalitetne, uzrasne i druge osobnosti ljudi u periodu narastanja tenzija, raspada zemlje i potonjih građanskih ratova. Na osnovu tih tekstova priredila knjigu "Osmeħ za nepoznato drvo,, (u rukopisu).

Baveći se jogom u sistemu "Joga u svakodnevnom životu,, Paramhans Svami Mahešvaranande, napisala raspravu o međusobnim uticajima zapadnjačkih i istočnjačkih duhovnih praksi "Ponovo zajedno,, (objavljena u "Dnevniku,, 1991. kao feljton).

Pisala drame za radio. Prema narodnim pripovetkama dramatisovala: "Čardak ni na nebu ni na zemlji,, "Baš čelik,, "Vilin vez,, "Grbo i kralj đavolski,, "U laži su kratke noge,, zatim dramu s naučno-fantastičnom tezom "Nerazjašnjenja epidemija,, za decu "Rođendanski poklon,, i mnoge druge. 1988. Pozorište mladih iz Novog Sada izvelo joj dramu "Zlatoruni ovan,, u režiji Jelene Sitar.

Sa Rastislavom Durmanom i sedmoro dece ispričala priču o pubertetu "Zagonetni znak,, ("Dnevnik,, 1987.). Isti dvojac odraslih i trinaestoro dece u okviru literarne radionice Festivala djeteta u Šibeniku 1987. stvorio materijal za fantastičnu priču o kamenu mudrosti "Kamena,, (objavljivana u nastavcima u "Dečjem dnevniku,, 1990-91).

U vlastitom izdanju, prevodu i antologijskom konceptu 1994. objavila zbirku priča "Iz Tame ka Svetlu", sakupljenih na predavanjima Paramhans Mahešvaranande, koji se i navodi kao autor. Iz predavanja istog jogija priredila brošuru "Na točku rađanja i umiranja" 1995. godine.

Za potrebe dramskog programa Radio Novog Sada i Televizije Novi Sad prevela sa mađarskog jezika mnoštvo radio-drama, crtanih filmova i filmova.

Od 1997. godine bavi se Internetom i participira u formiranju Internet tržišta u Jugoslaviji. Uređuje on-line magazin "**Artmagazin**" do 1998., a od 1999. web stranice "**Human-net**".

Od 2002. uređuje mesečni časopis za profesionalce u medijima "**Link**"; učestvuje u radijskoj nezavisnoj produkciji na projektima: "**Okolominutno radio-pozorište**" i "**Zdravo, kako si danas**" i drugima.

2004. prevela sa engleskog knjigu "**Games to play with babies**" američke autorice Jackey Silberg. "**Igre s bebama**" je zbirka praktičnih uputstava za mlade roditelje koji imaju novorođenče. Po istoimenoj zamisli nastala serija petominutnih TV emisija u koprodukciji Media Art Service International i TV "Ranonija".

Naslovi objavljeni nakon izlaženja Enciklopedije Novog Sada: esej "**Duhovno tumačenje bajki**„, (Esotheria, 2006, Beograd)

Priručnik: "**Deljanje novinarskog stila**„, (Edicija "Link plus„, Media Art Service International, Novi Sad 2007)

Prilozi:**Spisak žena koje su zatočene u Sudskom zatvoru u Subotici od novembra 1941. do septembra 1942:**

1. Balašević Viktorija, radnica iz Subotice
2. Baš Kata, učenica iz Subotice
3. Bek Lilika, učenica iz Subotice
4. Blau Francetić Ruža, lekar, iz B. Topole
5. Bošan Magda, studentkinja iz Sente
6. Hajman Jolanka, hemičar iz Subotice
7. Jenei Gizela, fotograf iz Subotice
8. Jovelić Jagoda, učenica iz Subotice
9. Kovač Rožika, službenica iz Subotice
10. Lendvai Draginja, službenica iz Subotice
11. Levei Ica, radnica iz Sente
12. Malušev Boriška, krojačica iz Subotice
13. Merković Marica, radnica iz Subotice
14. Molnar Marija, radnica iz Sente
15. Rakoši Galja, studentkinja iz Subotice
16. Rekecki Eržebet, radnica iz Sente
17. Seneš Magda-Dušika, domać. iz Subotice
18. Sič Kristina, radnica iz Subotice
19. Stilinović Marija, učenica iz Subotice
20. Špicer Edita, učenica iz Subotice
21. Takač Marija, radnica iz Sente
22. Terek Piroška, radnica iz Sente
23. Vojnić Giza, radnica iz Subotice
24. ... Ljubica, radnica iz Subotice

Od pobrojanih, u zatvor Marijanostru prebačene su novembra 1941:

1. Balašević Viktorija
2. Bošan Magda
3. Hajman Jolanka
4. Jenei Gizela
4. Kovač Rožika
6. Levei Ica
7. Malušev Boriška
8. Merković Marica
9. Rakoši Galja
10. Seneš Dušika
11. Sič Kristina
12. Vojnić Giza

Bek Lilika i Špicer Edita su prebačene u zatvor za maloletne u Kištarču, odnosno u Kaloču.

Drugarice osuđene na manje vremenske kazne u zatvoru Konti u Budimpešti, te većinom odatle puštene na slobodu. Nekoliko njih je prebačeno direktno u Komarom:

1. Belić Ačanski Damjanka, učenica iz Srbobrana
2. Cvejić Mira, učenica iz Vrbasa
3. Dragin Danica, učenica iz Bečeja
4. Erdeljan Živka, domaćica iz Kovilja
5. Jojkić Jelica, seljanka iz Turije
6. Jojkić Julka, domaćica iz Turije
7. Jovanović Milica – Miculjka, učenica iz Novog Sada
8. Kolarski Mara, učenica iz Novog Sada
9. Krkljuš Jelica, učenica iz Novog Sada
10. Kuzmančev Nada, učenica iz N. Sada
11. Latinski-Gložančev Julka, domaćica iz Bečeja
12. Lučić Zora, učenica iz Novog Sada
13. Malić Zora – Joja, učenica iz Bečeja
14. Milanov Milica, učenica iz Silbaša
15. Miškov Latinka, učenica iz Bačke Palanke
16. Medurić Zorka, seljanka iz Turije
17. Markov Julka, domaćica iz Bačkog Gradišta
18. Markov Sretenka iz Bačke Palanke
19. Paroški Dušica, učenica iz Turije

20. Pejak Katica, krojačica iz Silbaša
21. Petrović Julka, domaćica iz Bačkog Gradišta
22. Prodanović Ljubica, učenica iz N. Sada
23. Savin Zora, domaćica iz Đurđeva. Oslobođena iz Kontija, ponovo je uhapšena i poginula u zatvoru Šatoraljauhelj
24. Srećkov Milica, krojačica iz Čuruga
25. Šer Gertruda, učenica iz Novog Sada
26. Šijački Kajka, službenica iz Bečeja
27. Trbić Marija, trgovačka pomoćnica iz Bečeja
28. Trbić Stojanka – Koka, krojačica iz Bečeja

Bačvanke koje su od novembra 1941. godine do 19. septembra 1942. bile zatočene u zatvoru Konti u Budimpešti, zatim je prebačene u Marijanostru:

1. Andrić Milena, radnica iz Novog Sada
2. Apić Evica, seljanka iz Žablja
3. Batos Ružica, seljanka iz Čuruga
4. Benka Ana, profesorka iz B. Petrovca
5. Berger Komloš Šacika, službenica iz Novog Sada
6. Brkić Mila, službenica iz Novog Sada
7. Bursać Beba, radnica iz Novog Sada
8. Cimr Julija, agronomica iz Novog Sada
9. Čonkić Persa, seljanka iz Žablja
10. Čerpes Justa, radnica iz Maribora
11. Dinjaški Dragica, učenica iz N. Sada
12. Drakulić Draga, seljanka iz Žablja
13. Grbić Kristina, seljanka iz Žablja
14. Grbić Jecka, seljanka iz Žablja
15. Husar Marta, studentkinja iz N. Sada
16. Ivačković Gordana, studentkinja iz Novog Sada
17. Komloš Edita, učenica iz Novog Sada
18. Lucić Mara, seljanka iz Čuruga
19. Mandel Ibolja, radnica iz Novog Sada
20. Mandel Estera, radnica iz Novog Sada
21. Mandel Zora, radnica iz Novog Sada
22. Nemet Marija, radnica iz Novog Sada
23. Pavlović Vera, studentkinja iz N. Sada

24. Pecić Evica, seljanka iz Žablja
25. Popov Zagorka, seljanka iz Žablja
26. Rajčetić Persa, seljanka iz Žablja
27. Rižički Milandinka, seljanka iz Žablja
28. Ranisavljević Dragica-Seka, učenica iz Novog Sada
29. Skandarski Sofija, radnica iz N. Sada
30. Skandarski Radoslava, radnica iz N. Sada
31. Šećerov Mirjana-Coka, učenica iz N. Sada
32. Štajner Henica, učenica iz Novog Sada
33. Šeguljev Kovinka, učiteljica iz Čuruga
34. Šučov Drenka, seljanka iz Žablja
35. Štrbački-Ranisavljević Latinka, učenica iz Novog Sada
36. Vajs Vera, službenica iz Novog Sada
37. Varga Mica, radnica iz N ovog Sada
38. Vezilić Stana, seljanka iz Žablja

**Druga grupa žena koja je krajem 1942. godine prebačena iz zatvora
Konti u Marijanostru:**

1. Armbruster Irma, radnica iz N. Sada
2. Bem Klara, učenica iz Novog Sada
3. Baji Julka, radnica iz Novog Sada
4. Čobanski Persa, seljanka iz Vrbasa
5. Dejanović Kaća, krojačka radnica iz Novog Sada
6. Đomparić Ljubica, službenica iz N. Sada
7. Jojkić Mara, seljanka iz Turije
8. Kuzmanović Nada, učenica iz N. Sada
9. Kadelburg Gerta, učenica iz N. Sada
10. Koljedzinski Olga, učenica iz N. Sada
11. Lustig Irena, učenica iz Novog Sada
12. Maksić Mara, učenica iz Novog Sada
13. Švind Kristina, učenica iz Novog Sada
14. Vlaškalić Mira, modistkinja iz N. Sada
15. Velicki Nada, učenica iz Novog Sada

**Grupa žena koja je u Marijanostru stigla 1943. iz Armije i iz
sudskog zatvora u Novom Sadu:**

1. Cuker Eva, učenica iz Sombora
2. Dejanov Saveta iz Bačkog Gradišta
3. Grujić Biserka, učenica iz Sombora
4. Herić-Cvetić Ljubica, radnica iz N. Sada
5. Marković Milica, radnica iz N. Sada
6. Puškar Danica, učenica iz N. Sada
7. Stefanović Budimka, učenica iz Sombora
8. Špajdl Mancika, domaćica iz Sombora
9. Tucakov Zorana, učenica iz N. Sada

Grupa žena zatvorena u segedinskom zatvoru Čilag:

1. Bartok Olga, radnica
2. Babić Sofija, zanatska radnica
3. Čere N., seljanka
4. Dudvarski Pava, seljanka
5. Dreksler Margita, službenica
6. Džigurski Kata, učenica iz Bečeja
7. Ergelašev Stanika, zanatska radnica iz Srbobrana
8. Farago Alisa, službenica iz Novog Sada
9. Farago Ana, službenica iz Novog Sada
10. Gložančev Marija, radnica
11. Grujić Milica, učenica iz Sombora
12. Isakov Jelica, učenica iz Kule
13. Ilin Maca, seljanka iz Kule
14. Jakšić Desa, zanatska radnica iz N. Sada
15. Kopčanski Irena, nastavnica
16. Klajn Klara, službenica iz Novog Sada
17. Mirilov Jelica, krojačica iz B. Gradišta
18. Medurić-Krklješ Anica, seljanka iz Turije
19. Miladinović Desanka-Abisinka, radnica iz Novog Sada
20. Malić Zora, tekstilna radnica iz N. Sada
21. N. Mariška, seljanka
22. Milić Sofija, zanatska radnica
23. Marinković-Stokić Jagica, radnica

24. Paroški Radojka, službenica
25. Pece Franciška, seljanka iz Bač. Pet. Sela
26. Prišić Ljubica, zanatska radnica
27. Pejović Jovanka, zanatska radnica
28. Rus Marica, krojačica iz Bačkog Gradišta
29. Starčev Nataša, službenica iz Novog Sada
30. Siriški Ankica, zanatska radnica iz Turije
31. Sekulić Nevenka, zanatska radnica
32. Stankov Nata, radnica iz Novog Sada
33. Šeguljev Jelica, zanatska radnica
34. Tanasijin-Živković Draginja, seljanka
35. Tucić Milena, zanatska radnica
36. Zurković Anica, radnica iz Srbobrana
37. Živković Smilja, zanatska radnica

Od navedenih žena iz Čilaga u Marijanostu su prebačene:

1. Ergelašev Stanika
2. Farago Ana
3. Grujić Milica
4. Isakov Jelica
5. Klajn Klara
6. Kopčanski Irena
7. Medurić Anica
8. Miladinović Desanka-Abisinka
9. Mirilov Jelica
10. Malić Zora
11. Pece Franciška
12. Starčev Natalija
13. Sirički Ankica
14. Stankov Nada
15. Zurković Anica

Drugarice iz Sombora osuđene na manje vremenske kazne u zatvoru u Kaloči. Neke su po oslobođenju iz Kaloče ponovo hapšene i dospale u razne zatvore:

1. Braun Sentđerđi Olga, učenica iz Sombora
2. Buzadžić Nada, učenica
3. Buzadžić Milanka, domaćica
4. Gradinac Trifunov Slavka, krojačica
5. Kapusta Jovanović Milica, radnica
6. Maširević Matić Jugovica, krojačica
7. Nastasić Opačić Jugovica, učenica
8. Pavkov Ljubica, krojačica
9. Pušin Zagorka, krojačica
10. Radišić Vera, krojačica
11. Radojević Šarčanski Mirjana, krojačica
12. Selak Milena Beba, učenica
13. Ćirić Ksenija, učiteljica

Bačvanke koje su novembra 1944. godine prebačene iz zatvora u Komaromu u koncen-tracione logore Dahau, Bergen-Belzen, Falersleben i Salcvedel:

1. Aćimović Jovanović Smilja, učenica iz Novog Sada
2. Andrić Katica Jeja, seljanka iz Deronja
3. Andrić Popadić Anka, seljanka iz Deronja
4. Antić Ružica, domaćica iz Novog Sada
5. Arsenin Mila, domaćica iz Novog Sada
6. Arsenin Jelena (baba Roda), babica iz Novog Sada
7. Berić Dara, seljanka iz Đurđeva
8. Bokšić Savin Mica, Đurđevo
9. Božić Jeliborka, učenica iz Bečeja
10. Bošan Simin Magda, studentkinja iz Sente
11. Bosak Vera, Novi Sad
12. Braun Olga, učenica iz Sombora
13. Cuker Čavčić Eva, učenica iz Sombora
14. Čalenić Milanka, učenica iz Novog Sada
15. Čuruški Tinka, seljanka iz Kovilja

16. Danilov Ivanka, seljanka iz Bačke Palanke
17. Danilov Mirjana, seljanka iz Tovariševa
18. Dovijarac Marinković Ružica, učenica iz Novog Sada
19. Đeneš Arsenić Eva, studentkinja, rodom iz Budimpešte
20. Despotović Olga, Novi Sad
21. Erdeljan Vera, učiteljica iz Gospođinaca
22. Eremić Vera, učiteljica iz Gospođinaca
23. Farago Ana, službenica iz Novog Sada
24. Glavaški Ivanka, radnica iz Bečeja
25. Glavić Jovanka, seljanka iz Čuruga
26. Grujić Ivanka, učenica iz Novog Sada
27. Hajman Jolanka, hemičarka iz Subotice
28. Husar Doder Marta, studentkinja iz Novog Sada
29. Horvat Marija, domaćica iz Nedelišća
30. Ilić Ilin Kristina, iz Zmajeva
31. Ilijin Mirjana, iz Gospođinaca
32. Ignjatov Dana, seljanka iz Paraga
33. Jojkić Jelica, seljanka iz Turije
34. Jovin Jecka, seljanka iz Čuruga
35. Jovin Danilka, seljanka iz Čuruga
36. Jurišić Ljubica Buba, iz Novog Sada
37. Krstić Jelica, seljanka iz Srbobrana
38. Kostić Slavka, radnica iz Novog Sada
39. Kobiljski Kočović Ljuba, zanatska radnica iz Novog Sada
40. Kosovac Vera, seljanka iz B. Gradišta
41. Koledin Dragica, učenica iz N. Sada
42. Koledin Dobrila, učenica iz N. Sada
43. Kuzmanović Dragica, učenica iz Novog Sada
44. Koledin Vera, pekarka iz Kovilja
45. Kuzmanović Nada, učenica iz N. Sada
46. Kadelburg Gerta, učenica iz N. Sada
47. Krkljuš Popara Melanija, iz N. Sada
48. Kostić Berić Darinka, iz Đurđeva
49. Karić Vida, službenica iz Ade
50. Lustig Vajnman Incika, učenica iz Novog Sada
51. Lančuški Olgica, seljanka iz Sivca
52. Markov Bosiljka, iz Perleza

53. Miškov Nata, domaćica iz B. Palanke
54. Moljac Desa, iz Novog Sada
55. Marić Jovanka Sela, službenica iz Deronja
56. Milovanov Lepčević Mica, službenica iz Novog Sada
57. Mojsilov Vera, krojačica iz N. Sada
58. Milutinović Milica, seljanka iz Novog Sada
59. Malušev Marton Boriška, krojačica iz Subotice
60. Mandel Zora, radnica iz Novog Sada
61. Mandel Ljubica, radnica iz Novog Sada
62. Mandel Estika, radnica iz Novog Sada
63. Malešev Mileva-Seja, učenica iz Novog Sada
64. Malešević Veselinov Mara, seljanka iz Rumenke
65. Nestorović Slavica, domaćica iz Novog Sada
66. Oberkirš Štefanija, učenica iz N. Sada
67. Pašćan Zora, seljanka iz Rumenke
68. Pavlović Desa, učenica iz Đurđeva
69. Pantić Julka, seljanka iz Nadalja
70. Popnovakov Mila, domaćica iz Vrbasa
71. Puštrić Mira, domaćica iz Vrbasa
72. Prodanović Milena, učenica iz N. Sada
73. Prodanović Ljubica, učenica iz N. Sada
74. Pisarev Emilija, iz Despotova
75. Pisarev Grozda, iz Despotova
76. Pataki Ilona, profesorka iz Novog Sada
77. Pankov Živka, seljanka iz Grabova
78. Petrović Draginja, iz Bačke Palanke
79. Panin Milić Jela iz Despotova
80. Petrović Gaćaš Katica
81. Popić Vukobrat Draginja iz Kaća
82. Rakoši Šer Zora, krojačica iz Ade
83. Radivojević Zagorka, domaćica iz Novog Sada
84. Raletić Seja iz Šajkaš Sentivana
85. Raletić (Sejina majka), domaćica iz Šajkaš Sentivana
86. Radonić Milka, iz Tovariševa
87. Rajić Zorka, seljanka iz Tovariševa
88. Rajić Desanka, selanka iz Tovariševa
89. Rajić Milica, seljanka iz Tovariševa

90. Stanković Gavanski Milka, iz N. Sada
91. Savin Branka iz Đurđeva
92. Stanković Panić Živka, učenica iz Novog Sada
93. Sremac Roksa, seljanka iz Paraga
94. Stojaković Katica, domaćica iz Bačke Palanke
95. Stojaković Marija, iz Bačke Palanke
96. Stojkov Brčtin Vida, radnica iz Bečeja
97. Sas Agnesa, službenica iz Vrbasa
98. Stejić Batos Evica-Micka, seljanka iz Čuruga
99. Seneš Rudić Magda-Dušika, domaćica iz Subotice
100. Stražmešterov Marić Anica
101. Štajner Karaoglanović Henica, učenica iz Novog Sada
102. Ševa Mara, seljanka iz Siriga
103. Šukić Vemija, seljanka iz Begeča
104. Šebe Malešev Vera iz Novog Sada
105. Šijakov Mara, seljanka iz N. Sada
106. Teodorović Dobrila, krojačica iz Novog Sada
107. Tavrdžić Kristina iz Bačke Palanke
108. Tucakov Kanurić Katica, seljanka iz Čuruga
109. Terzić Markov Bosiljka, iz Zrenjanina
110. Todorović Milačić Mara, iz N. Sada
111. Tomić Marija iz Gračaca
112. Tomin Milić Jelka iz Despotova
113. Tankof Kosić Mila iz Begeča
114. Vukojević Milica iz Novog Sada
115. Vojnović Nada, učenica iz N. Sada
116. Vujkov Ruža, radnica iz Novog Sada
117. Vujkov Nada, radnica iz Novog Sada
118. Vlaškalić Radojka, domaćica iz Novog Sada
119. Vlaškalić Draginja, krojačica iz Novog Sada
120. Vuksanov Knežević Sofija-Sojka, učenica iz Novog Sada
121. Velicki Ivačković Nada, učenica iz Novog Sada
122. Vajs Štajner Verica, službenica iz Novog Sada
123. Vlaškalić Ružica, iz Novog Sada
124. Vojnić Ljubica iz Novog Sada
125. Vojnić Soka iz Novog Sada

Bačvanke koje su novembra 1944. godine iz zatvora u Komaromu deportovane u Nemačku, u logor Ravensbrik, a odatle u radne logore u Špandau, Dortmund, Genshagen i logor fabrike optičkih uređaja „Simens”:

1. Aćimović Vezilić Stana, seljanka iz Žablja
2. Albert Mara iz Kisača
3. Anđelković Šučov Drenka, seljanka iz Žablja
4. Alimpić Pajić Gordana iz Silbaša
5. Andrić Milena, radnica iz Novog Sada
6. Armbruster Irma, radnica iz Novog Sada
7. Baji Hribar Julija, radnica iz Novog Sada
8. Balažević Barta Viktorija, radnica iz Subotice
9. Balog Irena iz Novog Sada
10. Beljanski Kovačić Milena, radnica iz Sombora
11. Benka Ana, profesorka iz Bačkog Petrovca
12. Begečki Draginja, seljanka iz Nadalja
13. Beljanski Marija, seljanka iz Čuruga
14. Berček Rajkov Anka, seljanka iz Čuruga
15. Bjelić Vlaškalić Mirjana, radnica iz Novog Sada
16. Borković Pejak Katica, zanatlijska iz Silbaša
17. Brkić Petrov Mila, službenica iz N. Sada
18. Bukvić Begečki Zora, seljanka iz Nadalja
19. Bursać Milica Beba, radnica iz N. Sada
20. Buzadžić Milanka iz Sombora
21. Buzadžić Nada iz Sombora
22. Cimr Julija, agronom iz Novog Sada
23. Cvetić Herić Ljubica, radnica iz N. Sada
24. Čekić Čupić Jelka, seljanka iz Čuruga
25. Čekić Milena, seljanka iz Čuruga
26. Čerpes Justa, službenica iz Maribora
27. Čopić Siriški Ankica, zanatlija iz Turije
28. Čordarov Čonkić Velinka-Lela, seljanka iz Čuruga
29. Čupić Anka, domaćica iz Čuruga
30. Čupić Tapavica Mara, seljanka iz Čuruga
31. Čupić Milosava-Draga, seljanka iz Čuruga
32. Danilov Žabaljac Mirjana, seljanka iz Tovariševa
33. Despotović Olgica, učenica iz Novog Sada

34. Draganić Tepavac Jelica iz Čuruga
35. Dražić Vida iz Čuruga
36. Dudaš Kata, seljanka iz Bačkog Petrovca
37. Dozet Hinić Mara,
radnica
38. Dudvarski Lucić Mara, seljanka iz Čuruga
39. Đerić Mirilov Jelica, krojačica iz Bačkog Gradišta
40. Erdeljan Dejanov Saveta iz Bačkog Gradišta
41. Erdevik Jevrosimov Jecka, seljanka iz Čuruga
42. Eremić Vera, učiteljica iz Gospođinaca
43. Fajt Koljadzinski Olga, službenica iz Novog Sada
44. Gajinov Rusov Živka, seljanka iz Turije
45. Garić Vukadinov Vuka, radnica iz Bačkog Gradišta
46. Glavić Jovanka iz Čuruga
47. Golubičić Belić Vera, učenica iz N. Sada
48. Gradinac Trifunov Slavka, učenica iz Sombora
49. Grba Zeremski Smilja, seljanka iz Turije
50. Grinberger Sekelj Ibolja, zanatlija iz Novog Sada
51. Grinberger Katarina, radnica iz N. Sada
52. Grujić Biserka, učenica iz Sombora
53. Horvat Marija radnica iz Čakovca
54. Grujić Milica-Cica, učenica iz Sombora
55. Ilić Žemba Kristina, radnica iz N. Sada
56. Ivačković Gordana, studentkinja iz Novog Sada
57. Jauković Dinjaški Dragica, učenica iz Srbobran
58. Jarić Isakov Jelica, učenica iz Kule
59. Jaković Jakovljević Ljubica, učenica iz Ade
60. Jeremić Sekulić Grozda, seljanka iz Čuruga
61. Jovicki Vukica iz Bačke Palanke
62. Kalik Bakajin Grozda, seljanka iz Nadalja
63. Karić Vida, službenica iz Ade
64. Karimanović Belić Leposava, učenica iz Novog Sada
65. Kosanov Darinka iz Nadalja
66. Kovačev Olga, radnica iz Vrbasa
67. Korčok Marija iz Bačkog Petrovca
68. Kojić Vema, domaćica iz Bačke Palanke
69. Kolarski Kranjec Marija, učenica iz Novog Sada

70. Lazić Bogdanović Vida, domaćica iz Novog Sada
71. Laušev Milica, seljanka iz Nadalja
72. Letić Savka, seljanka sa Čeneja
73. Maletić Jelena, seljanka iz Čuruga
74. Marić Stevka, domaćica iz N. Sada
75. Matić Miškov Dobrila, seljanka iz Kovilja
76. Maksimović Radosavljević Ljubica iz Čuruga
77. Markov Bosiljka, radnica iz N. Sada
78. Matić Maširović Jugovica, radnica iz Sombora
79. Medurić Marija-Baba Mara, seljanka iz Turije
80. Medurić Srećkov Ranka, seljanka iz Čuruga
81. Medovarski Marija, seljanka iz Bačkog Petrovca
82. Milić Pala, seljanka iz Kovilja
83. Miškov Đomparić Ljubica, službenica iz Novog Sada
84. Miladinović Desanka-Abisinka, politirka iz Novog Sada
85. Mihajlović Draginja-Seška, seljanka iz Novog Sada
86. Mirković Kovinka, seljanka iz Nadalja
87. Naumov Siriški Anđelka, seljanka iz Nadalja
88. Nenadov Anđelka, seljanka iz Žablja
89. Nemet Marija, radnica iz Novog Sada
90. Oberkirš Štefanija, učenica iz Novog Sada
91. Ognjanac Momčilović Jelka, domaćica iz Novog Sada
92. Palinkaš Marija, seljanka iz Bačkog Petrovca
93. Panin Marija iz Silbaša
94. Pantić Ljubica iz Nadalja
95. Pataki Ilona, profesorka iz Novog Sada
96. Paunović Krstić Branka iz Ravnog Sela
97. Pankov Mila iz Novog Sada
98. Pavlas Mira iz Novog Sada
99. Pavlović Vera, studentkinja iz N. Sada
100. Pavkov Ljubica, radnica iz Sombora
101. Pećnik Anka, seljanka iz Lalića
102. Perž Podlesek Sidonija, rodnom iz Murske Sobote
103. Popov Ružica iz Čuruga
104. Popara Ninkov Danilka iz Čuruga
105. Počuča Dara, radnica iz N. Kneževca
106. Prodanović Vera iz Novog Sada

107. Protić Pavlov Radojka, učenica iz Ade
108. Preradov Ljubica iz Nadalja
109. Pece Franciška, radnica iz Bačkog Petrovog Sela
110. Puškar Rajković Danica, učenica iz Novog Sada
111. Radoc Simić Sofija, seljanka iz Futoga
112. Raletić Kristina iz Šajkaša
113. Radojev Dobrila iz Novog Sada
114. Rajičić Batos Ružica, seljanka iz Čuruga
115. Rac Komar Magda, službenica iz Subotice
116. Radišić Kosana iz Čuruga
117. Ris Balaštik Blanka, rodom iz Hrvatske
118. Sekelj Levei Ilona, radnica iz Sente
119. Srdanović Jojkić Mara, seljanka iz Turije
120. Srećkov Rajčetić Persa, seljanka iz Žablja
121. Skandarski Sofija, radnica iz N. Sada
122. Skandarski Stojković Radoslava, radnica iz Novog Sada
123. Stajić Pantić Jovanka iz Nadalja
124. Stojšić Pantić Kata iz Nadalja
125. Stanimirov Mirosavljević Kovinka iz Nadalja
126. Stanimirov Bukinac Anđa iz Nadalja
127. Stanković Miškov Latinka, učenica iz Bačke Palanke
128. Sekulić Draginja-Seka iz Nadalja
129. Sremac Nada iz Novog Sada
130. Šepsei Švind Kristina, učenica iz Novog Sada
131. Šijakov Milica iz Bačke Palanke
132. Šotić Dobrila, radnica iz Novog Sada
133. Šeguljev Koviljka, učiteljica iz Čuruga
134. Špajdl Mancika, domaćica iz Sombora
135. Štark Marta, učenica iz Novog Sada
136. Tikvicki Rakoši Galja, studentkinja iz Subotice
137. Tavrđić Milica iz Bačke Palanke
138. Tucakov Zorana, učenica iz N. Sada
139. Turk Tavrđić Slavica iz Bačke Palanke
140. Uhlarić Grujić Miluška, seljanka iz Bačke Palanke
141. Vasin Topolski Jelena iz Čuruga
142. Vasić Džigurski Branka iz Čuruga
143. Vardić Dara, apotekarka iz N. Sada

- 144. Veličković Milutinović Milica iz Novog Sada
- 145. Vojnić Soka, domaćica iz N. Sada
- 146. Vojnić Ljubica, radnica iz N. Sada
- 147. Vučić Ergelašev Stanika, zanatlija iz Srbobrana
- 148. Žikić Stefanović Budimka, učenica iz Sombora
- 149. Živojinović Živković Milena, učenica iz Ade
- 150. Krista iz Subotice
- 151. Cilika iz Subotice
- 152. Mariška iz Subotice

Bačvanke poginule u oružanim borbama i umrle u logorima:

1. Dejanović Katica, krojačica iz N. Sada. Oslobođena iz zatvora u Marijanostri nije stigla ni do svoje kuće. U Subotici se priključila jednoj borbenoj jedinici. Poginula kod Bolmana.
2. Berger Komloš Vera-Šacika, učenica iz Novog Sada. Po oslobođenju iz zatvora prebacila se u partizanske jedinice gde je i poginula.
3. Komloš Edita, učenica iz Novog Sada.
4. Surdučki Mara iz N.Sada. U drugom pokušaju uspela je da pobjegne iz logora u Bačkoj Topoli i da se prebaci u Srem, u partizane. Ubrzo je poginula.

Poginule u pobuni u Šatoraljauhelju:

5. Batos Ružica, seljanka iz Čuruga
6. Erdeljan Ivanka iz Bačkog Gradišta
7. Radišić Ankica iz Đurđeva
8. Savin Zora iz Đurđeva

Umrle u Bergen-Belzenu i Ravensbriku:

9. Antonić Ljubica, domaćica iz N. Sada
10. Albert Mara iz Kisača
11. Arsenin Jelena, babica iz Novog Sada
12. Armbruster Irma, radnica iz N. Sada
13. Begečki Draginja, seljanka iz Nadalja

14. Čupić Milosava-Druga, seljanka iz Čuruga
15. Despotović Olga iz Novog Sada
16. Farago Ana, službenica iz Novog Sada
17. Glavić Jovanka iz Čuruga
18. Grinberger Katarina iz Novog Sada
19. Jovicki Vukica iz Bačke Palanke
20. Kadelburg Gerta, učenica iz N. Sada
21. Kovačev Olga, radnica iz Vrbasa
22. Kojić Vema, domaćica iz Bačke Palanke
23. Korčok Marija iz Bačkog Petrovca
24. Laušev Milica, seljanka iz Nadalja
25. Medurić Mara, seljanka iz Turije
26. Milačić Todorović Nada iz Novog Sada (umrla u logoru Buhenvald)
27. Milić Pala, seljanka iz Turije
28. Moljac Desanka iz Novog Sada
29. Oberkirš Štefanija, učenica iz N. Sada
30. Palinkaš Marija, seljanka iz Bačkog Petrovca
31. Pantić Ljubica iz Nadalja
32. Pataki Ilona, profesorka iz Novog Sada
33. Pavlović Vera, studentkinja iz N. Sada
34. Pece Franciška, seljanka iz Bačkog Petrovog Sela
35. Pećnik Anka, seljanka iz Lalića
36. Petrović Draginja iz Bačke Palanke
37. Prodanović Vera iz Novog Sada
38. Raletić Kristina iz Šajkaša
39. Sekulić Draginja-Seka iz Nadalja
40. Skandarski Sofija, radnica iz N. Sada
41. Sremac Roksa, seljanka iz Paraga
42. Stojaković Kata, domaćica iz Bačke Palanke
43. Šer Rakoši Zora, krojačica iz Ade
44. Šeguljev Kovinka, učiteljica iz Čuruga
45. Ševa, Mara — Baba Ševa, seljanka iz Silbaša
46. Vlaškalić Ružica iz Novog Sada

Bačvanke umrle posle rata:

1. Andrić Mileva (1991.)
2. Apić Evica (2001.)
3. Batos Stejić Evica-Micka (1993, Novi Sad)
4. Bek Krmpotić Lilika (2000, Novi Sad)
5. Belić Karimanović Leposava-Lepa (1997.)
6. Bem Isijanov Klara (1988, Novi Sad)
7. Blau Francetić Ruža (2003, Zagreb)
8. Božić Jeliborka (Bečej)
9. Buzadžić Milanka (1987, Sombor)
10. Buzadžić Nada (Sombor)
11. Bursać Milica-Beba (1992, Novi Sad)
12. Cimr Julija (1999, Beograd)
13. Crnojački Julka
14. Cvetić Herić Ljubica (1989, Novi Sad)
15. Čalenić Milanka (2002, Novi Sad)
16. Čobanski Persa (1983, Novi Sad)
17. Čonkić Čordarov Lela (1995.)
18. Čonkić Persa (Bačko Gradište)
19. Čupić Anka (1989, Zagreb)
20. Čuruški Tinka
21. Dejanović Jovanović Milica-Seka (1990, Novi Sad)
22. Dovijarac Marinković Ružica (2000, Arandelovac)
23. Dudaš Kata
24. Đomparić Miškov Ljubica (1998, Novi Sad)
25. Džigurski Natalija (1949, Bečej)
26. Džigurski Vesović Katica (1997, Bečej)
27. Erdeljan Živka (Kovilj)
28. Erdeljan Dejanov Saveta (1995, Novi Sad)
29. Erdeljan Vera
30. Eremić Vera
31. Gavanski Milka (2000, Novi Sad)
32. Garić Vukadinov-Vuka
33. Gložančev Latinski Julka (2001, Bečej)
34. Gradinac Trifunov Slavka (Sombor)
35. Grbić Čonkić Jelena-Jecka (2002, Žabalj)
36. Grbić Bajac Kristina-Tina (2002, Bečej)

37. Grujić Ivanka (Novi Sad)
38. Grujić Babić Milica (1999, Beograd)
39. Hajman Jolanka (Beograd)
40. Hinić Mara (2003.)
41. Ilić Žemba Kristina (1996.)
42. Ilin Maca (1986.)
43. Ivačković Gordana (Austrija)
44. Jaković Jakovljević Ljubica
45. Jojkić Babić Jelica (1993, Novi Sad)
46. Jovelić Jagoda
47. Jeremić Sekulić Grozda (1989.)
48. Jovin Borišev Danilka (Žabalj)
49. Jovin Jecka (Čurug)
50. Kapusta Jovanović Milica (1990, Sombor)
51. Karić Vida
52. Koledin Stevanović Dragica (2001, Beograd)
53. Koledin Vera (2003.)
54. Kopčanski Knežević Irina (Beograd)
55. Kovač Rožika (Izrael)
56. Krklješ Medurić Anica (1993, Vrbas)
57. Krkljuš Popara Melanija-Mela (1999, Novi Sad)
58. Krstić Paunović Branka (2001, Beograd)
59. Lendvai Draginja
60. Lucić Dudvarski Mara (2002, Novi Sad)
61. Maksić Mara (1948, Novi Sad)
62. Malešević Mara (1995.)
63. Malić Stankov Zora-Joja (1990, Bečej)
64. Malić Zora
65. Malušev Barbara-Boriška (1986, Zagreb)
66. Mandel Estela (1990, Izrael)
67. Mandel Zora (1961, Novi Sad)
68. Marić Stevka (1997, Novi Sad)
69. Marinkov Stokić Jagica (1993, Novi Sad)
70. Markov Bosiljka (1966, Novi Sad)
71. Marković Milica (1995, Novi Sad)
72. Medurić Zorka (1961, Novi Sad)
73. Merković Šafer Marica (Novi Sad)

74. Miladinović Desanka-Abisinka (1980, Novi Sad)
75. Mirilov Đerić Jelica (1998, Novi Sad)
76. Mirković Kovinka
77. Miškov Matić Dobrila
78. Momčilović Ognjanac Jelka (1996, Novi Sad)
79. Nenadov Anđelka (1979.)
80. Ninkov Popara Danilka (2003.)
81. Odobašić Ivanka (1989, Sombor)
82. Panin Marija-Maca (1990, Novi Sad)
83. Pankov Mila
84. Pantić Bukinac Jovanka (2001.)
85. Pavlas Mira (Zrenjanin)
86. Pecić Dragica (1999, Žabalj)
87. Popnovakov Mila (1996, Vrbas)
88. Popov Kazimir Zagorka (1992.)
89. Preradov Ljubica (Nadalj)
90. Prodanović Ljubica (1985, Beograd)
91. Prodanović Šćekić Milena (2002, Beograd)
92. Pušin Zagorka (1990.)
93. Puškar Rajković Danica (1962.)
94. Radišić Vera (1992.)
95. Radoc Simić Sofija (1998, Novi Sad)
96. Rajkov Berček Anka (1999, Novi Sad)
97. Sas Agnesa (1985, Beograd)
98. Savin Bokšić Milica (2002.)
99. Sekelj Levei Ilona-Ica (1994, Senta)
100. Sič Kopunović Kristina (1985, Subotica)
101. Siriški Ćopić Ankica (1996, Vrbas)
102. Siriški Naumov Anđelka (1996.)
103. Srećkov Jajagin Milena (Novi Kneževac)
104. Sremac Nada
105. Stanimirov Mirosavljević Kovinka (Ruma)
106. Stajić Pantić Jovanka (Zemun)
107. Starčev Divljak Nataša (1998, N.Sad)
108. Stojaković Marija (1999, Novi Beograd)
109. Stojkov Brčin Vida (1996, Beograd)
110. Šećerov Stojanović Miroslava-Coka (1993, Beograd)

111. Šer Galac Gertruda (1992, Beograd)
112. Šijakov Čupić Kajka (1995, N. Sad)
113. Šotić Dobrila (1995, Novi Sad)
114. Špajdl Mancika (Sombor)
115. Štajner Karaoglanović Henica (1985. Beograd)
116. Štark Marta (Izrael)
117. Tanasin Živković Draginja-Keka (1990, Novi Sad)
118. Trbić Beljanski Stojanka-Koka (2001, Bečej)
119. Tucakov Kanurić Katica (1996, Čurug)
120. Vajs Štajner Vera (1980, Beograd)
121. Vardić Dara (Novi Sad)
122. Velicki Ivačković Nada (1995, Novi Sad)
123. Veličković Milutinović Milica
124. Vezilić Aćimović Stana (1987, Novi Sad)
125. Vilovac Vukica (1980, Novi Sad)
126. Vlaškalić Radojka (1995.)
127. Vojnić Prčić Giza (1985, Subotica)
128. Vojnić Ljubica
129. Vojnić Soka
130. Vojnović Nada (2002, Novi Sad)
131. Vujkov Nada (1998, Novi Sad)
132. Vujkov Čuha Ruža (1988, Novi Sad)
133. Zurković Milićević Anica (1988, Novi Sad)

Spiskovi su pravljani u Novom Sadu, leta 2003. godine.

Od te 2003. kad su Magda i njene drugarice zaključile spisak, pa do trenutka izdavanja ovog rukopisa umrle su još mnoge žene pomenute u ovoj knjizi.

Slava im!

Sadržaj:

Uvod 5

Na smrt osuđene 8

Sudski zatvor u Subotici 11

Zatvor u ulici Konti u Budimpešti 14

Segedinski zatvor Čilag 17

Žuta kuća-Subotica, Čilag-Segedin, Konti-Budimpešta... 27

Zatvor u Marijanostri 37

Marijanostri 42

Zatvori u Kaloči i Kištarči 54

Šatoraljaujhelj 54

Logor u Bačkoj Topoli 57

Ipak: Vojna tvrđava u Komaromu 60

Sabiralište – tvrđava Komarom 66

Dahau-Alah 72

Koncentracioni logori 75

Logor u Bergen-Belzenu 78

Kako sam oplakala baku Paulu 83

Odlazak u Falersleben 94

Hodočašće iz fotelje 97

Logor u Salcedelu – oslobođenje 98

Kad zamišljam slobodu 100

Ženski koncentracioni logor u Ravensbriku 107

Posledice 112

Posleratni život 116

Ipak Aušvic 127

Literatura 147

Bibliografija 147

Prilozi 152